

T.C.
NEVŞEHİR HACI BEKTAŞ VELİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

ESKİ ÇAĞDA MEZOPOTAMYA İNANÇ SİSTEMİNDE
TAPINAKLARIN (ZİGGURATLARIN) YERİ VE İŞLEVİ

Yüksek Lisans Tezi

Rıza BELECEN

Danışman

Yrd. Doç. Dr. Kürşat KOÇAK

Tarih Ana Bilim Dalı

Nevşehir

Ocak 2015

T.C.
NEVŞEHİR HACI BEKTAŞ VELİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

ESKİ ÇAĞDA MEZOPOTAMYA İNANÇ SİSTEMİNDE
TAPINAKLARIN (ZİGGURATLARIN) YERİ VE İŞLEVİ

Yüksek Lisans Tezi

Rıza BELECEN

Danışman

Yrd. Doç. Dr. Kürşat KOÇAK

Tarih Ana Bilim Dalı

Nevşehir

Ocak 2015

Bütün hakları saklıdır.

Kaynak göstermek koşuluyla alıntı ve gönderme yapılabilir.

© Rıza Belecen, 2014

BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK BEYANI

Bu çalışmadaki tüm bilgilerin, akademik ve etik kurallara uygun bir şekilde elde edildiğini beyan ederim. Aynı zamanda bu kural ve davranışların gerektirdiği gibi, bu çalışmanın özünde olmayan tüm materyal ve sonuçları tam olarak aktardığımı ve referans gösterdiğimi belirtirim.

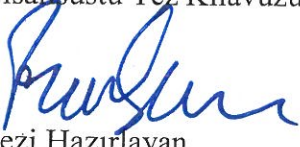
Rıza BELECEN

İmza:

Tez Kılavuzuna Uygunluk Beyanı

“Eski Çağda Mezopotamya İnanç Sisteminde Tapınakların (Zigguratların) Yeri ve İşlevi” adlı yüksek lisans tezi, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Lisansüstü Tez Kılavuzu’na uygun olarak hazırlanmıştır.

Tezi Hazırlayan

Rıza BELECEN

Danışman

Yrd.Doç.Dr. Kürşat KOÇAK

Tarih Ana Bilim Dalı Başkanı

Prof.Dr.İlyas GÖKHAN

Kabul ve Onay Sayfası

Yrd.Doç.Dr.Kürşat KOÇAK danışmanlığında Rıza BELECEN tarafından hazırlanan “Eski Çağda Mezopotamya İnanç Sisteminde Tapınakların (Zigguratların) Yeri ve İşlevi” adlı bu çalışma, jürimiz tarafından Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalında yüksek lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

24 /12/2014

JÜRİ:

Danışman :Yrd.Doç.Dr. Kürşat KOÇAK

Üye :Prof.Dr.Gürkan GÖKÇEK

Üye :Yrd.Doç.Dr.Seyhun ŞAHİN

ONAY:

Bu tezin kabulü Enstitü Yönetim Kurulunun 29.12.2014 tarih ve 2014.46.658 sayılı Kararı ile onaylanmıştır.

29 / 12 / 2014

ÖZET

ESKİ ÇAĞDA MEZOPOTAMYA İNANÇ SİSTEMİNDE TAPINAKLARIN (ZİGGURATLARIN) YERİ VE İŞLEVİ

Rıza BELECEN

Nevşehir Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü

Tarih Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans, Ocak, 2015

Danışman: Yrd. Doç. Dr. Kürşat KOÇAK

Antik Mezopotamya’da çok tanrılı bir inanç sistemi mevcuttu. Bu sistemde inancı yaymak veya başkasına benimsetmek söz konusu değildi. İnanç günlük hayatın her alanına hükmetmekteydi. İnsanlar tanrılara ibadet etmekten öteye onlara hizmet etmek için yaratılmıştı. En büyük görevleri tanrılar için “ev” (tapınak) inşa etmek idi. İlk dönemlerde şehirler “tapınak şehir” olarak, tapınağın çevresinde kurulur ve genişlerdi. Tapınağın en kutsal bölümü kült odasıydı. Tanrıları simgeleyen heykeller kült odasında bulunurdu. Kült odasına sadece yetkili rahipler girebilirdi. Mezopotamyalılar tanrılarını antropomorfik (insan şeklinde) olarak algılıyorlardı. Tanrının bakımı rahipler tarafından gerçekleştirilirdi. Rahipler, tanrılar ve insanlar arasındaki etkileşimi ayin, tören ve kehanet aracılığıyla gerçekleştirirdi. Mimaride tapınaklar üç bölümlü plana sahipti. Bu plan, merkezi bir oda ve her iki yanda birer oda şeklinde ortaya çıkardı. Tapınaklar geleneksel olarak yüksek bir teras üzerinde ve kerpiç ile inşa edilirdi. Bu gelenek zamanla birbiri üzerinde yükselen teraslardan oluşan zigguratları ortaya çıkardı.

Anahtar Sözcükler: İnanç 1, Tapınak 2, Rahip 3, Ziggurat 4.

ABSTRACT

THE ROLE AND FUNCTION OF TEMPLES (ZIGGURATS) IN OLD AGE IN MESOPOTAMIAN BELIEF SYSTEM

Rıza BELECEN

Nevşehir University, Institute of Social Sciences

Department of History Management, January 2015

Supervisor: Assoc. Prof. Dr. Kürşat KOÇAK

In Ancient Mesopotamia there was a polytheistic belief system. In this system spreading and adopting the faith to someone else was not in question. The faith had a dominant position on daily life. People were created to serve them beyond the worship of the gods. Their biggest duty was building a “housa” (temple) for the gods. Cities were established and expanded around the temples as “temple towns” in early priods. Temples were houses of gods. The most sacred part of temple was cult room (Cella). The image of the god was in the cult room. No body could get into the cult room but outhorized priests. Gods were perceived as anthropomorphic by the Mesopotamians. The maintenance of the Gods were carried out by these priests. The interaction between Gods and peole were carried out by priests who performs rituals, omens ant festivals. Temples were traditionally built on a high platform with mud brick which was basic material. Temples grew from threepartite plan on a high platform to huge pyramidal temple towers which are known ziggurats having the form of a terraced step pyramid of successively receding stories or levels.

Key Words: Belief 1, Temple 2, Priest 3, Ziggurat 4.

ÖNSÖZ

Eski Mezopotamya uygarlığı dinler tarihi açısından oldukça önemli bir yere sahiptir. İlk çok tanrılı inanç sistemi bu uygarlık döneminde ortaya çıkmıştır. Bu dönemde tapınaklar tanrılar adına yapılır ve tanrıların evi sayılırdı. Tapınaklar büyük kompleksler halinde inşa ediliyor ve birer işletme olarak işlev görüyorlardı. O dönemde tanrı ile insanı buluşturan bu mekânlar, Mezopotamya'nın karakteristik mimari özelliklerine sahip idi.

Bu çalışmada tapınaklar, eski Mezopotamya uygarlığından miras kalan kil tabletlerden derlenen bilgilerden faydalanılarak ele alınmıştır. Çalışmamız iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde, tapınakların nasıl bir inanç sistemi içinde yer aldığını ortaya koymak amacıyla inanç sisteminden bahsettik. İkinci bölümde ise tapınaklara farklı boyutlarla yer verdik. Tapınaklar, daha çok işlevleri ve inanç sistemi içindeki önemi açısından ele alınmıştır. Ancak tapınaklarla ilgili asıl sıkıntı hiç birisinin günümüze ulaşamamış olmasıdır. Ana yapı malzemesinin kerpiç olması, tapınakların yeryüzünde kalan kısımlarının kısa sürede yok olmasına neden olmuştur. Ancak toprak altında kalan temel kısımlar yapılan kazılarda ortaya çıkmış ve genel mimari konusunda bilgiler sağlamıştır. Uygarlığa ait tapınakların nasıl mekânlar olduğunu toprağın altında kalan temel kalıntılarından, nasıl işletildiklerini ise kil tabletlerden öğrenme fırsatına sahibiz. Bu konuda yazılı kaynakları tarama yoluyla bilgilere ulaşmaya çalıştık. Bununla birlikte, tatmin edici derecede bilgi olduğunu söylemek oldukça zordur.

Rıza BELECEN

TEŐEKKÖR

Bu tezin hazırlanması aşamasında emeklerini esirgemeyen danışman hocam sayın Yrd. Doç. Dr. KőrŐat Koçak'a, katkılarından dolayı değerli jüri üyeleri hocalarım sayın Prof. Dr. L. Gürkan Gökçek'e ve sayın Yrd. Doç. Dr. Seyhun Şahin'e teşekkür eder saygılarımı sunarım.

Rıza BELECEN

İÇİNDEKİLER

ÖZET	iii
ABSTRACT.....	iv
ÖNSÖZ	v
TEŞEKKÜR.....	vi
GİRİŞ	1
BİRİNCİ BÖLÜM	9
1. ESKİ MEZOPOTAMYA'DA İNANÇ SİSTEMİ.....	9
1.1. Mezopotamya İnançının Kaynağı	9
1.2. Mezopotamya İnançlı.....	10
1.2.1. Evrenin Yaratılış Teorisi (Kozmogoni)	14
1.2.2. Tanrıların Var Oluşu (Teogoni)	17
1.2.3. İnsanın Yaratılışı (Antropogoni).....	18
1.3. Tanrılar Topluluğu (Panteon).....	21
1.3.1. Tanrılara Atfedilen Simgeler	26
1.3.2. Tanrıların Heykelleri.....	27
1.3.3. Tanrıya Sunulan Adak ve Kurbanlar.....	30
1.3.4. Yerel Tanrılar (Kişilere Atfedilen Tanrılar).....	31
1.4. Törenler, Ayin/Büyü ve Kehanet	33
1.4.1. Törenler.....	33
1.4.2. Büyü ve Ayin	39
1.4.3. Kehanet	46
1.5. Ölüm ve Ölümden Sonraki Yaşam	55
1.6. İnanç ve Mitoloji	59

İKİNCİ BÖLÜM.....	62
2. MEZOPOTAMYA TAPINAKLARININ İŞLEV VE MİMARİLERİ	62
2.1. Tapınak ve Krallık	62
2.2. Tapınağın Ekonomik Faaliyetleri.....	70
2.2.1. Tapınağın Ticari Faaliyetleri.....	71
2.2.2. Tapınağın Tarımsal Faaliyetleri	73
2.2.3. Tapınağın Hayvancılık Faaliyetleri.....	77
2.2.4. Tapınağın Sahip Olduğu İş Gücü.....	78
2.3. Tapınağın Eğitim Alanındaki İşlevi ve Yazının İcadı.....	80
2.4. Tapınağın Adli Faaliyetleri	84
2.5. Tapınağın Sosyal Yönü.....	85
2.6. Tapınak Görevlileri	85
2.6.1. Rahipler.....	86
2.6.2. Rahibeler	88
2.6.3. Tapınım ile Doğrudan İlişkisi Olmayan Görevliler	93
2.7. Tapınak Mimarisi.....	95
2.7.1. Tapınak Mimarisinin Gelişimi	95
2.7.2. Kült (Tapınım) Odası	103
2.7.3. Avlu.....	104
2.7.4. Tapınakların Konumu (Oryantasyon)	105
2.8. Tapınaklarda Kullanılan İnşaat Malzemesi.....	106
2.8.1. Kerpiç.....	106
2.8.2. Dış Bükey Kerpiç (Plano-Konvex).....	109
2.8.3. Pişmiş Kerpiç (Tuğla)	110
2.8.4. Sıva Malzemeleri	110
2.9. Tapınakların İnşaatı.....	111
2.10. Mezopotamya Mimarisinde Oval Tapınak ve Sin Tapınağı	120

2.10.1. Oval Tapınak.....	120
2.10.2. Sin Tapınağı.....	123
2.11 Zigguratlar.....	123
2.11.1 Etemenanki Zigguratu (Babil Kulesi).....	133
2.11.2 Etemennigur Zigguratu (Ur Zigguratu).....	136
SONUÇ.....	139
KAYNAKÇA.....	142
EKLER.....	157
ÖZGEÇMİŞ.....	178

GİRİŞ

Eski Mezopotamya toplumları tarafından isim konmayan Mezopotamya bölgesi, M.S. II. yüzyıla kadar kuzey bölümü için Asur, orta bölümü için Akad ve güney bölümü için Babil kullanılmak üzere üç farklı isim ile adlandırılmıştır. Bu tarihten sonra bölge Yunancada *Mesopotamia* (mesos + potamos)= *ırmaklar arası* (Sevin, 1991, s. 1) veya *iki nehir arasındaki ülke* (Oppenheim, 1977, s. 38; Moscati, 1985, s. 3) şeklinde tanımlanmıştır. Günümüzde ise birçok yazar ve tarihçi Mezopotamya'yı tarihi bir isim olarak Fırat ve Dicle nehirleri arasında kalan İslam öncesi Irak toprakları ve çevresi için kullanmaktadır. Mezopotamya adının Fırat ve Dicle ırmakları ile yakından ilgili olduğu açıktır. Fırat ve Dicle ırmakları sadece Mezopotamya adının değil aynı zamanda Mezopotamya uygarlığının doğuşunda da büyük etken olmuşlardır. Anadolu'nun doğusunda doğan ve Basra Körfezi'ne dökülen Fırat 2720 kilometre, Dicle ise 2032 kilometre uzunluğundadır. (Potts, 1997, ss. 7-9)

Mezopotamyalılar, Mezopotamya'nın fiziki coğrafyasına bağlı olarak, yaşadıkları ülkeyi ve çevresini tasvir ederken, çevredeki dağ, deniz ve çölleri *bilinen dünya* ile *bilinmeyen dünya* arasındaki sınır olarak algılamışlardır. Yaşadıkları ülke *bilinen dünya*, ötesi ise *bilinmeyen dünya* idi. (Parker, 2011, s. 367) Dağlar ve nehirler ülkelerinin doğal sınırlarıydı. Bu sınırların dışındaki dünya düşman ülkesiydi. Orada şeytanlar ve kaos hakimdi. Mezopotamya'nın etki alanının sınırlarını, kuzeydoğuda Anadolu ve İran yüksek yaylaları, güneybatıda Arabistan çölü, Filistin ve Lübnan dağları oluşturmaktadır. Bir başka deyişle kuzeyde Anadolu, güneyde Basra Körfezi, doğuda İran ve batıda ise Suriye (Ek 1) yer almaktadır. (Ambos, 2012, s. 253) Dicle ve Fırat'ın birbirine en fazla yaklaştığı Bağdat yöresi, Mezopotamya'nın kuzey ve güney olarak iki bölgeye ayrıldığı noktadır. Bölgenin

güney kesimi düz, alüvyonlu bir ova, kuzey kesimi ise nispeten engebeldir. İklim kurak, nehirlerin rejimi düzensizdir. Kuzey taraf iklim ve bitki örtüsü yönünden daha elverişli koşullar taşımaktadır.

Mezopotamya'nın uygarlığın doğuşunu temsil ettiği bilinmektedir. Tarih ve arkeoloji bilimlerinin ele alıp incelediği unsurlar da bizleri bu sonuca götürmektedir. Yaklaşık olarak M.Ö 5000' den M.Ö 500'e kadar uzanan tarihi süreç içerisinde kendi özellikleri olan, yenilikçi ve diğer kültürlerden daha ileri bir uygarlığın merkezi olmuştur. Sulama avantajına sahip, tarıma dayalı yerleşik bir uygarlığın doğuşunu ve gelişimini gerçekleştiren Mezopotamya, insanlık tarihine maddi ve manevi büyük değerler kazandırmıştır.

Bu uygarlığın oluşumunda temel sayılan unsurları gerçekleştiren toplum ise şüphesiz Sumerliler idi. İnsanlık tarihine ilk siyasi örgütlenmeyi, yazıyı, hukuku ve daha birçok temel gereksinimleri kazandıranlar da onlardı. (Andrae, 1943, s. 110) Sumerlilerin kültür ve uygarlığı başta Sami Kavimleri olan Babilliler, Asurlular ve Akadlar gibi diğer bölge toplumları aracılığıyla sonraki çağlarda da devam etmiştir. Sumer kültür ve uygarlığını alan bu toplumlar uygarlığa ait tüm ilkelerin sadık birer izleyicileri olmuş ve kendi katkılarıyla Mezopotamya uygarlığını çok daha ileri boyutlara taşımışlardır. Bu noktada Mezopotamya uygarlığının etkileri bölge sınırlarını aşmış Suriye, Anadolu ve Mısır'a hatta Asurlular aracılığıyla Grek coğrafyasına kadar uzanmıştır. Bütün bu özellikleri göz önüne alan tarihçiler, Mezopotamya'yı *medeniyetin beşiği* olarak nitelemektedirler.

Mezopotamya'da siyasi otoritenin merkezileşmesi oldukça uzun zaman almıştır. Bundan dolayı özellikle erken dönemlerde, Akad kralı Sargon ile birlikte (M. Ö. 2334–2279) Akad hanedanının başlangıcına kadar (Oates, 2004, ss. 33–35; Nissen, 2004, s. 195) hatta ondan sonraki dönemlerde bile Mezopotamya kronolojisi

karmaşık, iç içe geçmiş dönemler ve hanedanlıklardan oluşmaktadır. Siyasi yapılanma şehir devletleri şeklinde ve birbiri ardına bu şehir devletlerinin başına geçen hanedanlıklar olarak ortaya çıkmaktadır. İlk hanedanlıklar Sumerliler tarafından kurulmuştur. Bottero'ya göre, Sumerlilerin tarih sahnesinden çekilmeleri ve politik gücün Samilere geçmesi M.Ö. III. binyılın sonları ile II. bin yılın ortalarında, I. Babil hanedanlığı döneminde, hanedanın VI. Kralı olan Hammurabi'nin (M.Ö. 1792 – 1750) tahta geçmesiyle başlamıştır. (Bottero, 2003, s. 230) Hammurabi ile birlikte Bağdat'ın 90 km güneybatısında Fırat nehri üzerinde bulunan Babil kenti, Sumerlilerden sonra Sami toplumlarının uygarlık merkezi haline geldi. Tüm Mezopotamya'nın manevi ve zihinsel kalbini teşkil etti. Dünyanın evrensel merkezi ve simgesi haline geldi. (Salvini, 2006, ss. 7–11)

Babil kentinin varlığı, son Babil hanedanlığının, Pers kralı Kyros (M.Ö. 590–529) tarafından M.Ö 539'da ortadan kaldırılmasından sonra bir süre daha devam etmiştir. İki bin yıl boyunca Mezopotamya'nın ve de eski dünyanın kültürel ve siyasi merkezi iken M.Ö II. Yüzyılda Selevkiler döneminde harabeye dönmüş, M.Ö I. yüzyılda ise tamamen terk edilmiştir. (Oates, 2004, ss. 150–151) Kentin yok olmasıyla birlikte Mezopotamya uygarlığının izleri de kaybolmuştur. Uygarlıkla ilgili bu gün sahip olduğumuz bilgiler yüzyıllar boyunca karanlıkta kalmıştır. Bu uzun sürece rağmen uygarlık, toprağın altında ve yazılı kil tabletlerin arkasında yeniden keşfedilmeyi beklemiştir. Bu noktada konu bütünlüğü açısından metinde adı geçen dönemler ve tarihlerle ilgili kısa bir kronoloji bilgisi vermek yerinde olacaktır. Tarihler milattan öncesine aittir.

M.Ö. 6000–4000: Tarih öncesi dönem. Kökeni belirsiz topluluklar.

M.Ö. 4000–3200: Sumerlilerin ve ilk uygarlığın ortaya çıkışı.

M.Ö. 3200–2330: Şehir devletleri. Hanedanlıklar. Yazının icadı.

M.Ö. 2330–2100: İlk Sami devleti Akadlar.

M.Ö. 2100–2000: III. Ur hanedanı.
M.Ö. 2000–1750: Eski Asur ve eski Babil.
M.Ö. 1750–1600: Babil egemenliği.
M.Ö. 1600–1100: Orta Asur ve orta Babil.
M.Ö. 1100–1000: Asur ve Babil egemenlik mücadelesi.
M.Ö. 1000–609: Yeni Asur dönemi.
M.Ö. 609–539: Yeni Babil dönemi.
M.Ö. 539: Pers egemenliği. (Bottero, 2001, ss. 19–20)

On dokuzuncu yüzyıla kadar insanlar, Mezopotamya hakkında çok az bilgiye sahipti. Bilinenler sadece kutsal kitaplarda geçen isimler ve olaylardı. İnsanları bölgede araştırmaya sevk eden esin kaynağı, tufan olayı ve Babil Kulesi gibi kutsal kitap referanslarıydı. Babil, kutsal kitap ve klasik kitaplar sayesinde biliniyordu. Kutsal kitaplar, Babil'in, özellikle siyasi gücü üzerine bilgi verirken, daha sonra yazılmış olan klasik kitaplar onun mimarisinden ve zenginliğinden bahsediyordu. (Salvini, 2006, s. 11)

Kramer'e göre; Mezopotamya, uygarlığının yeniden keşfi, Avrupalı gezginlerin kutsal kitap referanslarıyla bölgeye yaptıkları seyahatlerle başlamıştır. İlk çivi yazısı onların aracılığıyla Avrupa ile tanıştırılmış ve yine onların aracılığıyla Avrupa'ya akan bilgiler, Avrupalı bilim insanlarının bölgeye olan ilgisini giderek arttırmıştır. (Kramer, 2002, s. 18) Ancak çivi yazısı, Edward Hincks tarafından XIX. yüzyıl ortalarında deşifre edilmiştir. (Kramer, 2002, s. 30) Böylece ilk olarak kutsal kitaptan bilinen yer ve kral isimleri ortaya çıkmaya başlamıştır. (McIntosh, 2005, s. 25) Daha sonra dilbilimci ve epigrafi (yazıt bilimi) uzmanları tarafından genişletilen araştırmalar sayesinde Mezopotamya ile ilgili her alanda kil tabletler okunmaya başlanmıştır. Mezopotamya'nın inancı, sosyo-ekonomik yapısı ve siyasi tarihi ile ilgili bilgiler gün yüzüne çıkmıştır. Kralların icraatları, tanrıların takdirleri, bir rahibenin duası, bir öğrencinin başarısı, bir ticaret anlaşması hatta bir şehir planına varana kadar herşey kil tabletler üzerinde mevcut idi. (McIntosh, 2005, s. 4)

Mezopotamya’da ilk sistemli kazılar ise 1842’de başladı. (Kramer, 2002, s. 28) Kazılar, İngiliz Fransız, Alman ve Amerikalı arkeologların çalışmalarıyla 1991 körfez savaşına kadar devam etti. Elde edilen buluntular bilinenin üzerine sürekli olarak yenilerini ekledi ve aynı zamanda bilgilerin güncellenmesini de sağladı. Bu açıdan arkeoloji bilgi kaynağımızın odak noktası oldu. Kazılardan elde edilen buluntular genel itibariyle inanç odaklıydı. Çivi yazısı metinlerinin çoğu Mezopotamya’daki kült (tapınım) faaliyetleri, mitler, törenler, ayinler ve ilahilerle ilgiliydi. İnanç odaklı bu buluntular çoğunlukla yapılan tapınak kazılarında elde ediliyordu.

Avrupalı gezginler XVII. yüzyılda Mezopotamya’ya seyahatler düzenlerken aradıkları kutsal kitap referanslarından biri de Babil Kulesi’ydi. Bottero, Eski Ahitte adı geçen ve ölümsüzleştirilen Babil Kulesi’nin Babil’deki Marduk tapınağı (Etemenanki) olduğunu söylemektedir. (Bottero, 2001, s. 116) Avrupalı seyyahlar Babil Kulesi’ni ararken Borsippa’da Birs Nimrod, Akar Kuf’ta Dur Kurigalzu zigguratlarını (Oates, 2004, s.151) ve II. Nebukadnezar Sarayını (Salvini, 2006, s. 22) Babil Kulesi sanmışlardı. Gezginler, aradıkları yapının aslında bir tapınak olduğunun farkında mıydılar bilemiyoruz fakat arkeologlar Babil Kulesi’nin bir tapınak olduğu sonucuna varmışlardır.

Tapınakların eskiye olan ilgiye katkıda buldukları görülmektedir. Bu ilgi sayesinde arkeoloji aracılığıyla bu gün önemli derecede bilgiye sahibiz. Bu çalışmada Antik Mezopotamya’da şehirlerin ve inancın merkezi olan ve arkeolojik açıdan son derece önemli olan tapınakları konu edindik. Tapınak konusunu ele alırken öncelikle Mezopotamya inancını, tapınakları ve tapınak komplekslerinin bir parçası olan “zigguratları” değişik boyutları ile değerlendireceğiz.

Mezopotamya’da yaşamın özünü teşkil eden inanç dünyevi idi ve yaşamın her alanına hükmediyordu. Her şey inanç ve uygulamaları etrafında şekilleniyordu. Toplumun yaşamında böylesine önemli bir yer edinen inancın merkezinde tapınak yer alırdı. *Türk Dil Kurumu Sözlüğünde*; tapınak: “içinde ibadet edilen, tapınılan yapı, mabet, ibadethane ve ibadetgâh” olarak geçer. Bu tanım aslında genel bir tapınak tanımıdır ve tapınağın ibadethane olduğu açıktır. Ancak burada önemli olan ve asıl bizi ilgilendiren konu, Mezopotamyalılar için tapınağın ne anlama geldiğidir.

Sümer dilinde *É*, Akad dilinde ise *bitu*, “ev” (Bottero, 2001, s. 115) anlamına gelmekteydi. Ancak; tapınaklar, tanrıların evi olarak görüldüğü için bu kelime, her iki dilde “tapınak” anlamına da gelmekteydi. Mezopotamyalılar için tapınak, tek tanrılı inançlarda olduğu gibi bir tapınma ve ibadet yeri olmanın ötesinde daha çok “tanrılara hizmet anlayışının hâkim olduğu yapılar” idi. Tapınak, tanrının eviydi. Tanrı, ailesi ile birlikte orada ikamet ederdi. İnsanlar tapınakta ikamet eden tanrının hizmetinde idi ve tanrının yeme, içme ve giyinme gibi ihtiyaçlarını karşılamak üzere ona hizmet ederlerdi. Tapınakta, doğal olan ibadet yerine hizmet söz konusuydu. Bütünüyle dünyevi olan inanç sisteminde tanrılar tarafından uygulanacak ödül ve ceza da dünyevi idi. Her şey bireyler hayattayken tanrılara karşı yaptıkları hizmete bağlıydı. Eğer tanrılar hizmetlerinden memnun kalırsa onlara uzun ömür ve refah vereceklerdi. Aksi takdirde ceza olarak zamansız ölüm, hastalık ve kıtlığa maruz kalırlardı. Ölümden sonraki bir yaşam kurgusuna sahip olmakla beraber, tek tanrılı inançlarda olduğu gibi bir ahret inancı söz konusu değildi.

Tapınak, şehrin ve ekonominin de merkezi idi. Şehir tapınak etrafında kurulur ve genişlerdi. İnsanlar, tapınak toplumu şeklinde tapınak etrafında kümelenir, ortak amaçlar doğrultusunda ekonomik faaliyetlerde bulunurdu. Bu ekonomik faaliyetleri tapınak organize ederdi. Tapınak, bir nevi toplumsal birliğin de merkezi

sayılırdı. Daha da önemlisi tapınak, yer ile gök arasında bağlantı noktasıydı. Zigguratların birbiri üzerinde küçülerek göğe doğru yükselen teraslar şeklinde inşa edilmesinin sebebi de bu idi.

Beş bin yıl sonra Mezopotamya’da inşa edilecek olan tapınakların öncüsü, yeryüzündeki ilk tapınak, (Özdöl, 2011, s. 196) çanak çömleksiz neolitik çağda M.Ö. 12 binyıl öncesine tarihlenen; Türkiye’nin güneyinde, Urfa’nın 15 km. kuzeydoğusunda yer alan “Göbeklitepe” höyüğü olduğu sanılıyor. Höyük, 1964 yılında keşfedilmiş ve 1994 yılında Alman Klaus Schmidt ve ekibi tarafından kazıları başlamıştır. Kazılar sırasında Göbeklitepe’de dört adet dairesel yapı ortaya çıkarılmıştır ve yerleşim planına göre meydana çıkarılmayı bekleyen on altı tane daha benzer yapı vardır. Bu yuvarlak yapıların çapları 10–30 m arasında değişir. İç içe dairelerden ve aralarındaki dar koridorlardan oluşan yapıların duvarlarına bitişik konulmuş, ortalama 12 adet ve dairesel yapının ortasında da iki adet daha olmak üzere 14 stel (dikili taş) dikilmiştir. Buradaki dairelerin her biri bir tapınak ve höyüğün tümü ise dünyanın ilk kutsal alanı sayılmaktadır. Dairelerin duvarlarında ve ortalarında bulunan dikili T şeklindeki taşların yüksekliği 3 ile 5 metreye kadar çıkmaktadır. (Özdöl, 2011, ss. 176–182) Dikili taşların oradaki tapınım ile ilgili önemli figürler olduğu açıktır çünkü taşların gövdelerine kabartma el ve kollar yapılmıştır. Bu şekilde taşlar insan gibi düşünülmüştür. Her dairenin merkezinde bulunan çift dikili taşlar biri erkek biri de dişi olarak tasarlanmıştır. Taşların üzerinde çeşitli hayvan figürleri tasvir edilmiştir. Ancak hayvanların doğal şekilleri ile tasvir edilmesi, mitolojik sayılabilecek insan hayvan karışımı yaratıkların henüz düşünülmediği fikrini doğurmaktadır.

Göbekli Tepe alanındaki tapınak duvarlarının Mezopotamya’nın aksine taştan örüldüğü görülmektedir. Çevrede kireç taşının bolca bulunması, tapınak gibi

yapılarda kullanılmasını sağlamıştır. Bu, Mezopotamya'nın sahip olmadığı bir avantajdır. Mezopotamya tapınakları zorunlu olarak kerpiçten inşa edilmişlerdir çünkü coğrafyanın onlara sunduğu ana malzeme kerpiç idi. Grek ve Roma tapınakları gibi taş ya da mermerden inşa edilmemişlerdir. Kerpiç dış etkenlere karşı yeterince dayanıklı değildi ve çok çabuk aşınıp toprak yığını haline gelmekteydi. Bundan dolayı kalıntıları günümüze ulaşabilmiş tapınak sayısı, Ur Ziggurat'ı (Tel El Mukayyer olarak bilinen ve Bağdat'ın yaklaşık 350 km. güneyinde, Fırat'ın 16 km. batısında yer alan antik Ur kentinde inşa edilmiştir) hariç, hemen hemen yok denecek kadar azdır. Bu durumda tapınaklar ancak sınırlı yönleri ile incelenebilmektedirler. Yapılan kazılar genel itibariyle tapınağın temel ve duvar kalıntıları üzerinden yürütülmüştür. Ancak buluntuların sağladığı bilgiler, mimari açıdan tatmin edici olmasa da tapınağın işleyişi ve anlamı itibariyle oldukça faydalıdır.

Mezopotamya'da ortaya çıkarılan ilk tapınak, Sumer ülkesinin hem ilk şehri hem de dini merkezi olan Eridu'da bulunan Tanrı Enki tapınağıdır. Sumerce "É – engur", Akadca "É – abzu" olarak adlandırılır. Tatlı suların (abzu) tanrısı olan Enki adına yapılan tapınak, daha sonraki dönemlerde Mezopotamya karakteristik tapınak mimarisinin önörneği (prototip) niteliğindedir. M.Ö. V. binyıla tarihlenen ve 16 katmandan oluşan tapınağın ilk hali bir *megaron* şeklindedir. Bu yapı, girişin kısa duvarda olduğu, içinde bir kaide üzerinde tanrı heykeli ve önünde bir sunağın bulunduğu dikdörtgen tek bir odadan oluşmaktadır. Mezopotamya mimarisi, tek odadan büyük komplekslere ve son olarak ziggurlara kadar uzanan bir gelişim süreci izlemiştir. Sabit bir plan şeması olmasa da tapınaklar, genel olarak üç parçalı (threepartite) plana göre inşa edilmiştir. En belirgin özellikleri, yüksek bir teras üzerinde, köşeleri dört ana yönü gösterecek şekilde inşa edilmeleridir.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. ESKİ MEZOPOTAMYA'DA İNANÇ SİSTEMİ

1.1. Mezopotamya İnançının Kaynağı

Mezopotamya teolojisi bir düşünce sistemi üzerine kuruludur. Buna göre doğa; hem tanrıların hem de insanların faydası doğrultusunda yönetilmesi gereken bir olgudur. Bu düşünce sistemi, kült (tapınım) ve diğer dini pratikleri, insanın, doğanın ve doğaüstünün, işleyiş, amaç ve sorumluluklarına bağlamakla açıklanabilir. Bu süreçte insanların faaliyetleri tanrılar tarafından yakından izlenir. Tanrılar cezalandırma veya ödül verme yöntemiyle onlara rehberlik eder. (Wiggermann, 1995, s. 1857) Guinan'a göre; İnançın Mezopotamyalıların hayatındaki en büyük rolü; yaptırmak, doğru yaptırmak ve bu şekilde devam ettirmektir. Günlük inanç uygulamalarının işlevi; var olmanın endişesini gidermek değil, toplumu birleştirecek evrensel (kozmetik) soruların cevaplarını geliştirmek idi. (Guinan, 2002, s. 18)

Brown'un yorumuna bakılırsa, inanç duygusunun, insanın kendi düşüncesinde kendi varlığının gizemini aydınlatma çabasıyla ilgili geliştirdiği formüller olduğu ortaya çıkar. Burada temel düşünce sonsuzluğa sahip doğaüstü güçlerin varlığıdır. İnançın işlevi bu doğaüstü varlıklarla iletişim kurmasıdır. (Brown, 1906, s. 3) Bottero (2003), Mezopotamya inancını; "Ülke (Mezopotamya) sakinlerinin doğuştan gelen düşünme, duyumsama ve yaşama alışkanlıklarını doğaüstüne uyarlaması". (ss. 227–228) şeklinde nitelendirmektedir.

Kendi gücünün sınırlılığının ve zayıflığının farkında olan insan, sınırsız bir gücün himayesine girmeye ihtiyaç duymuştur. Mezopotamyalılar, sığındıkları bu güçleri kişiselleştirmekle tanrıları ortaya çıkarmışlardır. Doğadaki pek çok olgu ya tanrısal bir güçle ya da demonik (kötü ruhlar, cinler ve şeytanlar) karakteri olan

varlıklarla ilişkilendirilmiş ve donatılmıştır. Henüz bilimsel keşiflerin olmadığı bu dönemde doğadaki çeşitli olayların oluş mantığı, sebep-sonuç ilişkisi, bilimsel izah ile değil, doğüstü bir alana refere edilerek açıklanırdı. Örneğin; depremlerin nedenlerinin henüz bilinmediği antik çağlarda, sarsıntının nedeninin yer altında tatmin edilmemiş kötü ruhların olduğu sanılırdı. Volkanik patlamalar, genellikle volkanlarda yaşayan tanrıların eylemi olarak düşünülürdü. (Demirci, 2013, ss. 5–13) Bunlardan anlaşılması gereken olgu, Mezopotamyalıların açıklayamadıkları doğa ve doğüstü olayları, düşüncelerinde yarattıkları tanrılarına bırakmalarındır. Ancak Kramer, “kozmojik sorunlara getirilen bu kolay çözüm belki de büyük ölçüde, sıkıntı ve felaket zamanlarında dileklerin yalnızca istemekle gerçekleşmesi umuduna sahip olma güdüsünün bir yansıması olduğu kanısındadır.” (Kramer, 2002, s. 156)

1.2. Mezopotamya İnancı

Bottero, *Religion in Ancient Mesopotamia* adlı eserinin önsözünde, Mezopotamya inancını bilinen en eski inanç olarak nitelendirmektedir. Yine ona göre, Mezopotamyalılar inançları konusunda doğrudan bir tanımlama veya ayrıntılı bir bildirimde bulunmamışlardır. Dolayısıyla bize düşen, delillerin yorumlanmasıyla ortaya çıkartılan bilgileri derlemekle bir sonuca varmaktır. (Bottero, 2001, s. 29) Konuyla ilgili kaynaklarımız edebi, dini ve sanatsal metinlerle beraber kalıntıların da aralarında bulunduğu arkeolojik buluntulardır. Bu kaynaklar genellikle kült hizmeti veren yapılar (tapınak) ve araçlar, yazıtlar, kabartmalar, kil tabletlere kaydedilmiş mitolojik olaylar, törenler, ayinler, dualar ve büyü faaliyetlerinden oluşur.

Mezopotamya inanç sistemi Sumerliler döneminde şekillenmiştir. Mezopotamya uygarlığının son evresi sayılan geç Babil hanedanlığının ortadan kalkmasına kadar bu inanç sistemi, hemen hemen Sumerlilerin kurguladığı şekliyle devam etmiştir. Salvini, yeni Babil krallarının maiyetindeki âlimleri, Hammurabi

devrinde kurumlaştırılmış olan ama III. binyılda Sumer ülkesinde var olan teoloji ve felsefe kuramlarına dayanan eski bilgelik kavramlarının son yerel varisleri olarak nitelemektedir. (Salvini, 2006, s. 45) Demirci'nin ifadesine göre, heterojen bir yapıya sahip olan bölgede Mezopotamya inancı, bir bütün oluşturacak kadar tek şekillidir. Tanrı, ritüel ve tapınım gibi pek çok fenomenin adları farklı olsa da (bazen aynıdır) herşey birbirinin devamıdır. Bunun mayasını sağlayan esas uygarlık ise Sumerlilerdir. (Demirci, 2013, s. 11)

Kramer'in Sumerlilerin geliştirdiği bu inanç sistemi üzerine yaptığı yorumunu olduğu gibi veriyoruz;

“Sumerliler M.Ö üçüncü binyılda silinmez izler bırakan dinsel fikirler geliştirdi. Entelektüel düzeyde Sumer düşünürleri ve bilgeleri, evrenin kökeni ve içeriği ya da işleyiş tarzı üzerine düşüncelerinin bir sonucu olarak, eski çağda Yakın Doğu'nun büyük bir bölümünün temel dogması haline gelecek kadar yüksek bir inanç taşıyan bir evren anlayışı ve teoloji geliştirdiler. Pratik ve işlevsel düzeyde Sümer rahipleri, tanrıları hoşnut etmeye ve yatıştırmaya hizmet etmek kadar, insanoğlunun gösterişli tören ve gösterilere duyduğu sevgi için duygusal bir heves sağlamak üzere de ayinler, ritüeller ve törenlerden renkli ve çok çeşitli bir din anlayışı geliştirdiler”. (Kramer, 2002, s. 152)

Kramer'in bu yorumu Sumerliler ile bağlantılı olarak Mezopotamya'daki inancın temel niteliklerini ortaya koymaktadır. Sumerlilerin geliştirdikleri bu inanç sistemi ve tanrılar topluluğu anlayışı çok etkili olmuştur. Kramer, *Sumer Mitolojisi* adlı eserinin önsözünde Sami toplumları aracılığıyla İbrani ve Yunan toplumlarının

da bu inanç sisteminden etkilendiğini belirtmekte hatta bu inancın etkileri İbraniler aracılığıyla tek tanrılı inançlara da geçtiğinden bahsetmektedir.

Sami toplumların katkılarıyla Mezopotamya inancı, evrensel düzen, tapınma, kurban, ayin ve insanın yaratılıştaki yeri gibi inançtan beslenen fenomenler konusunda zengin düşünceler geliştirmiştir. (Demirci, 2013, s. 13) Dev tapınaklar, sayısız dini kitabeler ve mitler insanların yaşamlarını ne ölçüde dine adadıklarını doğrular niteliktedir. (Schmökel, 1971, s. 198)

Mezopotamya'da inanç dünyevi bir inanç idi ve yaşamın her alanına hükmetmekteydi. Yaşam döngüsü dine bağlanmıştı ve her şey inanç ve uygulamaları etrafında şekillenmişti. Oates'in de ifade ettiği gibi, toplumların yapısını ve davranışlarını analiz etmede, çağdaş dünyanın bir yaklaşımı olan dinsel, toplumsal ve ekonomik etkinlikler arasındaki ayırımın eski Mezopotamya'da hiçbir anlamı yok idi. (Oates, 2004, s. 26) Hatta bilim ve inanç arasında bile kurumsal ayırım yapmak mümkün değildir. (Rochberg, 2004, s. 12) Bilim, edebiyat, sanat ve temanın başlıca esin kaynağı din idi. İnanç ile ilgili mesajlar çoğu zaman sanat yoluyla görsel objelerle halka veriliyordu. (Benzel, Graff, Rakic and Watts, 2010, s. 9) Birer sanat eseri olan heykeller tapınağa adak olarak adanırdı. Silindir mühürler ilahi figürler ile işlenirdi. Din toplumun en önemli ilham kaynağı ve düzenleyici unsuru idi.

Yapıtların çoğu dinsel konuları işlemekteydi. Bazen tapınma eylemleri gösterilmiştir, bazen dinsel simgeler kullanılarak bir motif yaratılmıştır; arada sırada çizim ve yapım amacının bir tapınmanın gösterilmesi mi, yoksa süsleme mi olduğuna kesin olarak karar verilemeyecek şekillerle de karşılaşırız. Ama bu durumların tümünde konu tanrılarla ilgilidir. Süsleme sanatında kullanılan simgeler gibi, bu eylemler de her örnekte kendilerini doğa güçleri biçiminde ortaya koyan tanrılara tapıldığını göstermektedir. (Frankfort, 1989, ss. 88–89) Bu konuda en açık örnek,

Bağdat'ın 32 kilometre kuzeydoğusunda bulunan Tel Asmar'da (Eşnunna) yer alan Abu tapınağında, Frankfort ve Jacobsen tarafından 1933–34 yıllarında yapılan kazılarda bulunan Tel Asmar heykelleridir. Elleri göğüslerinde birleştirilmiş ve tanrı önünde tapınımında bulunurken tasvir edilen ve tapınağa adanan heykeller (Ek 2) Erken hanedan dönemine (yaklaşık olarak M.Ö. 2900–2100) tarihlendirilmektedirler. Heykeller, Chicago National Müzesinde sergilenmektedir. (Frankfort, 1935, ss. 56–59)

Bottero'nun Mezopotamya inancı ile ilgili düşüncesine bakılırsa, Mezopotamyalılar kutsal olan ile ilgili kendi duygu ve inançlarını çevreye benimsetmek, yaymak gibi bir kaygı taşımamışlardır. Daha önce bahsettiğimiz gibi, doğuştan gelen duyumsama ve yaşam alışkanlıklarını doğaüstüne uyarlama eğiliminde olmuşlardır. (Bottero, 2003, ss. 227–228) Burada tanrılara ibadet yerine hizmet söz konusudur. Toplumun en başında bulunan kraldan en basit bir hizmetçiye kadar istisnasız herkesin birinci sorumluluğu tanrılara olan görevlerini eksiksiz bir şekilde yerine getirip, onların hoşnutluğunu sağlamaktır. İnsanlar hayatlarını, sağlıklarını ve ürünlerini garanti altına alacak şekilde tanrılara hizmette kusur etmemeliydiler. Onları hoş tutmalı, ayin ve adakları aksatmamalıydılar. Kişinin mutluluğu, tanrının hoşnutluğuna bağlıydı. İnsanların talihsizliği ancak onların tanrılara karşı ilgisiz ve günahkâr olmalarından kaynaklanırdı. Tanrıya hizmet bol ürün ve uzun bir hayat ile ödüllendirilirdi. Hizmette kusur ise hastalık ve zamansız ölüm ile cezalandırılırdı. (Kramer, 1956, s. 110; Wiggermann, 1995, s. 1864)

Mezopotamyalılar için kült (tapınma); tanrı merkezli dinsel usuller, evrenin işleyişini sağlayan insanlara her şeyi bağışlayan üstün ilahların, zenginlik içinde tasasız yaşamaları için gerekli her şeyin sağlanmasına dayanıyordu. (Bottero, 2003, s. 250) Bu düzen, Sumerlilerin antik kutsal kenti olan ve Babil'e örnek teşkil eden

Eridu'nun çekirdeğindeki tapınağından (Enki tapınağı) itibaren korunan evrensel düzen temel alınarak kurulmuştur. (Salvini, 2006, s. 83) Sonuç itibariyle eski Mezopotamya inancının özellikleri şu şekilde özetlenebilir:

Çok tanrılı bir inançtır.

Tanrılara ibadet yerine hizmet ön plandadır.

İnancı yaymak veya başkasına benimsetmek gibi bir kaygı söz konusu değildir.

İnanç dünyevidir. Ödül ve ceza kişi hayattayken uygulanır.

Tek tanrılı inançlarda olduğu gibi bir ahret inancı söz konusu değildir.

Ancak ölümden sonra yeraltında (geri dönüşü olmayan ülke) yaşam devam etmektedir.

1.2.1. Evrenin Yaratılış Teorisi (Kozmogoni)

Mezopotamya'da evren ve evrenin işleyişi insanların bilgeliklerini aşıyordu, fakat hayal gücü sınırsızdı. Hayal gücü, tabiat olaylarına ve evrene bir anlam vermek için kullanılmıştı. Bu şekilde doğa olaylarını yorumlayıp bir sistematige bağlayabilmişlerdi. Daha doğrusu yetersiz kaldıkları konuları ancak başka güçlerin varlığıyla açıklayabiliyorlardı. Bu güçler mitlerde hayat buluyordu. Evrenin nasıl oluştuğu ve nasıl işlediği, tanrıların nasıl ortaya çıktığı, insanın nasıl ve neden yaratıldığı gibi temel soruların cevapları mitlerde saklıydı.

Sumerlilerin evren için kullandıkları sözcük "gök-yer" anlamına gelen "an-ki" idi. Onlara göre evreni oluşturan temel unsurlar; gök, yer, deniz ve havaydı. Dünya düz bir disk şeklinde idi. Üzerinde çok geniş bir boşluk bulunuyordu. Fakat her şeyden önce bir ilksel deniz vardı. Bu ilksel denizde her nasılsa, düz bir yeryüzünün üzerine konmuş ve onunla bütünleşmiş kubbe biçimde bir gökten meydana gelen evren (gök-yer) oluşmuştur. Bunların arasında gök ile yeri ayıran

hareketli ve genişleyen bir hava bulunuyordu. Bu havadan ışıklı cisimler yani ay, güneş, gezegenler ve yıldızlar yapılmıştı. Gök ile yerin ayrılmasından ve ışık veren gök cisimlerinin yaratılmasından sonra; bitki, hayvan ve insan yaşamı oluşmuştu. (Kramer, 2002, s. 153) Daha anlaşılır bir şekilde, Sumer kozmogonisine göre evrenin oluşum süreci hangi aşamalardan geçtiğini şu şekilde sıralayabiliriz:

- 1- İlk önce ilksel deniz yani ana tanrıça *Nammu* kişiselleştirilmiştir.
- 2- Ana Tanrıça *Nammu*, erkek gökyüzü tanrısı *An*'ı ve dişi yeryüzü tanrıçası *Ki*'yi doğurdu.
- 3- *An* ve *Ki* hava tanrısı *Enlil*'i doğurdu. *Enlil*, baba gökyüzü *An*'ı ve anne yeryüzü *Ki*'yi birbirinden ayırdı.
- 4- Ay tanrısı *Nanna* ve güneş tanrısı *Utu* ısı ve ışık verdi.
- 5- Tatlı su tanrısı *Enki*'nin yardımıyla yeryüzünde bitki ve hayvanların yaşaması için uygun şartlar oluşturuldu. (Kramer, 1944, ss. 74–75)

Sumerlilerde bu şekilde bir evren kurgusu mevcuttu. Sami toplumlarına bakıldığında çok farklı bir kurgu görülmemektedir. Sumer anlayışının bir uyarlanması olarak kabul edilebilir.

Mezopotamya kozmogonisi için elimizdeki başlıca kaynak Babil yaratılış miti; *Enuma Eliš* (vaktiyle yukarda) mitidir. Mit, daha çok tanrı Marduk'un ortaya çıkışı, yükselişi ve panteonun başına geçişi ile ilgili olmasına rağmen, aynı zamanda kozmogoni, tanrıların ortaya çıkışı (teogoni) ve insanın yaratılışı (anropogoni) ile ilgili temel konular da içerir.

Toplam yedi tableten oluşan mit, 1848–1876 yılları arasında H. Layard, H. Rassam ve G. Smith tarafından Ninova'da Asur kralı Asurbanipal (M. Ö. 668–630) kütüphanesinde gerçekleştirilen kazılarda bulunmuştur. Asur sürümü ise 1902–1914 yılları arasında alman arkeologlar tarafından Asur'da yapılan kazılarda bulunmuştur.

(Heidel, 1951, s. 1) Mitin birinci tabletinin ilk sekiz satırında henüz evren yaratılmamışken ve daha tanrılar ortada yokken nasıl bir ortam olduğu anlatılır:

1-Yukarda gökyüzüne daha bir isim verilmemişken

2-Aşağıda yeryüzü henüz bir isimle anılmazken

3-İlksel Apsu (yeraltı tatlı su denizi), onların babası (tanrılarının)

4-Mummu, hepsini doğuran Taimat (ilksel tuzlu su denizi)

5-Hâlâ suları birbirlerine karışırken

6-Ve toprak (çayır, otlak) henüz oluşturulmamışken, bir sazlık bataklığı görülmezken

7-Henüz hiçbir tanrı var edilmemişken

8-Henüz bir isimle anılmazlarken ve kaderleri tayin edilmemişken. Enuma Eliş, Tablet 1. 1–8. (Heidel, 1951, s. 18)

Bu ilk sekiz satır, daha ortada hiçbir şey yokken başlangıçta eril tatlı su Apsu ve dişi tuzlu su Taimat'ın var olduğunu dile getirmektedir. Henüz ortada dünya, tanrılar, insanlar, hayvanlar ve bitkiler görülmemektedir. Sumer kozmogonisinde olduğu gibi evrenin temel öğeleri yeryüzü ve gökyüzüdür. Mitin ilerleyen bölümlerinde (tablet IV. 137–144) tanrı Marduk'un ortaya çıkmasından sonra, Taimat'a karşı tanrılar adına verdiği mücadelede Taimat'ı yener. Marduk Taimat'ı ikiye böldükten sonra bir yarısı ile gökyüzünü diğer yarısı ile yeryüzünü yaratır. Bu şekilde evren yaratılmış olur.

137- Onu bir midye gibi ikiye ayırdı

138- Bir yarısı ile çatı gibi gökyüzünü yarattı

[...]

144- Ve büyük bir parçayı, yeryüzünü yarattı. Enuma Eliş, tablet IV. 137–144. (Heidel, 1951, ss. 42–43)

King ve Bottero'ya göre Babil kozmogonisinde temel unsurların evrende yerleşimi, yukarıda gökyüzü, en aşağıda yer altı, ikisinin ortasında yer (dünya yüzeyi), yerin hemen altında tatlı su (abzu), yer ve abzu ise bir deniz tarafından çevrili, en doğuda ve en batıda ise gökyüzünü yukarda tutan dağlar şeklindedir. (King, 1903, s. 30; Bottero, 2001, s. 78)

1.2.2. Tanruların Var Oluşu (Teogoni)

Mezopotamya'da inancın güçlü yönlerinden birisi de mitolojik dayanaklarının olmasıdır. Tanrular bir tasarım sonucu var olmuşlardır. Tanrular hayali olarak evrenin sınırlarının açıklığa kavuşturulması için tasarlanmışlardır. Mitlerde tanruların ortaya çıkışı yer ve göğün yaratılışından öncedir. Bu şekilde yer ve göğün yaratılışı tanrulara bağlanır. Tanruların ortaya çıkması, yaratılış miti *Enuma Eliş*'te uzun uzun anlatılmaktadır. Ancak biz sadece özetlemekle yetineceğiz.

Henüz hiçbir şey yokken var olan yeraltı tatlı su okyanusu Apsu ve tuzlu su okyanusu Taimat'ın sularının karışması sonucu tanrısal iki kardeş *Lahmu* ve *Lahamu* doğarlar. Bu kardeşler büyürken, *Anşar* ve *Kişar* adında iki tanrısal kardeş daha doğar. *Anşar* ve *Kişar* gök tanrısı *An/Anu*'yu doğururlar. An, bilgelik tanrısı *Enki/Ea* olarak bilinen *Nudimmu*'yu meydana getirir. Genç tanruların gürültüsünden rahatsız olan Apsu, tanruları yok etmek ister. Tanrı *Ea* ile girdiği mücadeleyi *Ea* kazanır. *Ea*, *Abzu*'yu yok eder ve yerine geçer. *Ea*, *Apsu*'da kendi ikametgâhını (tapınağını) inşa edip eşi tanrıça *Damkina* ile birlikte orada ikamet eder. Burada tanrı *Marduk* doğar. *Apsu* gibi tanrılardan rahatsız olan *Taimat*'ı yenerek tanrular topluluğunun (panteon) başına geçer ve tanrı meclisinin toplandığı kendi tapınağı *Esagil*'i inşa eder. *Enuma Eliş*, tablet I. 1–161. (Heidel, 1951, ss. 3–10; Bottero, 2001, s. 75)

Kramer, tanrıların ortaya çıkışı ile ilgili daha gerçekçi bir mantıksal çıkarımda bulunur. Ona göre; Mezopotamya’da panteonun oluşumu insan toplumunun örnek alınmasıyla gerçekleşmiştir.

“Ülkelerin ve kentlerin, sarayların ve tapınakların, tarlaların ve çiftliklerin kısacası akla gelebilecek bütün kurum ve girişimlerin yaşayan insanlarca gözetilip bakıldığına, yönetilip denetlendiğine dikkat edilmiştir. İnsanlar olmadan kentler yıkıma gidiyor, tapınak ve saraylar harap oluyor, tarla ve çiftlikler çöle dönüyor. O zaman evrenin işleyişi de insanlara benzeyen yaşayan varlıklar yürütüyor olmalıydı. Fakat evren çok büyük ve karmaşıktı. Bu varlıklar insanlardan çok daha güçlü olmalıydılar hatta olağanüstü güçleri olmalıydı. Ayrıca bu varlıklar ölümsüz olmalıydılar, eğer ölürlerse evren bir kaosa dönüşür, dünyanın sonu gelirdi. Bu görünmez, insan şeklinde, insanüstü ve ölümsüz olan varlıklara tanrı –Sumerce: Dingir, Akadca: İlu – denildi”. (Kramer, 2002, s. 154)

1.2.3. İnsanın Yaratılışı (Antropogoni)

İnsanın yaratılışı sadece Mezopotamya inancında değil, sonraki tek tanrılı dinlerde de temel sorulardan biri olmuştur. Ancak Mezopotamya inancında bu konu daha karmaşıktır. Mitlerle açıklanmaya çalışılmıştır. Başlıca kaynaklar Sumer miti *Enki ve Ninhursag/Ninmah*, Akad miti *Atrahasis* ve Babil miti *Enuma Eliş* mitleridir. Mitler arasında tam bir benzerlik söz konusu değilse de ana tema aynıdır. İnsanın nasıl ve neden yaratıldığı konusu benzer şekillerde işlenmiştir. Ancak nasıl yaratıldığı konusunda *Atrahasis* miti daha açıklayıcı ve ayrıntılıdır.

Kramer’in yer verdiği *Enki ve Ninhursag* mitine bakılırsa, daha insanlar ortada yokken tanrılar, kendi işlerini kendileri yapmalarından dolayı çok şikâyetçidirler. Mit böyle bir ortamı tasvir ederek başlamaktadır. Mite göre; tanrı

Enki derin bir uykuda olduğu için tanrıların şikâyetlerini duyamaz. Ancak ilksel deniz, bütün tanrıların anası Nammu, tanrı Enki'ye bir çözüm bulmasını ister.

*“Ey oğul kalk yatağından, senin [...] bilgeliğini göster,
Tanrıların hizmetkârlarını şekillendir, benzerlerini (?) üretsinler”,*

Tanrı Enki hemen işe koyulur:

*“Ey ana, adını koyduğun yaratık var edildi,
Onun üzerine tanrıların imgesini (?) yerleştir,
Deniz dibindeki kilden yüreğini yoğur,
İyi ve soylu şekilleyiciler kili berkitecekler,
Sen, sen onun uzuvlarını ortaya çıkar,
Ninmah (Ninhursag) senin üzerinde çalışacak,
(doğum) tanrıçaları [...] sen biçimlerken yanında olacaklar,
Ey ana (yeni doğanın) yazgısını belirle,
Ninmah onun üzerine tanrıların kalıbını (?) yerleştirecek,
Bu insandır [...]”.* Enki ve Ninhursag miti. (Kramer, 2002, s. 198)

Buradan anlaşılacağı gibi, insan, tanrı Enki tarafından denizin altındaki kilden yaratılmıştır. Kaynaklarda insanın yaratılışı ile tanrı Enki ilgilenmektedir. Çünkü Enki, her şeye çözüm bulabilen bilge tanrıdır.

Atrahasis mitine gelince, mit 1200 satır ve üç tableten oluşan özgün bir metindir. M. Ö. 17. Yüzyıla tarihlenmektedir. Mit adını kendi kahramanı olan Atrahasis'ten almıştır. (Bottero, 2001, s. 98) Tabletler, H. Layard ve H. Rassam tarafından 1951 yılında Ninova'daki Asurbanipal kütüphanesinde bulunmuştur. (Battenfield, 1971, s. 4) Atrahasis, tufan olayında bir gemi yapıp insan neslini kurtaran kişidir. Sumer kral listesine göre Atrahasis (tarih verilmemiş) Şuruppak (Tel Fara) antik kentinin kralıdır. (Dalley, 2000, s. 1)

Atrahasis, Enki ve Ninhursag mitinde olduğu gibi, henüz insanlar yokken tanrıların hangi koşullarda yaşadığını tasvir ederek başlar. Bu dönemde tanrılar, kanal kazma ve sulama gibi bütün işlerini kendileri yapmaktadırlar. Ancak bu işleri büyük tanrılar olan *Anunnakiler*, küçük tanrılar olan *İgigilere* yaptırmaktadır. İgigiler bitmek tükenmek bilmeyen bu işleri çok uzun zaman yaparlar. Zamanla yorgun düşerler ve keyifsiz olurlar. Onlar da büyük tanrılar gibi rahat yaşamak isterler. Büyük tanrılara karşı boykot başlatırlar, ellerindeki malzemeleri atarlar ve artık çalışmak istemezler. Büyük tanrılar arasında panik başlar. Önce küçük tanrıları kıtlık ve yoksullukla tehdit ederler. Sonra kendi meclislerini toplarlar. Mecliste bilgelik tanrısı Enki bir planının olduğunu söyler. Çözüm olarak tüm işleri yapacak olan insanı yaratacağını belirtir. İnsanlar kilden yaratılacaktı. Ancak İgigi tanrıları gibi düzenli çalışabilmeleri için insanın ana maddesi olan kile İgigi tanrıların kanı karıştırılacaktı. Böylece bu plan gerçekleşmiş, insanlar kil ve tanrı kanının karışımından yaratılmış ve sonsuza kadar tanrıların hizmetine girmiştir. (Dalley, 2000, ss. 9–19; Bottero, 2001, s. 99) Enuma Eliş'in VI. tabletinde tanrı Enki'nin yardımıyla tanrı Marduk insanı yaratmıştır. İnsanın yaratılışı Enuma Eliş (Heidel, 1951, ss. 46–53) ve Atrahasis I. tabletinde aynı sebebe dayandırılmaktadır. Tanrılar onları, kendi işlerini onlara yaptırmak için yaratmıştır. (Dalley, 2000, s. 4)

İnsanlar başlangıçta ölümsüz olarak yaratılmış, bir ömür biçilmemişti. Tanrıların insan sayısını kontrol altına alabilmek için başvurdukları yollar ise kıtlık ve tufanlar idi. Mitin ilerleyen bölümlerinde, II. ve III. tabletlerde, tanrılar, insanların çoğalması ve yol açtıkları gürültüden rahatsız olmaya başlarlar. Tanrı Enlil onları yok etmek için salgın hastalık, kuraklık ve kıtlık gönderir. Ancak her seferinde insanlar, yaratıcıları tanrı Enki'nin yardımları sayesinde kurtulurlar. Sonunda tanrı Enlil daha şiddetli bir önlem almak ister ve insanı yok etmek için büyük bir tufan

gönderir. Tanrı Enki tufandan önce kral Atrahasis'i uyarıp neler yapmaları gerektiğini söyler. Atrahasis bir gemi inşa edip ailesiyle birlikte tufandan kurtulur. İnsan soyu kurtulmuş ve tekrar çoğalmaya başlamıştır. Tanrı Enlil yeni bir hamleye girişecekken, Tanrı Enki, onu sorunu çözdüğüne dair ikna eder. Tufan yerine onlara ölüm verir. Çözüm, insanların artık ölümlü olmaları ve ömürlerinin belli bir süreyle sınırlı olması idi. Atrahasis, tablet I-II. (Battenfield, 1971, ss. 9–11; Dalley, 2000, ss. 20–35; Bottero, 2001, ss. 101–102)

Tanrı Enki sayesinde insanlar yaşamlarını garanti altına almış, ancak artık ölümlü olmuşlardır. Tufan hikâyesinin asıl ilginç tarafı, kutsal kitaplarda da yer almasıdır. Tevrat'ın Tekvin bölümünde (Çığ, 2005, s. 52; Battenfield, 1971, s. 14) ve Kuran'ın araf, yunus, hud, müminun, şuara, ankebüt, zariat ve yasin surelerinde tufan olayının bahsi geçmektedir. (Çığ, 2005, ss. 53–55) Kutsal kitaplarda Atrahasis yerine, Nuh peygamber tufan olayında yer almaktadır. Hikâye de ise paralellik söz konusudur.

1.3. Tanrılar Topluluğu (Panteon)

Eski Mezopotamya'da mitolojik hikâyeler ile birlikte doğüstü güçler kişiselleştirilmiştir. Kişiselleştirilen her güç birer tanrı olarak ortaya çıkmıştır. Bunun sonucunda doğal olarak çok tanrılı bir inanç ve bir tanrılar topluluğu ortaya çıkmıştır. Mezopotamya panteonundaki tanrı sayısı çok fazladır. Ancak Yunan panteonu kadar bilinmez. Bottero, panteondaki tanrı sayısının iki bin civarında olduğunu, M.Ö. II. binde Babil bilginlerine göre ise panteondaki tanrı sayısının 1914 olduğunu, Şurrapak'ta bulunan tanrı listesinin 650 tanrıdan ibaret olduğunu, (Bottero, 2001, ss. 45–48) yaratılış destanının ise 600 tanrıdan bahsettiğini yazar. (Bottero, 2003, s. 241) Panteona nitelik ve nicelik boyutlarıyla baktığımızda oldukça karmaşık bir durum ortaya çıkar. Tanrılar arasında hiyerarşik konum, akrabalıkları, iş bölümü, şehirleri

ve sayıları Mezopotamya panteonunun akıl almaz derecede büyük olduğunu gözler önüne sermektedir. Ayrıca panteonda bulunan tanrılar, sistematik bir akrabalık bağıyla büyük bir aile topluluğu şeklinde düzenlenmişti. (Schmökel, 1971, s. 212) Söz gelimi, Eninnu tapınağının kuruluşunu anlatan Gudea silindirlerinde Sumer panteonun başında bulunan tanrı Enlil tanrıça Ninlil ile evliydi. Ningirsu, Nanşe ve Nidaba adlarında üç çocukları vardı. Ningirsu, gök tanrısı An'ın kızı Bau ile evliydi. Gudea silindirleri, Silindir A. (Oiseth, 2007, ss. 27–29)

Mezopotamyalılar evrenin bu kadar düzenli işleyişinin sebeplerini tanrılara bağlamış ve tanrılarını kendi düşüncelerinde yaratmışlardı. Kendileri olmadan tanrılarda olamazdı. (Radau, 1911, ss. 3–4) Yani tanrılar, doğanın ve dünyanın insan iradesi dışındaki işleyişini açıklamak için tasarlanmıştı. (Bottero, 2003, s. 259) Eski Mezopotamyalılar inancın konusunu oluşturan doğaüstünü ile kutsalı, ancak belirli sayıda kişilik yoluyla tasavvur edebilmişler ve insanı model almışlardır. Tanrılar bilinçli olarak “insan” biçimli düşünülmüştür. (Bottero, 2003, s. 235) Bu durumda tıpkı insanlar gibi tanrılarının da plan yapması, yemesi, içmesi, evlenmesi, insani tutku ve zaafılarına kapılması (Kramer, 2002, s. 156) normal karşılanmalıdır. Nihayet tanrılar, toplumun kolektif kimliğinin simgeleri idi. Her bir kent egemenliğini o kentin sahibi olduğu tanrıya dek dayandırılıyordu. (Frankfort, 1989, s. 90)

Mezopotamyalılar tüm tanrılara aynı duygularla tapınmamışlar ve onlara eşit derecede muamele etmemişlerdir. (Bottero, 2001, ss. 45–48) Tuğla kalıbında sorumlu bir tanrının güneşten sorumlu tanrıyla, kanallarda sorumlu tanrının yeryüzünün hâkimi olan tanrıyla eşit düzeyde olması beklenemezdi. (Kramer, 2002, s. 155) Panteon, başında bir kralın (baş tanrı) bulunduğu bir meclis gibi algılanıyordu. Tanrılar arasındaki hiyerarşik düzene göre önce yaratıcı tanrılar gelir,

onlardan sonra yaratıcı olmayan tanrılar yer alırdı. (Kramer, 1956, s. 78) Tanrı Enlil'in tanrıça Ninlil'e tecavüz edip ay tanrısı Sin'e hamile bıraktığı mitte:

“Büyük tanruların ellisi birden, yazgıyı belirleyen tanruların yedisi birden...”

(Kramer, 2002, s. 194)

Sözleri geçmektedir. Buna göre; Kramer'in yaptığı sınıflandırma, yazgıyı belirleyen tanrılar: An, Enlil, Enki (Ea), Nanna (Sin), İnanna (İştar), Utu ve Ninhursag. Elli büyük tanrı ise Anunna/Anunnaki tanrılarıdır. En alt derecede etkin olan tanrılar ise İgigi tanrılarıdır. (Kramer, 2002, s. 165) Aynı şekilde Atrahasis miti I. tablette de iki tür tanrıdan bahsedilmektedir. Büyük tanrılar Anunnaki, küçük tanrılar ise İgigi olarak geçmektedir. (Dalley, 2000, s. 9) Tanruların sayısı çok fazlaydı ama tanruların şaşırtıcı çokluğu doğrudan evrenin işleyişiyle, tabiatla ve toprakla bağlantılıydı. Tanrılar insan, bitki ve hayvan ilişkilerini ustaca yönetiyorlardı. (Schmökkel, 1971, s. 199) Mezopotamyalılara göre dünyanın doğal ve kültürel unsurları birer tanrı veya tanrıçalarla eşleşmedikçe dünya keyfi ve saçma olurdu. (Bottero, 2003, s. 240)

Sumer panteonunun en başında üç tanrı yer almaktaydı. Tanrı Anu, tanruların babası sayılırdı ve baş tanrılık görevini oğlu Enlil'e devretmişti. Enlil ise tanruların hükümdarı ve Sumer panteonunun başı idi. Enki, evrenin işleyişini gerçekleştiren, bilge, suların efendisi ve Enlil'in danışmanıydı. (Bottero, 2001, ss. 31–32) Tanrılar panteonunda An, Enlil ve Enki'den meydana gelen üçlü tanrı anlayışı diğerlerine göre daha baskındır. Evrende yer alan unsurlar bu üç tanrı da karakterize olmuş, diğer tanrılar daha basit unsurlarla ifade edilmiştir. Bu teolojiye göre gökyüzü, yeryüzü ve etrafı çevreleyen sular bu üç tanrının sorumluluğu altındadır.

Woolley: Enlil'in yağmur ve rüzgârın tanrısı, Enki'nin tatlı suların ve bilgeliğin tanrısı, Nabu'nun bitkilerin tanrısı, Nergal'in sabanın, Şamaş'ın (Utu)

güneşin tanrısı, İnanna'nın (İştar) aşk ve sevgi tanrıçası ve Ninhursag'ın çocuk doğum tanrıçası olduğunu yazmaktadır. (Woolley, 1965, s. 121)

Pollock'un verdiği tabloya göre tanrıların eşleştirildiği görevler ve baş tanrı oldukları şehirler şöyledir:

<u>Tanrı</u>	<u>görev</u>	<u>şehir</u>
An/ Anu	gökyüzü tanrısı	Uruk
Enlil	fırtına tanrısı	Nippur
Enki/ Ea	tatlı sı/ bilgelik tanrısı	Eridu
Ninhursag	yer tanrıçası	Kiş
Utu/ Şamaş	güneş/ adalet tanrısı	Sippar/ Larsa
İnanna/ İştar	aşk/ savaş tanrıçası	Uruk
Nanna/ Sin	ay tanrısı	Ur
Ninlil	tahıl tanrıçası	Nippur
Nisaba	tahıl tanrıçası	(...)
Ningirsu	gök gürültüsü tanrıçası	Lagaş
Uttu	dokuma tanrıçası	(...). (Pollock, 1999, s. 187)

Bottero'nun tablosuna göre (şehirler verilmemiştir) eşleşme benzerlik göstermektedir.

<u>Tanrı</u>	<u>görev</u>
An/ Anu	gök tanrısı
Enlil	rüzgâr tanrısı
Ninhursag	dağ tanrıçası
İşkur	fırtına tanrısı
Gibil	ateş tanrısı
Nanna/ Sin	ay tanrısı
Nisaba	tahıl tanrıçası. (Bottero, 2003, s. 259)

Bunlarla birlikte adı ve görevi belli olan birçok tanrı daha mevcuttur. Nindub: Mimari ve yapılardan sorumlu tanrıdır. (Kramer, 2002, s. 155) Ereşgikal: Ölüler diyarı tanrıçasıdır. Dumuzi/ Tammuz: Çoban tanrısıdır ve daha çok İnanna ile ilişkilendirilir. (Oates, babil, s. 183) Nusku: Işık ve ateş tanrısıdır. (Bottero, 2001, s. 64) Namtar: Kader ve yazgı tanrısıdır. (Bottero, 2001, s. 44) Gula: Hekimlik tanrıçasıdır. (Salvini, 2006, s. 100) İşkur/Adad: Fırtına tanrısıdır. Ninisena: İyileştirme tanrıçasıdır. (Wiggermann, 1995, s. 1860)

Mezopotamya’da çok sayıda tanrı ve tanrıça kabul görmüştür. Bazıları mevki olarak diğerlerinden daha önemli konuma sahiptir. Bazı tanrıların ise popüleritesi zamanla artmış veya azalmıştır. (Pollock, 1999, s. 186) Sumer tanrılar topluluğunun baş tanrısı Enlil, Babillilerde II. bin yılın sonunda yerini Marduk’a bırakmış ve Marduk Mezopotamya panteonunun başına geçmiştir. (Bottero, 2001, s. 31) Asurlularda ise Enlil ve Marduk, yerini tanrı Asur’a bırakmıştır. Tanrı krallığının efendiliği, dünya üzerinde hükümdar olma konumu gibi Enlil’in belli karakteristik özellikleri tanrı Assur’a aktarılmıştır. (Kirschbaum, 2004, s. 141) Panteonun en tepesindeki tanrının, Sumerde Enlil, Babillilerde Marduk ve Asurlularda Asur olarak değişmesi aslında politik ve askeri güçle ilgilidir. Savaşlarda üstün gelen toplumun tanrısı doğal olarak daha güçlüdür. Yenilen toplumun baş tanrısı yerini yeni baş tanrıya bırakır. (Demirci, 2013, s. 24) Çünkü tanrılar toplumda olup biten her şeyi denetlerlerdi. Onların isteği dışında zaferlerin ve mağlubiyetlerin gerçekleşmeyeceği inancı hâkimdi. Bu şartlarda bir şehir veya devlet yenilgiye uğradığında, tanrının orayı terk ettiği düşünülürdü. (Kuhrt, 1995, s. 176)

Tanrılar, tapınanların refahına veya felaketlerine karar verirlerdi. Erdemi ödüllendirir, zulmü cezalandırırlardı. Fakat ödül ve ceza bu dünya ile sınırlıydı. (Woolley, 1965, s. 120) Rüzgâr, sel, ay ve diğer her şey tanrı ve tanrıçaların belirtileri idi. Hasadın bir sel tarafından yok olması, güneşin her sabah doğması ve her sabah batması tanrıların takdiri idi. (Pollock, 1999, s. 187) Tanrı, sözleşme ve anlaşmalarda şahit olarak yer alırdı. Hem belgelere geçerlilik kazandırır hem de garantör olurdu. (Küçükbezci, 2011, s. 91) Metafizik olarak tanrı, aynı zamanda korkuyu ifade eden, korku uyandıran doğaüstü bir görüngü (fenomen) idi. (Oppenheim, 1977, s. 176) Tanrı, bazen toprağının başında durmayan bir toprak ağası, kendisine yaklaşılması her zaman güç olan, kendisini anlamı bulanık bazı

işaret ve alametlerle gösteren bir varlık gibi algılanırdı. İsteklerini böyle açık olmayan bir biçimde dile getirmesine karşın, buyruklarını yanlış anlama, tanrının öfkесinin yıldırımlarını çekmeye neden olabiliyordu. (Frankfort, 1989, s. 92) Bu yüzden Mezopotamyalılar, tanrıyla doğru bir iletişim kurmak durumundaydılar. Yöntemleri ise büyü, ayin ve kehanet idi.

1.3.1. Tanrılara Atfedilen Simgeler

Mezopotamya'da tanrıların bir sembolle belirtilmesi çokça başvurulmuş bir yöntem değildir. Tüm tanrıların belirgin birer sembolü olduğunu söylemek zor ancak bir sembol ile tasvir edilen tanrılar da mevcuttur.

Erken dönemlerden itibaren tanrılar genellikle insan şeklinde tasvir edilirken, Yeni Babil döneminde imgelerin kullanımına yönelik bir eğilim söz konusudur. (Beaulieu, 2007, s. 166) Tanrılar tasvir edilirken onları insandan ayıran ayrıntılar da unutulmuyordu. Genel olarak tanrının boynuzlu başlıkla (tiara), tanrıçanın ise yüksek silindirik başlıkla betimlenmesi başlıca ayrıntıydı. Tanrı ve tanrıça tasvir edilirken hiyerarşik konuları da göz önüne alınmıyordu. (Bottero, 2001, s. 65) Joannes, Sümer tanrıları Anu, Enlil ve Enki'nin boynuzlu başlık ile sembolize edildiğini söyler (Joannes, 2000, s. 178) fakat Enki'nin omzundan çıkan iki nehir ile sembolize edildiği de bilinmektedir. Hayvan ya da yarı hayvan (Sfenks) şeklinde tanrı tasvirine başvurulmamıştır. Boğa, aslan ve yılan gibi bazı unsurlara rastlansa da bunlar birer istisna olarak kalmıştır. (Landsberger, 1945, s. 139; Wiggermann, 1995, s. 1862)

Bazı tanrıların her dönemde aynı sembolü taşıdığı da söylenemez. Ayrıca bazı tanrıların sembolleri ile birlikte yok olması ya da yeni tanrıların ortaya çıkması, semboller konusunda çeşitliliğe sebep olmuştur. Söz gelimi İştär ilk dönemlerde elinde bir hurma demeti tutarken sonraki dönemlerde elinde bir gürz ile betimlenmiştir. (Tosun, 1946, s. 16)

Tanrıların bir sembol ile betimlenmesi çoğunlukla Akadça “sınır taşı” anlamına gelen *Kuddurular* ve silindir mühürler üzerinde rastlanılmaktadır. Tanrıların bir simge ile betimlenmesi konusunda elde edilen en önemli kaynak, I. Nebukadnezar’ın (M. Ö. 1126–1103) Elam seferi sırasında diktirdiği *Kudduru*’dur. *Kudduru*’nun (Ek 3) arka yüzünde bir yazıt, ön yüzünde ise ilahi simgeler mevcuttur. *Kudduru*’nun en üst kısmında tanrıça İştar’ın yıldızı, tanrı Sin’in hilali, tanrı Şamaş’ın güneş diski betimlenmiştir. Bu sıranın altında üç büyük tanrı, Ea, Anu ve Enlil’i simgeleyen, boynuzlu taç giydirilmiş sunaklar yer alır. Onun altındaki sırada tanrı Marduk’un küreği, tanrı Nabu’nun kalemi ve tanrı Nergal’in hayvan başlı silahı görülmektedir. *Kudduru*’nun en alt kısmında sırtında şimşekleri ile tanrı Adad, tanrı Nusku’nun lambası ve son olarak tanrı İşara’nın akrebine yer verilmiştir. (Bahrani, 2007, s. 163) *Kudduru*, sınır taşı olmasını yanısıra, iki ülke arasında varılan anlaşmanın belgesi sayılırdı. Tanrı simgelerinin *Kudduru*’nun üzerinde yer alması tanrıların, *Kudduru*’nun koruyucusu oldukları anlamına geliyordu. Kaynaklar incelendiğinde genellikle *Kudduru*’nun tanrı simgeleri ile ilgili sağladığı bilgilere yer verildiği görülmektedir. (Frankfort and Jacobsen, 1935, s. 55; Tosun, 1946, s. 16; Joannes, 2000, s. 178; Oates, 2004, s. 183; Frankfort, 1934, s. 69; Salvini, 2006, s. 58)

1.3.2. Tanrıların Heykelleri

Mezopotamyalılara göre, insanlarla tanrıların birbirlerini anlayabilmesi ve iletişim kurabilmesi için tanrıların insan doğasına sahip olmaları gerekmektedir. Tanrı uyur, yürür, konuşur, keyiflenebilir hatta ağlayabilir. Tanrılar erkek veya dişi olabilir. Bir baba, karı, koca, oğul, kız ve kardeş olarak bir aileye mensup olabilir. (Radau, 1911, ss. 1–2) Bu nedenle tapınakların kült odasına konan tanrı heykelleri atölyelerde *antromorfik* (insan şeklinde) olarak tasarlanmaktaydı. (Bottero, 2001, s.

64) Tanrı heykelinin bulundurulmasının sebebi heykelin tanrının gerçek varlığının simgesi ve teminatı olması idi. (Bottero, 2003, s. 251)

Tanrı heykellerinin ana malzemesi ahşaptı ve ahşabın üzerinde, tanrının yüzü ve elleri altın ile kaplanıyordu. Göz delikleri yarı değerli taşlarla doldurulurdu. Güzel bir şekilde giydirilip süslenirdi. (Pollock, 1999, s. 187; Wiggermann, 1995, s. 1862) Tanrı Şamaş'ın giyimi konusundaki mevcut bilgi bu konuda iyi bir örnek olabilir. Şamaş, hepsi de altın ve gümüş ile süslü olmak üzere; üzerine bir kemerin bağlandığı bir tunik, işlemeli bir fular, yünden yapılmış bir pelerin ile giydirilirdi. (Joannes, 2000, s. 184) Bu güne kadar üzerinde tanrı kabartmalarının olduğu dikili taşlar ve yazıtlar bulunmasına rağmen, kült odasına konan bir tanrı heykeline rastlanılmamıştır. Sadece heykellerle ilgili sınırlı bilgiler içeren kaynaklar mevcuttur. Bir Babil kasabası olan Lagaba'daki Tanrıça İştara tapınağında Nemet-Nejat'a göre İştara heykelinin sahip olduğu mücevher giyim ve süs eşyası listesi şöyledir:

“2 altın yüzük, 1 altın kadın cinsel organı modeli, 19 altın çiçek, 2 altın penis, 2 altın elbise iğnesi, 2 gümüş küpe, 1 akik taşından...4 koni, 6 silindir mühür, 2 pul mühür, 1 altın gümüş alaşımı zincir, 6 fildişi iğne, 1 akik taşından yüzük, 2 yün etek, 3 keten tunik, 6 örülmüş saç bandı, 4 [...] saç bandı, 5 başlık, 1 örtü, 3 bronz kap ve [...] lamba”. (Nemet-Nejat, 1999, s. 105)

Tanrının giyimi, kuşamı, süslenmesi ve takıları belli ayin ve törenlere göre değişebiliyordu. (Oppenheim, 1977, s. 184) Küçük tanrıların heykelleri ise taş, kil veya metalden yapılırdı. (Wiggermann, 1995, s. 1862)

Tanrı heykeli atölyede yapıldıktan sonra *ağız yıkama* (mis pi) ve *ağız açma* (pit pi) ayinine tabi tutulurdu. Bu ayin yapılmadığı sürece tanrı kutsal niteliğe sahip olmazdı. Ayin ile tanrıya ruh verilmesi, canlandırılması ve ağzının açılması

amaçlanıyordu. Ağzının açılmasıyla birlikte tanrı artık yemek yiyebilecek ve su içebilecek duruma getiriliyordu. (Berlejung, 1997, s. 45) Bu ayin ile tanrı ruhani dünyadan fiziki dünyaya geçmiş oluyordu. Reiner (1995), töreni şöyle anlatır:

“Heykelin yapımı bittikten sonra ağız yıkama töreni yapılır. İlk törenden sonra ikinci ağız yıkama töreni için tanrı nehir kenarına götürülür. Burada ikinci bir ağız yıkama töreni gerçekleşir. Tören sırasında tanrılara kurbanlar kesilir. Heykelin yüzü önce batıya sonra doğuya çevrilir. Gece lambalarla bir geçit töreni şeklinde tanrı heykeli yıldızların ışığı altında dolaştırılır. Tanrı, yıldızlardan ruh sayılan ışık alır”. (s. 14)

Berlejung’a göre; tanrı heykeli nehir kenarına onu yapan ustalar eşliğinde götürüldükten sonra bir hasırın üstüne konur. Çeşitli ayin ve ilahilerden sonra rahip, ustaların tanrı heykelini yaparken kullandıkları aletleri nehre atar. Bu şekilde tanrı heykelinin insan elinden çıktığını gösteren izler silinmiş ve tanrı heykeli tanrı olmadan önceki halinden kurtulmuş olur. Yeni tanrı, ilahi topluluğa yani tanrıların arasına kabul edilmesi için tanrıların babası Anu’ya başvurulur. Anu’nun onayı alındıktan sonra yeni tanrı tanrıların arasında yerini alırdı. (Berlejung, 1997, s. 55)

Ağız açma ayini sırasında dua ve ilahilerin gücü ile tanrı heykeli ete kemiğe bürünür ve bu şekilde ona hayat verilirdi. (Wiggermann, 1995, s. 1862) Tanrı heykeli, ağzı açılıp canlandırıldıktan sonra tapınağa götürülürdü. Rahipler tanrının geçtiği yolu kutsal su ile arındırır, ilahiler söylerlerdi.

Ağız yıkama ve açma törenini yöneten rahip *Asipu* idi. Tanrı onun liderliğinde nehre gider ve tapınağa dönerdi. (Hurowitz, 2003, s. 149) Tapınağa gelince tanrı heykeli kült odasında bir kaide üzerine konulurdu. Tanrıya bolca yemek ve içecek sunulur, müzik ile eğlendirilir ve arasına seyahate çıkarılıp can sıkıntısı

giderilirdi. (B. Foster and K. Foster, 2009, s. 17) Ağız yıkama ve açma ayini, tanrı heykelinin tamiri veya temizliği gibi sebeplerle kült görevlisi olmayan biri ile temas edildiğinde tekrarlanmak zorundaydı. (Farber, 1995, s. 1903) Tamir edilemeyecek derecede zarar gören tanrı heykeli, keten bir kumaşa sarılarak nehre atılırdı. Tanruların babası Anu'ya iade edilirdi. (Hurowitz, 2003, s. 156)

1.3.3. Tanrıya Sunulan Adak ve Kurbanlar

Tapınaklarda tanrıya her gün ekmek, bira, et, balık, süt, peynir, tereyağı, bal ve hurma gibi hayvansal ve bitkisel yiyecekler (Ek 4) sunulurdu. (Pollock, 1999, s. 187; Kramer, 2002, s. 186) Babil kralı II. Nebukadnezar (M. Ö. 604–562) döneminde tanrıça İştara'ya, ekmek ve irmiğe dönüşmüş şekliyle günde 360 litre arpa ve 66 litre buğday sunuluyordu. Bu da günlük 100 kişinin gereksinim duyduğu miktara eşitti. Ayrıca tanrıça İştara'nın yiyeceklerinin sunumu için tapınak deposunda 99 parça altın ve gümüş tabak çanak mevcuttu. (Joannes, 2000, ss. 183–184)

Tanrıya yemek sunulurken insana has özellikler göz önüne alınırdı. Yemek sunumunda öncelikle tanrının önüne bir masa konurdu. Yemekten önce tanrının ellerini yıkaması için bir kâse içinde su verilirdi. Sıvı içecekler sunulduktan sonra ana yemek, özel seçilmiş et parçaları halinde verilirdi. Son olarak meyve sunulurdu. (Oppenheim, 1977, ss. 188–189) Tanrı yemeğini müzik eşliğinde yedi. Yemek sırasında çalınan telli enstrümanlar; harp ve lir, nefesli enstrümanlar, flüt ve korno, vurmali çalgı; küçük büyük davullar, ziller ve çingiraklar idi. Tütsüler yakıldıktan sonra, tanrı yemek yerken yalnız bırakılırdı. Yemekten sonra ellerini yıkaması için yine su verilirdi. (Bottero, 2001, s. 131; Oates, 2004, s. 185; Wiggermann, 1995, s. 1863; Oppenheim, 1977, ss. 188–189)

Sabah ve akşam olmak üzere günde iki defa tanrıya sunulan yemek ve kurbanlar tapınak ve saray üyeleri tarafından paylaşılıyordu. Tanrının önünde bir

süre bekleyen yemekler, ilahi bir temas ile kutsandığı düşünülerek özellikle krala sunulurdu. Tapınak kompleksinin birer parçası olan fırın, mutfak ve görevli aşçılara bakılırsa yemekler için gerekli malzeme tapınağın kendi öz kaynaklarından temin edildiği ortadadır. (Oppenheim, 1977, s. 189)

Tapınaklarda kurbanlar, tanrıları yatıştırmak ve kehanette bulunmak gibi sebeplerle sunulabilirlerdi. Ancak başlıca işlevi tanrıların yeme ve içme gereksinimlerini karşılamaya yönelik idi. Kurban edilecek hayvanlar arasında en çok tercih edilen erkek kuzu idi. (Kozuh, 2010, s. 335) Erkek kuzu kurban edilmeden önce sürüden farklı bir beslenme sürecine tabi tutulurdu. Besiye alınıp iyice şişmanlatılırdı. Dişi kuzuların fazla tercih edilmemelerinin sebebi doğurganlık özelliklerinden dolayı fazlaca değerli olmalarıydı. Ayrıca üreme için her 36 dişiye bir erkek yetiyordu. Kurbanlar için çok fazla hayvan kesiliyordu. Urukta bulunan Eanna tapınağında günde ortalama dokuz erkek kuzu kurban ediliyordu. Belli günler ve törenlerde bu sayı on katına çıkıyordu. Bir yılda Eanna tapınağında kurban edilen erkek kuzu sayısı dört bini buluyordu. (Kozuh, 2010, ss. 356–358)

1.3.4. Yerel Tanrılar (Kişilere Atfedilen Tanrılar)

Halkın büyük tanrılara ulaşması her zaman mümkün değildi. Şahsi olarak küçük tanrılar arasından seçtikleri yerel bir koruyucu tanrıları vardı. Şahsi tanrı büyük tanrı ile kişi arasında aracılık yapardı. Şahsi tanrı ile şahıs arasında bir samimiyet ve sırdaşlık durumu mevcuttu. (Woolley, 1965, ss. 119–120; Demirci, 2013, s. 23) Eğer bir kişi sorunlarını kendi tanrısına yani asıl dua ettiği tanrıya sunmak istiyorsa, bunun için tanrısal bir aracı devreye girerdi. Bu da büyük tanrıya doğrudan ulaşamayacağını düşündürmektedir. (Nissen, 2004, s. 206) Tanrılar ölümlülere pek aldırış etmiş olamazlardı. İlgilenmeleri gereken daha önemli işler olmalıydı. Ancak dinlemeye değer buldukları bir aracı olursa kulak verirlerdi.

(Kramer, 2002, s. 169) Örneğin Lagaş kralı Gudea'nın şahsi tanrısı Ningișzida idi. (Oiseth, 2007, s. 98)

Şahsi tanrı ailenin de tanrısı sayılırdı. Bu tanrının kötü ruhları uzaklaştırdığına, doğurganlığı arttırdığına inanılıyordu. Buhran dönemlerinde kurbanlar sunularak tanrının lütufları isteniyordu. (Toorn, 1996, s. 72) Tanrı kendilerine kızgın ise uygun ayin ve kurbanlarla tanrı yatıştırılıyordu. Bazı durumlarda kişisel tanrıyı büyük tanrıya şikâyet etmek söz konusu olabiliyordu. Bir yazıtta Ur-Nim'in oğlu Sin-Şmuh adakları, tören ve ayinleri hiç aksatmamasına rağmen kişisel tanrısının gazabına uğramış ve tanrısını, tanrı Enki'ye şikâyet etmiştir. (Bricker, 2000, ss. 199–200)

Bireysel tapınma yaygındı ve bunun göstergesi de her yerde bulunan ucuz kilden tanrı kopyalarıydı. Babanın tanrısı çocuklarına miras kalabiliyordu. (Oates, 2004, s. 185) Her evde pişmiş tuğladan küçük bir sunak ve bir tütsü ocağı bulunan küçük bir tapınma alanı mevcuttu. (Woolley, 1976, ss. 29–30) Kişisel tanrı tek tek her birey ve aile reisi için adeta bir iyilik meleği, onu var etmiş olan ilahi babaydı. Acı çeken kişiler dua ve yakarışlarında yüreğini ona açıyor, kurtuluşu onun aracılığında arıyordu. (Kramer, 2002, s. 169)

Sonuç olarak Mezopotamyalıların tanrılarına gayet iyi hizmet ettikleri açıkça görülüyor. Bu hizmetin karşılığında onlarında istekleri vardı. Refah içinde ve sağlıklı bir hayat, bol ürün ve tarlalarda çalışacak iş gücü için bol çocuk ve savaşlarda zafer istiyorlardı. Bu isteklerini garantiye almak için özellikle yemin ve anlaşma törenlerinde ve savaşlarda tanrılarını yanlarında bulunduruyorlardı. Tanrının yerine bir kabartma ve ya simge de olabilirdi. Hatta Woolley, kendisini onurlandırmak için tutsaklar tapınağa götürülüp tanrıya sunulmadıkça düşmanın yenilgisi tamamlanmış sayılamayacağını söylemektedir. (Woolley, 1965, s. 120)

1.4. Törenler, Ayin/Büyü ve Kehanet

Mezopotamya’da yaşamın her alanında olan ve bütün temellerin onun üzerine kurulu olduğu bir inanç sistemi söz konusudur. Böylesine dünyevi ve tanrı sayısının oldukça fazla olduğu bir inanç sisteminde tören, ayin, büyü ve kehanet gibi faaliyetler çok yaygındı. İnsanlar tanrılara karşı görevlerini yerine getirmek için tören ve ayin uygulamalarında yer alırdı. Büyü ve kehanet uygulamalarına da tanrılara iletişim kurmak, isteklerini iletmek ve sorunlarından kurtulmak amacıyla başvururlardı. Kehanet ise Mezopotamya tanrılarının kararlarını ve niyetlerini bildirdikleri başlıca yoldu.

1.4.1. Törenler

Törenler, tanrının günlük bakımı ile birlikte tapınımın iki önemli boyutundan biriydi. Tanrı, kral ve halk arasındaki etkileşim bu şekilde sağlanıyordu. Mezopotamyalıların inançları dolayısıyla dinlerinde egemen rolü ayin ve ritüeller oynuyordu. Halk ve kült arasındaki ilişkiler periyodik törenler ve ayinlerle formülize edilmişti. Her şehrin kendisine ait bir tören takvimi vardı. Tören takvimi ayın hareketlerine bağlı olarak düzenlenmişti. (Nemet-Nejat, 1998, s. 195) Kent halkının yaşamı, toplumun yıl içindeki ilerlemesini mevsimlerin geçişine uyduran bir takvimle düzenlenirdi. Her yıl yinelenen, bir birini izleyen dinsel şenlikler belli günler boyunca tüm işlerin ve günlük görevlerin bir yana bırakılmasına yol açardı. Dönemlerin ve öteki doğal olayların tamamlanması kutlamaların zamanını belirlerdi. (Frankfort, 1989, s. 91)

Toplum, ölüm ve yeniden canlanma güçleri arasındaki çatışmaya seyirci değildi. Kendisi için bir varlık yokluk sorunu olduğu ölçüde bu çatışmada yer alırdı. Büyük bir duygusal yoğunluk içinde, doğanın üretici güçlerini kişileştiren tanrılarla ilgili olaylara, ayinlere katılırdı. Asur ve Babil dönemleri gibi geç tarihlere kadar,

kentlerde yürütülen kutlamaların niteliğine bakılırsa, hâlâ doğa ile bağın sürdürüldüğü görülmektedir. (Frankfort, 1989, s. 91)

Mezopotamya’da en büyük ve en yaygın tören yeni yıl (Akadça: Akitu), törenleriydi. Törenler, göksel ve dünyevi krallığın (tanrı ve temsilcisi kral) pekiştiği yoğun faaliyetlerle geçerdi. Kralın bu törenlere katılması beklenirdi. Eğer şahsen törende bulunmasına olanak yoksa yerine varlığını gösteren bir simge veya bir giysisini bırakırdı. (Kuhrt, 1995, s. 318)

Yeni yıl törenleri, Mezopotamya’da yeni hasat mevsiminin başlangıcı olarak kutlanırdı. (Ökse, 2006, s. 53) Törenler, doğanın yaşam çemberinin en düşük noktasında bulunduğu ve her şeyin doğanın yeniden canlanma döneminin başlamasına bağlı olduğu bir zamanda kutlanırdı. (Frankfort, 1989, s. 91) Her yıl gerçekleştirilen bu tören, Mezopotamyalılara dünyanın bir yıl daha var olacağını, kralın bir yıl daha tahtında olacağını, çobanın bir yıl daha sürüsünün başında olacağını ve tarlaların bir yıl daha ürün vereceğini garanti ediyordu. (Raux, 1966, s. 105) Bütün canlılar için dünyanın yenilenmesi, kral için krallığının tanrı tarafından onaylanması anlamına geliyordu. (Wyatt: 2011, s. 255)

Yeni yıl töreni, bahar gön dönümünde düzenlenirdi. Tören sırasında tanrı heykeli tapınaktan çıkartılıp şehirde halka gösterilir ve şehir dışındaki geçici ikametgâhı olan ve sadece yeni yıl kutlamalarında kullanılan *Akitu Evi*’ne götürülürdü. *Akitu Evi*’nin yeni yıl törenlerinde kullanıldığı bilinmektedir ancak işlevinin tam olarak ne olduğu açık değildir. Lloyd, *Akitu Evi*’nin “neden şehir dışında inşa edildiği ve törenler dışında normal zamanlarda nasıl kullanıldığı bilinmiyor” demekte ve “bilinen şekliyle bir tapınak olarak algılanmaması gerektiğini” ifade etmektedir. (Lloyd, 1978, ss. 181–183) Badawy ve Cohen, *Akitu Evi*’ni ziyafet evi olarak tanımlar. (Badawy, 1966, ss. 106–107; Cohen, 1993, s. 448)

Muhtemelen törenler sırasında ziyafetler ya burada veriliyordu ya da burada da ayrıca bir ziyafet veriliyordu. Çünkü Cohen'e göre; tanrı heykeli buradayken kurbanların kesildiği ve burada kurbanlar sunulduktan, ayinler düzenlendikten sonra tanrı, bir geçit töreni eşliğinde yeniden şehre girerdi. Tanrının şehre yeniden girişi şehir için yeni bir yazgı tayin etmesi anlamına gelmekteydi. (Cohen, 1993, s. 406) Kurbanların kesilmesi, bir ziyafetin olabileceğine işaretler. Tanrının, yeni yazgıyla şehre girmesi, yazgıları burada yazdığı ve yazgıların yazıldığı yer olarak çağrışım yapmaktadır.

En gösterişli yeni yıl bayramı Nisan (Nisannu) ayının 1. Ve 12. günü Babil'de kutlanırdı. Yeni yıl bayramı tanrı Marduk'un bayramıydı. Kış yağmurlarından sonra, hasat zamanının ilk belirtileri olan doğanın yenilenmesine işaret ediyordu ve törenlerle dua ve arınma ayinleri eşliğinde, Marduk'un Taimat'ı yok etmesi ve Babil'in gizemli kuruluşu kutlanıyordu. Ülkenin tüm büyük tanrıları, Babil'de bulunan Marduk tapınağı Esagil'de kendilerine ayrılan yerlere yerleşerek Marduk'a saygılarını sunmaya geliyordu. (Salvini, 2006, ss. 112–113)

Törenler dördüncü güne kadar hazırlık niteliğindeki kutsama ve arınma ayinleriyle geçiyordu. (Cohen, 1993, s. 438; Frankfort, 1948, s. 320) Dördüncü günün akşamında, başrahip *Yaratılış Destanı* (Enuma Eliš) tanrı Marduk'un önünde okuyordu. Tapınağın her köşesi bir rahip tarafından kutsandıktan sonra Nisannu'un 5. Akşamı kral, tapınağa giriyordu. Başrahip onun hükümdarlığının alametleri olan asasını, kemerini, güzünü ve kraliyet tacını elinden alıp Marduk'un önünde yere bırakıyordu. Yanaklarından tokatlayıp, kulaklarını çekiştirerek Marduk'un önünde diz çöktürüyordu. Bundan umulan, geçen sene içinde yaptığı hatalardan pişman olan kralın Marduk'u sakinleştirmesi ve böylece Babil'e iyi bir gelecek sağlamasıydı. (Salvini, 2006, s. 112–113; Weirzeggers, 2011a, s. 731)

Rahip eşliğinde kült odasına giren kral, tanrı Marduk'un önünde diz çöker ve rahip onu Marduk'a şikâyet ederdi. Şikâyetten sonra kral hesap verir ve kendini savunurdu:

“Ben günah işlemedim, efendilerin efendisi. Senin tanrısallığını ihmal etmedim, Babil'i yok etmedim, dağılmasını emretmedim. Esagil'i (tanrı Marduk'un tapınağı) yıkmadım. Ayinleri unutmadım, kimseyi aşağılamadım”.

Kral hesap verdikten sonra rahip:

“Tanrı Marduk seni sonsuza kadar kutsayacak. Düşmanlarını yok edecek, muhaliflerini savuşturacak”. Tablet Racc. 145. (Cohen, 1993, ss. 446–447; Wearzeggers, 2011a, ss. 731–732; Kuhrt, 1995, s. 314)

diyerek, tanrı Marduk'un o yıl için kralın krallığını onayladığı mesajını verirdi. (Wearzeggers, 2011a, ss. 731–732; Kuhrt, 1995, s. 314) Kralın bu ayın sırasındaki faaliyeti, aslında Marduk'un önünde günah çıkarmak, günahlarının kefareti ödemek ve tamamiyle temizlenmek anlamına geliyordu. Böylece yeni yıla günahsız girmiş oluyordu. (Olmstead, 1968, s. 602)

Marduk'un Oğlu tanrı Nabu, kendisine adanan şehir olan Borsippa'dan, babasına saygılarını sunmak üzere bayramın 6. Günü gemi ile geliyordu ve prenlere yakışır bir biçimde karşılanıyordu. (Salvini, 2006, ss. 112–113) Ayın 8. gününde tanrı Marduk kral tarafından tapınaktan çıkarılıyordu. Son olarak alay, resmi adı *kibirli olan geçmesin* olan Marduk merasim yolu (İştar kapısı tören yolu) boyunca yürüyordu. Önce zigguratın (Etemenanki/Babil kulesi) duvarının, sonra güney sarayının yanından 1 km. boyunca yürüyüp daha sonra İştar Kapısı ile şehrin kuzey tarafında konumlandırılmış duvarların arasından geçiyorlardı. (Salvini, 2006, ss. 113–115) Geçit alayı şehir dışındaki *Akitu evine* ulaşıyordu. Burada tanrılara yemek

ve kurbanlar sunuluyordu. Tanrılar son gün olan 12. güne kadar burada ikamet ediyorlardı. Son olarak tören hediyeleşmelerle bitiyordu. (Cohen, 1993, ss. 439–440)

Yeni yıl töreninde önemli bir ayın olan tanrı Dumuzi/Tammuz ve tanrıça İnanna/İştar'ın kutsal evliliği mitolojiye konu olmuş, bolluk ve bereketin simgesi haline gelmiştir. Her yıl, yeni yıl kutlamalarında tanrıyı temsil eden kral ile tanrıçayı temsil eden bir rahibenin birlikte olması, kutsal evliliğin sembolik ritüeli haline gelmiştir. (Kılıç ve Duymuş, 2009, ss. 160–161; Roux, 1966, s. 93) Tammuz (çoban tanrı), tanrıça İnanna ile evli olup verimlilik kültürünün simgesi sayılmaktadır. Bitkilerin, sürülerin ve büyük baş hayvanların tanrısıdır. Öldüğüne inanılan tanrı her yıl dirilmektedir. Onun dirilişi, sonbaharda yok olan bitkilerin ilkbaharda tekrar ortaya çıkmasını simgelemektedir. (Roux, 1966, s. 93)

Sümer rahipleri bu anlayışa dayanarak, III. binyıldan itibaren ülkenin topraklarının verimli olması ve insanların refahı için kralın, tanrıça İnanna ile evlenmesi gerektiği fikrini geliştirilmişlerdir. (Kramer, 1988, s. 13) Kutsal evlilik töreninde kral (Lugal) ya da rahip-kral (Ensi/ Patesi) tanrıyı temsil etmektedir. Kralın tanrıça İnanna ile birlikte olması bir rahibe tarafından sembolize edilmekte ve bu birliktelik sonucunda tabiat döllenmiş ve verimli kılınmış olmaktadır. (Nemet-Nejat, 1998, s. 196) Frankfort'a göre; Kutsal evlilik töreni, yeni yıl törenlerinin onuncu gününün gecesinde, tapınakta bu ayın için ayrılmış ve içinde bir yatak bulunan *giginu* adında bir odada gerçekleşirdi. (Frankfort, 1948, s. 331)

Ayın evreleri farklı törenlerle kutlanır, bu dönemlerde ayinler düzenlenirdi. Asur kralı yeni ayın ilk gecesini tapınakta geçirir ve tanrılara bolca kurban sunar. Sumerler döneminde Uruk'ta dolunay evresinde insanlar evlerinde, askerler ise sokakta ve şehrin giriş kapılarında ateş yakardı. Şehir kapıları sabaha kadar açık

tutulurdu. Halk, gece boyunca tanrılara yiyecek sunar ve libasyon ayinleri düzenlerdi. (Frankfort, 1948, s. 266)

Düzenli aylık bayramlar yerel takvimlere göre değişirdi fakat genellikle her yıl tekrarlanırdı. *Ningirsu'nun arpasını yeme ayı*, *ceylan yeme ayı* ve *Şulgi bayramı ayı* her yıl tekrarlanan kutlamalardı. Ayrıca yeni ayın doğduğu gün, her ayın yedisi, her ayın onbeşi ve her ayın son günü olmak üzere aylık törenler de söz konusuydu. (Kramer, 2002, ss. 186–187) Olmstead'e göre Asurlular için ayın 7, 14, 19, 21 ve 28. Günleri şeytan günleri idi. Bu günlerde insanlar pişmiş yemek yemezler, temiz elbiseler giymezler, savaş arabalarına binmezler. Hatta tapınağa adak bile adayamazlar. Böyle günlerde kâhin, kehanette bulunmaz; hekim, hastayı muayene etmez, teşhiste bulunmazdı. (Olmstead, 1968, s. 601) Cohen de ismini zikrettiği bazı törenlerden bahseder ona göre, yedinci ayın yedinci günü Mezopotamyalılar için uğursuz bir gündü. Bu günde temizlenme ve kötü ruhlardan arınma törenleri yapılırdı. *Humtum*, yılın onikinci ayında Şamaş adına sıcak ayların başlaması için yapılan bir törendi. *Kinunum*, töreni kışa girerken yapılırdı. Törende kral kışlık sarayına geçer ve her yerde mangal ateşleri yakılırdı. *Nabrum*, sonbahar gündönümünde kutlanan bir bayramdı. (Cohen, 1993, ss. 393–397)

Mezopotamya toplumları, topraktaki bereketin tanrıların bakımı ve refahına bağlı olduğunu düşünüyorlardı. Verimliliği külte bağlayıp çeşitli dinsel ayin ve törenlerle desteklemekteydiler. (Uncu, 2012, s. 533) Sonbaharda tohumlar toprağa düşer, düşen tohumlar sonraki ilkbaharda yeni bitkiler olarak yeniden canlanır. Bu yaşam döngüsü eski Mezopotamya'da bereket tanrılarının yer altına girmeleri ve yer altından yeniden çıkmaları ile simgelenen mitolojik öykülere (mitlere) konu olmuştur. Bu mitlerde asıl konu tanrının yer altına inişi ve tekrar yer üstüne dönüşüdür. Bitkilerin yaşam ve ölümleri bu tanrıların iniş ve çıkışına bağlıdır. Tanrı

yer altı dünyasına girdiğinde bitkiler ölür, yeryüzüne çıktığında bitkiler filizlenir, tabiat canlanır. (Ökse, 2006, s. 50)

Böyle önemli bayram ve törenlerde, diğerlerine nazaran kurban sayısı arttırılır, koro ve orkestralar oluşturularak tanrılara ilahi ve methiyeler okunur, şehir ve kutsal mekânlar temizlenerek süslenir, yemek ziyafetleri ve içki sofraları hazırlanırdı. Halk coşkuyla bu törenlere iştirak ederdi. Bu törenlerin en önemli ayrıntılarından biri de başrahibin, şehrin ve insanların geleceği ile ilgili kehanetlerini sunmasıydı. Dikkatle dinlenen bu kehanetler, dini törenlerin vazgeçilmez unsurlarından biriydi. Bu törenlerin sonunda ise belli bir süreliğine de olsa şehri bir festival havası alır, köle ile efendi aynı konumda kendilerini bulur, bütün vazifeler durur, çeşitli hayvan kostümlerine bürünen müzisyenler halkı eğlendirirdi.

1.4.2. Büyü ve Ayin

Mezopotamyalılara göre yaşadıkları bölgede sadece kendileri değil aynı zamanda hayaletler, ruhlar, şeytanlar ve canavarlar da yaşıyordu. Böyle bir ortamda onlarla iyi geçinmek, onlardan korunmak ve onlardan gelecek muhtemel kötülükleri önlemek amacıyla büyü formülleri ve ayinler geliştirilmişti. (Wiggermann, 1995, s. 1857)

Mezopotamyalı âlimlerin bildikleri, tanrılarda ilham alınarak yola çıkılan, onlardan kaynaklanan ve geleneksel bilim ile iç içe geçen dalları astroloji, kehanet, büyü ve tanrıya yakarışı kapsıyordu. (Salvini, 2006, s. 15) Bunlar genelde aynı grupta yer almakla birlikte yaygın bir şekilde başvurulmuş faaliyetlerdir. İç içe geçmiş, karmaşık bir yapıya sahiplerdi. Onları birleştiren kaynak yani ortak nokta ise inançtı. Guinan'a göre; büyü, kehanet ve ayin aynı anlamsal temel üzerinden işlerler. Kehanetin ortaya çıkardığını büyü de çözebilirdi. (Guinan, 2002, s. 18)

Gündelik hayatın tüm ayrıntıları ayinlerle doluydu. Şehirde vahşi bir hayvanın görülmesi, ay ve güneş tutulmaları ve anormal çocuk doğumları ortak felaketler olarak algılanırdı. Felaketlerin def edilmesi için de inançlarının bir parçası olan büyü ve ayinlere başvurulurdu. (Nemet-Nejat, 1998, s. 198) Ayinler, büyü ile bir düşünülürdü. Rahipler tarafından gerçekleştirilen bu faaliyetleri toplum ile ilgili olabileceği gibi kişisel sorunları çözmeye de devreye girerdi. (Goff, 1963, s. 163)

Rahipler tarafından gerçekleştirilen sempatik sihirler ve sembolik eylemler, tanrının canlanıp soruna el atmasına yönelikti. (Woolley, 1965, s. 126) Ayin sırasında yapılanlar genellikle kötü ruhları kovmak ile ilintiliydi. (Bottero, 2001, s. 131) Büyü ve ayin faaliyetleri hastalıkları iyileştirmek için de kullanılıyordu. Çünkü bölgede, çağdaşı Mısır'da olduğu gibi gelişmiş bir tıp bilincinden söz etmek mümkün değildir. Hastalıklara kötü ruhlar, cinler ve şeytanlar sebep olmaktadır. Her hastalıktan sorumlu bir kötü ruh vardı. Tüberküloz cini *Asakku*, ciğerle ilgili hastalıkların sorumlusu *Akhkhazu*, cinsel hastalık cini *Labartu* ve baş ağrısı cini *Ti-u* idi. (Demirci, 2013, s. 40) Kil tabletlerde tıbbi reçeteler de bulunmasına rağmen, o dönemlerde bunlar büyü ile desteklenmedikçe tedavi tam olarak yapılmış sayılmazdı. Büyük olasılıkla bu reçetelerle birlikte tedaviye uygun ayin veya ayinlerde yapılmıştır. Tedavi süreci önce uygun reçetenin belirlenmesi, arkasından uygun bir ayin veya büyü ile gerçekleşiyordu. Çünkü hastalık, günahlarına karşılık ya tanrının gazabı ya da kötü bir ruhun musallat olmasıyla meydana gelmiş bir sorun idi.

Kötü ruhlar, dış dünyadan bir yerlere ait idiler. Belki de henüz bir düzeni veya işleyişi olmayan önceki evrenden gelmişlerdi. Ahlaksız davranışlara ve insanlık dışı bir yapıya sahiptiler. Gece yarısı, sessiz sokaklara sinsice sızarlardı, terk edilmiş binalara tüneler ve tanrılardan saklanmak için çevredeki steplere ve dağlara sığınırldı. (Wiggermann, 1995, s. 1866)

Sümer ve Akad metinlerine göre kötü ruhlar yedi karakterden oluşan bir gurup halindedirler. Yedi kötü ruh *Utukkulara* karşı düzenlenen bir Sümer ayininde (kaynakta tablet numarası verilmemiştir);

“Yedi onlardır, onlar yedi. Ne dişi ne de erkektirler, etrafta uçuşurlar, eşleri yoktur, çocuk doğurmazlar, yaptıklarının sonucunu bilmezler, dualara ve adaklara kulak asmazlar, sokaklarda fırtına estirirler [...]”. (Farber, 1995, s. 1896)

şeklinde ifade edilmektedirler. Kötü ruhların en çok korkulanları *Lamaştı*, *Ardat Lili* (*Lilit*) ve *Puzuzu*'dur. *Lamaştı* (Sumerce Dimme) gökyüzü tanrısı An'ın kızı, tanrıça *İştari* ise kız kardeşidir. Dolayısıyla *Lamaştı* bir tanrıçadır. Ancak akşam yemeklerinde yeni doğmuş çocuk eti yemek istemesi, tanrı An tarafından tanrılar topluluğundan kovulmasına sebep olmuştur. *Lamaştı* kovulduktan sonra kötü bir ruha dönüşmüştür. (Wiggermann, 2000, ss. 225–226) *Lamaştı*'nın kolları ve parmakları uzundur. Kafası ya aslan ya da köpek kafasıdır. Dişleri eşek dişleridir. Göğüsleri çıplaktır. Panter gibi lekelidir. Bazen kanatlı bazen kuyrukludur. (Wiggermann, 2000, s. 332) *Lamaştı* serisinin birinci tabletinde *Lamaştı*'nın faaliyetleri tasvir edilirken:

“[...] Taze kan içmeyi sever, yenmeyen insan etini yerler, kırılmayan kemikleri kırarlar [...]”. *Lamaştı* serisi tablet I. (Farber, 1995, s. 1897; Demirci, 2013, s. 36)

Lamaştı'nın başlıca kötülüğü, hamile veya çocuklu kadınlara musallat olup onların çocuklarını öldürmesidir. (Wiggermann, 2000, s. 332; Farber, 1995, s. 1897; Demirci, 2013, s. 36) Onun kötülüklerine karşı sihirli taş şeklindeki muskalar, bitkiler, büyü ayinleri ve koruyucu tanrılar aracılığıyla mücadele edilirdi.

(Wiggermann, 2000, s. 217) Mücadeleyi yürüten Asipu rahibi, faaliyete geçmeden önce, öncelikle kendisini kötü ruha karşı koruyacak önlemler alırdı.

“Ben, bana yüce emirlerini veren tanrı Enki ve Asalluhi'nin (sihir tanrısı) elçisiyim”. Tablet KAR 31. (Wiggermann, 2000, s. 236)

Bu şekilde kötü ruhlara tanrıların koruması altında olduğunu bildiren Asipu, kendini garantiye aldıktan sonra kötü ruhun musallat olduğu hastanın bedeni ve çevresi üzerinde teşhise yardımcı olacak alametler arardı. Ulaştığı bulgulara göre daha önce alametlerin derlendiği el kitabına (Lamaştı serisi) bakıp teşhis koyardı.

“Eğer çocuk sürekli titriyor ve ağlıyorsa, yerinde duramıyorsa, annesinin kucağında sürekli kıvranıyorsa Lamaştı onu seçmiştir”.
Tablet TDP 40. (Wiggermann, 2000, ss. 236–237)

Teşhisi koyduktan sonra Asipu, ayin düzenler ve çocuğun boynuna Lamaştı'ya karşı hazırlanmış taş muskalar takar ve Lamaştı'yu uzak tutmak için kapının her iki yanına birer köpek koyardı. (Wiggermann, 2000, s. 239) Yeni Babil döneminde baş ağrısını ve iltihabı gidermek için başvurulmuş bir ayin, Lamaştı'nun sadece çocuklara değil, yetişkinlere de musallat olduğunu ortaya koymaktadır.

“Anu'un kızı Lamaştı [...] başa vuran, ateşi alevlendiren hançer; tüylerle kaplı tanrıça [...] tanrıların adına, tanrılar tarafından yaptıkların engellensin ve gökyüzündeki kuş gibi uçup git”. Tablet VA 3477. (Salvini, 2006, s. 60)

Dişi kötü ruh Lamaştı'dan sonra bir başka kötü ruh da Ardat Lili'dir. Ardat Lili de Lamaştı gibi çocuk öldürmektedir. Mezopotamyalıların zihninde Ardat Lili, bakire olarak ölmüş ve bir hayalet olarak yaşayan kötü bir ruhtur. Hiçbir zaman bir erkek ile birlikte olmanın zevkini yaşamamıştır. Bundan dolayı gece gezer ve birlikte olabileceği bir erkek avlar. Ardat Lili efsanesi toplumlara göre değişmiştir.

Mezopotamya dışına çıkıp Musevi toplumunu da etkilemiştir. Arami düşüncesinde Ardat Lili, çocuk öldüren veya tek başına yatan erkekleri avlayan canavar ve Âdem'in (Âdem Peygamber) Havva'dan önceki eşidir. Eski Musevi toplumunda ise Ardat Lili, evlere girip yeni doğan çocukları annelerinden alıp, kanlarını içmek, iliklerini emmek ve etlerini yemek için kaçırarak kötü ruhtur. (Wiggermann, 2000, ss. 227–228)

Puzuzu, (Ek 5) belirsiz ve şeytan kaynaklı kötü ruhtur. Rüzgâr kaynaklı ruhların kralıdır. (Wiggermann, 2007, ss. 125–126) Mezopotamyalıların düşüncesine göre; Puzuzu da kötü ruh olmasına rağmen Lamaştu'nun düşmanıdır. Puzuzu'yu Lamaştu'ya karşı koruyucu bir güç olarak kullanmışlardır. Çünkü Puzuzu, Lamaştu'yu girdiği evden çıkartır, gördüğü yerden uzaklaştırırdı. (Wiggermann, 2007, s. 137)

Yeni Asur döneminde kötü ruhların yeraltı dünyasından, yeryüzünün çatlak ve deliklerinden çıkan canavarlar olduğu düşünülüyordu. Kötü ruh veya canavarlara karşı kendilerini koruyacak iyi ruhlar da tasarlamayı ihmal etmemişlerdi. Başta Lahmu olmak üzere kuş Apkallu ve balık Apkallu kötülüğe karşı güvence olarak algılanıyordu. Lahmu ve Apkallular kabartma veya heykel şeklinde tasarlanıp, evlerin ve tapınakların girişlerine, köşelerine ya da zemin altına konularak, muhtemel kötülüklerin önüne geçmeleri bekleniyordu. (Nakamura, 2004, s. 19; Kramer, 1988, s. 9; Demirci, 2013, s. 41) Onlara göre, Lahmu ve Apkallular toprağın altında kötü ruhları engelleyecek ve yeryüzüne çıkmalarını engelleyecekti.

Bir diğer koruyucu unsur muskaydı. Pişmiş topraktan ya da taştan yapılmış muskaların üstünde, çoğu zaman kendisinden daha kötü ruhları cehenneme ya da göklere geri göndermek için çağrılan, rüzgârların ruhlarının kralı, kanatlı kötü ruh Pazuzu'nun tasviri bulunuyordu. Hastaların boynuna büyüler asılarak hastalıklarında

sorumlu olan kötü ruhu kovmalarına yardımcı olmaya çalışılıyordu. Bunların arkasına yazılmış büyü, kötü ruhların içine girdiği düşünülen hastanın vücudundan kötü ruhu çıkarmaya yarıyordu. (Salvini, 2006, s. 60; Demirci, 2013, s. 38)

Mezopotamya’da hastalıkların sebebi nasıl doğaüstü bir alandan kaynaklanıyorsa, çözüm de aynı alanda aranıyordu. Kötü ruhlardan arınma ayinlerini *Asipu/Asiputu* rahipleri gerçekleştiriyordu. Bottero *Asipu* yerine *Lumaşmaş* adını kullanmaktadır. (Bottero, 2004, ss. 200–201). McIntosh’a göre *Asipu* ve *Lumaşmaş* aynı kişilerdir. (McIntosh, 2005, s. 217) *Asipu* aynı zamanda ayin yöneticisi, bir kâhin, bir psikolog ve bir hekim idi. *Asipu* iyi bir eğitimden geçmiş olması gerekmektedir. Arınma ayininde gerekli olan tüm süreçleri bilmesi ve yerine getirmesi beklenirdi. El yordamıyla yapılan ayinler için gerekli malzemeyi bilmesi ve buldurması gerekmektedir. Bütün özelliklere sahip olan *Asipu*, ayin sırasında sözlü bölümleri kendisiyle beraber kişiye tekrarlattırır, ayin sonunda bir muska verir ve kişiye sorunlarının çözümüne yönelik tavsiyelerde bulunurdu. (Bottero, 2001, ss. 200–201) Farber, büyücü ve hekim olarak görev yapan rahipleri, *Asipu* ve *Asu* diye adlandırmaktadır. Bu görevler babadan oğla geçerdi ve sayıları oldukça fazlaydı. Uruk’ta bulunan Anu tapınağında yedi *Asipu* bulunmaktaydı. (Farber, 1995, s. 1901)

Asipu ve *Asu* adındaki rahiplerin görevleri hakkında elde bulunan bilgiler oldukça fazla ve faaliyetleri neredeyse eksiksiz olarak bilinmektedir. Bunlar hekim ve büyücü olarak genellikle beraber çalışmaktadır. Uygulanacak olan reçeteyi *Asu* (hekim), bunu destekleyecek olan büyü ve ayini ise *Asipu* (büyücü) hazırlamaktadır. Her iki rahip birbirlerinin uygulamalarından faydalanabilmektedir. Zaman zaman görevleri ve konumları iç içe geçmiş olsa da mesleki olarak aralarındaki ayrımı yapmak zor değildir. Kısaca özetlemek gerekirse, *Asipu* ruh doktoru, *Asu* ise beden doktorudur diyebiliriz. İkisi de aynı teorik ve teolojik alt yapıya sahiptir.

Hastaya uygulanacak tedavi süreci üç aşamadan oluşmaktaydı. Daha önce de bahsettiğimiz gibi ilk etapta hastanın çevresinde veya vücudunda teşhise yardımcı olabilecek alametler toplanır. Belirtilerin kimin tarafından gönderildiği ve ne gibi sorunlara yol açtığı belirlenir ve çözüm için gerekli malzemeler hazırlandıktan sonra çözüme yönelik nasıl bir yöntem uygulanacağı belirlenirdi. *Asu*'nun görevi olan tıbbi karışım veya malzeme hastanın sorunlu bölgesine uygulanırdı. Son etapta müdahale *Asipu* tarafından bir arınma ayini ile desteklenirdi. (Bacskay, 2009, s. 13)

Tavsiyeler, genellikle *Asu*'nun tedaviye uygun olabilecek şekilde düşündüğü reçetelerdir. Bu tavsiyelerin nasıl olduğu ile ilgili örnekler şöyledir:

“Su ve yarasa kanıyla yapılan karışımı gece yıldızların altına bırakın, sabah [...]”. Tablet KUB 4. (Reiner, 1995, s. 49)

“Eğer birinin içi sürekli yanıyor ... (ilacı) yıldızların altına koyun ve sabah [...]”. Tablet AMT 39 1. (Bacskay, 2009, s. 16)

Kullanılacak olan ilacın sabaha kadar yıldızların altında bekletilmesinin amacı yıldızların tanrıları simgelemesi idi. Böylece yıldızların altında kutsal bir temas sağlanacak ve ilaç daha etkili olacaktır. (Bacskay, 2009, s. 15)

Ayin, kötü ruhların gazabına uğrayan hastanın vücudu veya ruhundaki belirtilerin yok edilmesi için tanrı Şamaş'a adaklar adamakla başlardı. *Asipu* kötü ruhu simgeleyen bir heykel yapardı. Heykeli havaya kaldırarak Şamaş'a dualar ve ilahiler okurdu. Heykeli bir kaba koyduktan sonra üzerine balık yağı serpiyor ve ateşe veriyordu. Heykelin geri kalanı suyun içine atılıp ayaklarla çiğnendikten sonra toprağa gömülürdü. Böylece tedavinin tamamlayıcısı olan ayin gerçekleşmiş oluyor ve hasta kendisine musallat olan kötü ruhtan kurtulmuş oluyordu. (Abusch, 2007, s. 378)

Mezopotamya’da bu alanda bilgi birikimlerinden derlenmiş, pratik uygulamalar içeren hazır el kitapları da bulunurdu. *Enuma ana bit marşi asipu ilakku*, “Büyücü hastalıklı kişinin evine gittiğinde”. Cümleleri ile başlayan derlemeler (Farber, 1995, ss. 1907–1908; Reiner, 1995, s. 46) el kitabı olarak *Asipu* ve *Asu*’nun bu alanda faydalandıkları bilgi birikimleridir. Daha özel ve ayrıntı içeren durumlar için el kitabı sayılabilecek, büyü formüllerinden oluşan hazır metinler de mevcuttu. Özellikle Sumer ve Akad dönemlerinde kullanılan *Maglu*, büyü formülleri derlemesiydi. *Şurpu*, bilmeden işlenen günahlardan kurtulmak için düzenlenmiş derlemeleri içermekteydi. *Udug-hull*, belli bir alana ait olmayıp, hemen hemen her konuda derlemelere içeren bir ansiklopedi niteliğindedir. (Geller, 2007, s. 390)

1.4.3. Kehanet

Tanrılardan gelen işaretleri yorumlayıp kehanette bulunmak eski Mezopotamya’nın geleneksel ve en gözde bilim alanıydı. (Rochberg, 2004, s. 5) Gerek siyasi yönetimler gerekse kişiler tanrılarla iletişimi sağlamak, tanrıların niyetlerini ve kararlarını öğrenmek için bu konuda uzmanlaşmış kâhinlere danışıyorlardı. Başvurulan göksel ve dünyevi kehanet araçlarının en yaygın olanları gök gözlemciliği ve koyun ciğeri gözlemciliği idi. Bu araçlarla tanrıdan gelecek olan işaretler yorumlanıp, gelecek ile ilgili yargıda bulunuluyordu.

Mezopotamyalılar için kehanet, alâmet ve anlamı arasındaki bağıntı idi. Dünyanın doğasındaki bir alamet, sosyal hayatta, gelecekte gerçekleşecek bir olayın habercisidir. Böylece tanrı ile insan arasında iletişim sağlanmış olurdu. Bu iletişimin amacı, “öngörülenin” meydana gelmeden önce harekete geçilmesini sağlamak idi. Alâmet ve buna bağlı olarak gerçekleşen olay şartlı bir önerme ile dile getirilir. Önerme, “eğer x olursa y olur” şeklinde ifade edilir. (Rochberg, 2010, s. 19; Koch-Westenholz, 1995, s. 10)

Kehanete en çok başvuranlar krallar idi. Onlara göre tanrılar bu işaretleri kendilerinin faaliyetlerini etkilemek amacıyla gönderiyordu. Kralların faaliyetlerine yönelik memnuniyetlerini ya da memnuniyetsizliklerini bu kehanet faaliyetleri aracılığı ile belli ediyorlardı. Kralların faaliyetleri olumsuz sonuçlanırsa bu tanrıların kraldan memnun olmadıklarının bir işareti sayılırdı. Aksi durumda ise memnun oldukları anlamına geliyordu. (Swerdlow, 1998, ss. 4–5) Gerek büyük olaylar arifesinde, gerekse rahatı ve huzuru, tüm ülkenin huzurunun teminatı olduğundan, kralın faaliyetleri ve günlük hayatı için kâhinlere danışılıyordu. Yeni yılda; kâhinler, yıldızlarla gezegenlerin konumunu içeren ve doğada gözlenen her türlü olayın kaydedildiği el kitapları ve derlemelerden yola çıkarak, ertesi sene gerçekleşecek olaylar hakkında tahminde bulunurlardı. (Salvini, 2006, s. 121) Asur krallarının yanında göksel ve dünyevi kehanetlerinin baş yorumcusu, karaciğer baş kâhini, baş kötü ruh kovucu, baş ilahici ve iki münecim (astrolog) bulunurdu. Bunlar kral için bir beyin takımı niteliğinde idiler. (Khurt, 1995, s. 191) Gelecek ile ilgili muhtemel olayları önceden belirleyip, kötü ihtimallere karşı kralın önlem almasını sağlıyorlardı. Kral, bu şekilde kendi hayatı ve yönetimi ile ilgili bir özgüvene sahip olurdu.

Kehanetler mektup veya rapor şeklinde krallara iletiliyordu. Rapor; kısa, öz ve sadece tek konu ile ilgili olup yatay dikdörtgen tabletlere yazılıyordu. Mektuplar ise kralı överek başlamakta ve birbirinden farklı konular içermekteydi. Babilliler kehanetleri krala iletmekte daha çok rapor tercih ederken, Asurlular mektup ile bilgilendirme yoluna gitmişlerdir. (Koch-Westenholz, 1995, s. 54) Kâhinlerden gelen mektup veya raporlar kralın önünde bir yazıcı tarafından okunuyordu. (Koch-Westenholz, 1995, s. 60) Kehanetin çoğu devlet işleri ve kralın kişisel huzur ve

güvenliği ile ilgiliydi. Bundan dolayı kral ile kâhin arasında sağlam bir bağ mevcuttu. Krallar, kâhinleri önemsiyor ve onlara ayrıcalık tanıyordu.

Kehanetler, “el kitabı” sayılabilecek seri derlemeler olarak tabletler halinde, hemen hemen her konuda kâhine ihtiyacı olan bilgiyi sunacak şekilde düzenlenmişti. Böylece önceki bilgilerin korunması ve sürekli kullanılması ile beraber giderek çoğalan bir kaynak kitap, kâhinin bilgeliğini aşan konularda onun yardımına koşacak şekilde hazır bulunuyordu. Bu yazılı kaynaklar, deneysel verilerden ve kâhinlerin uyguladıkları metotların arkasındaki temel prensiplerden oluşuyordu.

Derlemeler bu konularda ansiklopedik bilgi sağlamaktaydı. Bütün bunların toplamında kâhinlere yönelik el kitabı da olmak üzere teşhis, ruh çağırma, dua ve ayin olmak üzere seksenden fazla çalışmayı içermekteydiler. Resmi ayinler ile ilgili on dört başlık, kötü ruh kovma ile ilgili yirmi başlık, iyiliği arama ile ilgili otuz beş başlık ve yardımcı bilgiler ile ilgili ise beş başlık bulunmaktaydı. (Joannes, 2000, s. 194) Yine Asipu’nun yararlandığı ve genel olarak hem tapınak inşaatı hem sivil inşaat ile ilgili *şumma alu ina mele şakin* “bir şehir bir tepeye kurulduğunda” (Ambos, 2010, ss. 227–233; Oppenheim, 1956, s. 242) adlı on bin kehanet formülü içeren derleme el kitabı mevcuttur. *şumma alu ina mele şakin* derlemeleri oldukça sık başvuru alan derlemelerdi. Bu alanda;

“Eğer bir şehirde çok sayıda sağır bulunuyorsa, o şehir zengin bir yer olur”. Tablet CTXXXVIII 4. ” (Oppenheim, 1956, s. 242)

gibi örnekler mevcuttur. *İggur ipuş* “o yıkar ve yeniden yapar” adlı takvimle ilgili olarak, bir tapınağın uygun zamanda inşa edilmesi için gerekli kehanetler ile ayinlerin bulunduğu kitap, bu alanda birer derleme niteliğindeydi. (Ambos, 2010, ss. 227–233)

Kehanetlerin amacı aynı ancak yöntemleri farklı olabilirdi. Burada esas olan alameti görüp ne anlama geldiğini anlamak idi. Alametler iki şekilde ortaya çıkardı. Kendiliğinden ortaya çıkan alametler ve kâhinin ayin ve büyü aracılığıyla kendi çabasıyla ortaya çıkardığı alametler. Kendiliğinden ortaya çıkan alametler doğrudan tanrı tarafından gönderilirdi. Kâhin alametin ortaya çıkması için herhangi bir çaba göstermezdi. Söz gelimi gök gözlemciliği sonucunda ortaya çıkan kehanetler bu türden kehanetlerdi. Kâhin, kendi çabasıyla ortaya çıkarmaya çalıştığı kehanetlerde, alamet için tanrıya başvururdu. Bir ayin düzenlenerek veya kurban kesilerek tanrının bir alamet göndermesi beklenirdi. Kralların bir ayin düzenleyerek herhangi bir konuda tanrıya danışıp bir cevap istedikleri kehanetler ise bu türden idi. (Koch-Westenholz, 1995, s. 10) Asur kralı Assurbanipal (M. Ö. 668–627) adına seçilecek kraliyet varisi konusunda tanrı Şamaş'a danışılmakta ve göndereceği alamet doğrultusunda hareket etmek istemektedir:

“Büyük tanrı Şamaş, sana sorduğum soruya kesin bir cevap ver! Asur kralı Asarhaddon'un oğlu, adı bu papirüse yazılmış ve yüce varlığının huzuruna yerleştirilmiş oğlu Sin-nadin-apli, veliaht sarayına gitmeli mi? yüce varlığın bundan hoşnut olur mu? Yüce varlığın bunu kabul edebilir mi? yüce varlığın bunu biliyor mu?”. Tablet SAA 4 149. (Kuhrt, 1995, s. 186)

Gök cisimlerinin gözlemlenmesine dayanan göksel kehanet, tanrılar tarafından gönderilen alametlerin gözlemlendiği en önemli kehanet türüydü. Bu alanda iki önemli karakter söz sahibiydi. Gök gözlemci (astronom) ve müneccim/bilici (astrolog). İkisi de sürekli iletişim ve ilişki içindeydi. Gök gözlemci, gök cisimlerinin hareketlerini gözlemler ve bu hareketlerin nasıl sonuçlandığını ortaya koyar. Müneccim ise bu hareketlerin içinde gizli olan, tanrılarının gönderdiği alametleri görüp

yorumlar ve gelecek ile ilgili yargılarda bulunur. Hem gök gözlemci hem de münecim elde ettikleri bilgi ve yorumları saray ve tapınak ile paylaşırdı. (Farber, 1995, s. 1907)

Matematiğe dayanan gökbilimsel gözlemler, tarihsel açıdan büyük anlam taşıyan kehanet dolu metinlerin ortaya çıkmasına da yardımcı olmuştur. (Salvini, 2006, s. 15) Mezopotamya’da bilinen en önemli göksel kehanet el kitabı *Enuma Anu Enlil* (Vaktiyle Anu ve Enlil) adlı derlemedir. (Farber, 1995, s. 1908; Reiner, 1995, s. 63) geleneksel olarak kral ve devlet işleri ile ilgili kehanetler içerir. Bu yönü ile resmi bir derlemedir. (Rochberg, 2004, s. 9) Toplam 70 tabletten oluşmakta ve 7000 kehanet içermektedir. (Koch-Westenholz, 1995, s. 78) Bu derlemede yer alan ve rapor edilmiş bazı göksel kehanet örnekleri şöyledir:

“Eğer Ululu (Eylül) ayının yedinci günü Venüs yıldızı batıda görünürse ürün bol olacak, ülkenin kalbi hoşnut olacak”. *Enuma Anu Enlil* tablet 63. (Swerdlow, 1998, s. 8)

“Eğer Ululu ayının 14’nde güneş tutulması olursa [...] kırala karşı isyan [...]. Eğer tutulma kıralı etkilemezse gökyüzündeki yağmurlar ve nehirlerin selleri dinecektir. Ülkede kıtlık olacak, insanlar çocuklarını satacaklardır”. *Enuma Anu Enlil* tablet 21. (Koch-Westenholz, 1995, s. 20)

Gök gözlemciliği başlarda basit bir bilicilik (kehanet) faaliyetiyken Babil döneminde gelişerek bir bilim haline geldi. Gözlemcilik, kehanetin ötesinde, gök cisimleri ile ilgili kayıtların tutulması ve periyodik zaman dilimlerinin belirlenmesi gibi bilimsel faaliyetlere dönüştü. (Oates, 2004, s. 189) Böyle bir ortamda kâhin ve gözlemcilerin, dönemin koşulları göz önüne alındığında birer bilim adamı olarak toplumda saygın bir yere sahip olmaları hatırlanmalıdır.

Kendiliğinden ortaya çıkan alametlere göre, yapılan kehanetler sadece gök gözlemciliği ile sınırlı değildi. Deprem, hortum veya kusurlu doğumlar gibi olağan üstü olaylar da bu grupta yer alırdı. Bu olaylara dayanılarak genelde olumsuz olmak üzere kehanette bulunulur. Bu alanda derlenen seriler oldukça fazladır. En önemlileri, *Şumma İzbu* (Eğer kusurlu bir yaratık doğarsa), *Şumma Alu* (Eğer bir şehir) şeklindedir. (Farber, 1995, ss. 1907–1908; Reiner, 1995, ss. 72, 83) *Şumma İzbu*, hayvan özelliklerine benzer kusurlar, vücutta bir parçanın eksikliği, bir parçanın fazlalığı ve bir parçanın yanlış yerde olması gibi alametler içeren 24 (Zorzi, 2011, ss. 44–46) tabletten, *Şumma Alu* ise 113 (Koch-Westenholz, 1995, s. 78) tabletten oluşmaktadır.

Çevrede olağan dışı bir olay ile karşılaşıldığında, olayı gören kişi en yakın okuryazar birine, rahibe veya yetkiliye haber vermek durumundaydı. Çünkü bir an önce müdahale edilip, muhtemel kötülüğün def edilmesi gerekmekteydi. Kusurlu doğan bir kuzu bir vali tarafından Eski Babil döneminde Mari kralına (kaynakta tablet numarası verilmemiştir) bir mektup ile şöyle haber verilmektedir:

“Efendimize, hizmetçiniz Şumkurabi’den. Büyük Zarrum’da kusurlu bir kuzu doğdu. [...] bir kafası var ve yüzü koç yüzüne benziyor, bir göğsü, bir kalbi ve iç organları var, göbek bağından itibaren arkaya doğru iki bedene sahip, onu şimdi efendimize gönderiyorum [...]”.

(Farber, 1995, s. 1906)

Bir başka kehanet aracı genellikle Asurlular arasında çok yaygın olan rüya yorumlamaydı. Buna yönelik olarak bir derlenmiş rüya yorumu kitabı da mevcuttu. Derleme kitabı, rüyalardaki yolculuk, hediye alma, aile üyeleri ile tartışma, yemek ve uçmak gibi faaliyetlerin yorumlarından oluşuyordu. (Nemet-Nejat, 1999, s. 105) Bu derlemelerden birkaç örnek şöyledir:

“Kim rüyasında bir kuzgun yerse, geliri yükselecektir”.

“Kim rüyasında insan eti yerse çok zengin olacaktır”. Tablet K. 6663.

(Oppenheim, 1956, s. 271)

“Eğer bir adam rüyasında İdran’a yolculuk yaparsa, kendini işleyeceği bir suçtan kurtaracaktır”. Tablet K. 2582. (Noegel, 2010, s. 150)

Ayrıca Mccall’un ifadesine göre; yine bu alanda şehir girişlerindeki özellikle de tapınak etrafındaki kuşların ve diğer hayvanların davranışları da gözlemlenerek kehanette kullanılıyordu. (Mccall, 2011, s. 42)

Dünyevi kehanet olarak da düşünebileceğimiz, rahibin çabasıyla ortaya çıkan alametlerle yapılan kehanet araçlarının belki de en çok başvurulanı ve en ilginç olanı koyun ciğeri idi. Ayin düzenlendikten sonra koyun kesilir, ciğerdeki ilahi alametler analiz edilir ve kehanette bulunulurdu. Ayin sırasında kurban edilecek hayvan iyi beslenmiş olması hatta beyaz olması beklenmekteydi. Çünkü beyaz saflığın, arınmışlığın simgesiydi. Başta ayinler için olmak üzere kehanetlerde de en çok tercih edilen hayvan koyundu. Tanrıdan alacakları cevabın koyunun ciğerinde saklı olduğuna inanılırdı. (Nemet-Nejat, 1998, s. 249) Asurbanipal elde ettiği zaferin daha önce koyun ciğerine bakılarak müjdelendiğini dile getirmektedir. Koyun ciğerine bakılarak yapılan kehanet;

“Düşmanlarının kafalarını kesecek, içlerindeki şarabı tanrılarının şerefine yere dökecek”.

Şeklinde yapılmıştı ve Asurbanipal, kehanetin gerçekleştiğini şu sözlerle ifade etmektedir;

“Ben, Assur kralı Asurbanipal, Elam kralı Teumann’ı şehir merkezindeki kulelerin karşısına astım. Eskiden ciğer kehanetlerinin

haber verdiği oldu. Şamaş ve Adad bunu yerine getirdiler. Düşmanlarımın kafalarını kopardım, şarabı döktüm [...]”. Tablet AfO 8. (Khurt, 1995, s. 182)

Koyunun ciğerinde aranan işaret ciğerin sol tarafında ise olumsuz, sağında ise olumlu olarak algılanırdı. Büyücü ve kâhinler daha önceki bilgi birikimine dayanan ve üzerinde bilgi notları olan kilden yapılmış koyun ciğerlerini de bulundurlardı. Kilden yapılmış koyun ciğeri, önemli noktaları gösteren hayvan ciğerinin haritası (Ek 6) şeklinde düzenlenmişti. Kil ciğer, göksel ve dünyevi kehanetlerin yer aldığı derleme el kitapları gibi koyun ciğerinden derlenmiş bilgilerin bulunduğu el kitabı gibiydi. (Farber, 1995, s. 1904) Yeni Babil döneminde ise kâhinler koyun ciğeri ile birlikte koyununun bağırsaklarına da bakarak gelecek ile ilgili yargılarda bulunuyorlardı. (Reiner, 1995, s. 49) Ayin ile arındırılan hayvan kesilerek, tanrının hayvanın bağırsakları aracılığıyla göndereceği alameti yazması istenirdi. (Farber, 1995, s. 1904)

Daha basit uygulamalar da mevcuttu. Tütsü dumanına bakılarak ve suya yağ damlatılarak gerçekleştirilen uygulamalar hem pratik hem de oldukça yaygındı. Bir kâse içindeki suyun yüzeyinde yağ damlacıkları yüzdürülerek gelecek ile ilgili olumlu veya olumsuz fikirler edinilebiliyordu. (Mccall, 2011, s. 42)

Kehanet sonuçlarının nasıl geliştiğini bilemiyoruz. Asıl sorulması gereken, kehanetin her zaman doğru ve beklenen sonuca varıp varmamasıdır. Muhatapların sonuca yönelik tepkileri nasıldı? Derleme kitaplarından anlaşılıyor ki kâhinlerin, kendilerinden emin bir şekilde ortaya attıkları yargılar deneyim sonucu oluşan yargılardır. Söz gelimi kâhin, Jüpiter’in sabit olduğu bir sabah barış yapıldığına şahit olmuştur veya şahit olanlar kaynak gösterilmiştir. Kâhin buna dayanarak barışın gerçekleşeceğine dair bir kehanette bulunabilmektedir. Bununla birlikte mantıksal

durumlara dayanılarak da kehanette bulunmuş olabilirler. Jüpiter tanrı Marduk'un yıldızıdır. Dolayısıyla hükümdarlığı ifade eder. Bu durumda Jüpiter'in sabit olması istikrar ve denge alametidir. İstikrarlı ve dengeli bir durumda krallar barış içindedir. (Rochberg, 2010, ss. 19–20)

Kehanetin olumsuz tecelli etmesi veya sonuçsuz kalması, çoğunlukla kâhinin yeteneğinin eksikliğine, bir hataya ya da tanrının takdirine dayandırılırdı. Kâhinler böyle bir durumda suçlanmanın önüne geçmek için daha önceden oluşturulmuş derlemeleri veya başka bir kâhini referans göstermektedirler. Asurbanipal'in kâhini, tersi beklenen bir durumda, yağmurun az yağmasını iyiye yorarken, kehanetin güvenilirliğini göstermek amacıyla, kendisinden 400 yıl önce yaşamış Ea-Muşallim adında bir Babil kâhinini referans göstermektedir. (Jean, 2002, s. 269)

Enuma Anu Enlil göksel derlemesinden bir alıntıdan yararlanan bir kâhin yaptığı kehanetin sonuna alıntı yaptığını eklemektedir.

“Eğer Neberu (gezegeni) geride kalırsa, tanrı öfkelenecek, doğruluk utanç ile karışacak, parlaklık solacak, açık olanlar karmaşık olacak, yağmurlar ve seller kesilecek, tanrılar duaları dinlemeyecek, yakarışları kabul etmeyecek, rahiplerin sorularına cevap vermeyecek. Alıntı yaptığım bu yorum, daha önce aynen yazıldığı gibidir. Krala, efendimize gönderiyorum...”. Tablet SAA 10. (Veldhuis, 2010, s. 82)

Rahip, *Enuma Anu Enlil*'i referans göstermiş, oradan alıntı yaptığını dolayısıyla hem kehanetin güvenilirliğine göndermede bulunmuş hemde muhtemel suçlamalara karşı, belki de kralın gazabından kurtulmak için kendini de güvenceye almıştır.

1.5. Ölüm ve Ölümden Sonraki Yaşam

Gılgamış destanı, Babil tufan (yaratılış) destanı ve Arthasis'e göre; tanrılar, meclisi, insan nüfusunun aşırı çoğalmasını önlemek amacıyla onları ölümlü yarattı. Ölüm insanın nihai kaderi oldu. Bu gerçeği Mezopotamyalılar, Gılgamış Destanında gerçekçi bir şekilde işlemişlerdi. (Nemet-Nejat, 1999, s. 97)

Destan, her biri yaklaşık 300 satır içeren toplam 12 tabletten oluşmaktadır. Tabletler IX. yüzyıl ortalarında H. Layard, H. Rassam ve G. Smith tarafından Ninova'da Asur kralı Asurbanipal kütüphanesi ve tanrı Nabu tapınağı kütüphanesinde yapılan kazılarda bulunmuştur. (Heidel, 1949, s. 1) Destanın kahramanı Gılgamış, Sumer kral listesine göre ilk Uruk hanedanlığının bir kralıdır. (Heidel, 1949, s. 4) Hikâyeye göre, Gılgamış ve arkadaşı Enkidu Lübnan'daki sedir ormanının koruyucusu Huwawa'yı öldürmeye karar verirler.

“Ormanda korkunç Huwawa yaşamaktadır.

İkimiz, ben ve sen onu öldürelim”. Gılgamesh destanı tablet III. (Heidel, 1949, s. 34)

Ancak Huwawa tanrı Enlil tarafından görevlendirilmiştir.

“Sedir ormanını korumak için,

Enlil, onu ölümlülere korku salsın diye görevlendirdi”. Gılgamesh destanı tablet III. (Heidel, 1949, s. 35)

Huwawa, Gılgamış'a karşı tanrı Şamaş tarafından etkisiz hale getirilince Gılgamış'tan hayatını bağışlamasını ister. Enkidu'nun ısrarı üzerine Gılgamış Huwawa'nın kafasını koparır.

“Gılgamış bırak ben gideyim,

Sen benim efendim ol, sana hizmet edeyim.

Enkidu Gılgamış'a; “hayır onun sözlerine kulak verme,

O yaşamamalı dedi.

[...] *Huwawa'nın kafası [...]*". Gilgames destanı tablet III. (Pritchard, 1969, ss. 82–83)

Kahramanlar muzaffer bir şekilde Uruk'a döndükten sonra, tanrı Enlil'in görevlendirdiği Huwawa'yı öldürdükleri için tanrı Enlil, Enkidu'nun ölümüne hükmeder. Enkidu bu durumu rüyasında görmektedir.

"An, Enlil, Enki ve Şamaş toplandılar.

An, Enlil'e; Onlar gökyüzü boğası ve Huwawa'yı öldürdüler,

İkisinden biri ölmelidir dedi.

Enlil: Enkidu ölmelidir dedi". Gilgames destanı tablet III. (Pritchard, 1969, s. 85)

Enkidu hastalanır ve hastalığının onikinci gününde ölür.

"Enkidu'nun hastalığı giderek ağırlaştı.

Onbirinci ve onikinci günü

Ölüm döşeğine yattı". Gilgames destanı tablet VII. (Heidel, 1949, s. 61)

Destanın IX-X. tabletlerinde arkadaşının ölümünden çok etkilenen Gilgames, sonunun Enkidu'nun sonu gibi olmasını istemez ve ölümlü olma kaderini değiştirmek ister. Bunun için, karısı ile beraber tufandan sağ kalan iki kişiden biri olan ve tanrılar tarafından ölümsüzlük verilen Utnapiştim'e gidip ölümsüzlük sırlarını öğrenmeye karar verir. Tehlikelerle dolu yolculuklardan sonra Utnapiştim'e ulaşır. (Heidel, 1949, ss. 65–80) II. tablette Utnapiştim, tanrıların insanları yok etmek için gönderdikleri tufandan tanrı Enki'nin önceden haber vermesi ile bir gemi yapıp eşi ile beraber nasıl hayatta kaldığını, tanrıların insanları yok etmek yerine sayılarını kontrol altına almak için onlara ölümü verdiklerini ve ölümün insanların kaderi

olduğunu anlatır. Bunun üzerine Gılgamış, bu kaderi değiştiremeyeceğini anlar ve kendi kurduğu şehre, Uruk'a geri döner. (Heidel, 1949, ss. 80–93)

Gılgamış karakteri ölümün Mezopotamyalılar için kaçınılmaz olduğunu göstermiştir. Bu gerçeğin farkında olmalarına rağmen yinede akıllarında ölüm sonrası ile ilgili aşılmaz çelişki ve çıkmazlar vardı. Ölüm sonrasında çok sayıda mite konu olması, olayların uzun uzadıya ele alınması ve sonuçlarının çok belirgin olmaması belki de bu karmaşanın bir sonucudur.

Mezopotamyalılar, cenaze törenlerini ölen kişinin evinde yaparlardı; ölü en sevdiği eşyalarla evinin altına gömülürdü. Hayatta olan akrabaları tarafından gömülmeyen ve gerektiği gibi muamele görmeyen ölülerin yaşayanlara zarar veren huzursuz ruhlar haline geldiklerine inanılırdı ve halka ait toplu mezarlar bulunmamaktaydı. (Mccall, 2001, s. 43)

Mezopotamyalılar için ölümden sonra hayat vardı. Fakat bu bilinen ahret inancıyla aynı şey değildi. Onlar için ölümden sonrası *geri dönüşü olmayan ülke* (yer altı) idi. Bu ülkede bedenleri değil ruhları yaşardı. (Bricker, 2000, s. 230) İnsanın ruhu *geri dönüşü olmayan ülkede* sefalet içinde idi. Ölen kişi uygun şekilde gömülmezse, ihtiyacı olan yiyecek ve içecek mezarına konmazsa çok zorluk çekecektir. Ruhu bir hayalet şeklinde karanlık sokaklarda insanlara saldıracaktır. (Woolley, 1965, ss. 120–121)

Mezopotamyalılara göre ölümler yer altında sefalet içindeler. Bozulmuş yemek yerler, çamurlu su içerler. Eğer yaşayan yakınları ölü için uygun ayinler düzenlerse, adaklar ve kurbanlar sunarsa ölümlerin içinde bulunduğu durum orantılı bir şekilde düzelecektir. (Pollock, 2007, s. 212) Dönüşü olmayan ülke ile ilgili düşüncelerin bu denli karamsar olması tümüyle bu dünyayı ilgilendiren bir dindarlık anlayışının

göstergesidir. Tek tanrılı dinlerde ölüm sonrası, ahret inancı ile açıklanır ve buradaki olumsuz tablo sözkonusu değildir. Tanrıça *İştar*'ın *ölüler diyarına inişi* mitinde;

“İçeri girenlerin hiç birinin çıkmadığı o konutta girenlerin ışıktan yoksun kaldıkları o konutta, girenler karanlıklarda şaşkın, gün ışığını hiç görmezler, kuş tüyünden giysi giyerler, bu sırada kapıların kilitleri toz kaplar”. *İştar*'ın *ölüler diyarına inişi* miti 1–11. (Bottero, 2003, ss. 305–306)

şeklinde geçen sözler geri dönüşü olmayan ülkedeki koşulları tasvir etmektedir. Tanrı *Ningişzidda*'nın *ölüler diyarına inişinde* daha açık bilgiler verilmektedir.

“Yeraltı nehirleri suları akmayan nehirlerdir [...] Yeraltı tarlaları ürünü yetişmeyen tarlalardır [...] Yeraltı koyunları yün taşımayan koyunlardır”. *Ningişzidda*'nın *ölüler diyarına inişi* miti 29–31. (Katz, 2005, s. 67)

Ölülerin gittiği yeraltı dünyasında nehir, tarla ve koyun yoktur. Bundan anlaşılması gereken, yeraltında su, yiyecek ve giyecek gibi temel gereksinimlerin olmadığıdır. Yer altında istisnasız herkes çıplaktır. *İştar*, kız kardeşi *Ereşkigal* ile görüşmek için yer altına indiğinde altı kapıyı geçtikten sonra yedinci kapıda giysilerini ve mücevherlerini çıkarmak zorunda kalmıştı. (Kramer, 1944, s. 92) Ölen kişinin yer altında yiyecek, içecek ve giyecek sıkıntısı çekmemesi için mezarlarına içi yiyecek ve içecek dolu çömlerle beraber giysileri bırakılmalıydı.

Yaşayanlar gibi ölüler de bir hiyerarşi düzeni içinde sıralanmıştı ve büyük olasılıkla en yüksek mevkiler ölmüş krallara ve yüksek rahiplik görevlerine ayrılmıştı. Ölüler âleminde her türlü kural ve düzenleme vardı ve ölüler âleminde oturanların doğru davranmasını sağlayan kişi tanrılaştırılmış *Gilgamiş* idi. Her ne kadar ölüler âlemi insanlara karanlık ve kasvetli bir yer gibi gelse de bu yalnızca

gündüz için geçerliydi. Gece olunca güneş buraya ışık getiriyor, ayın yirmi sekizinci günü ay da güneşe katılıyordu. Ölülerin hepsine aynı yaklaşım gösterilmiyordu; güneş tanrısı Utu/Şamaş (adalet tanrısı olarak da geçer)ve bir dereceye kadar da ay tanrısı Nanna ölülerini yargılıyordu, eğer yargı lehineyse ölü kişinin mutlu ve hoşnut bir yaşam sürer, bütün istediklerini elde ederdi. Bu noktada Sumerliler ölüler âlemindeki yaşamın, yeryüzündeki yaşamın kederli ve sefil bir yansımasından başka bir şey olmadığı kanısındaydı. (Kramer, 2002, s. 180)

Ölen kişinin *geri dönüşü olmayan ülke*'de rahat etmesi için yaşayanların dünyasında onlar için ayinler düzenlenir ve irtibat kurulurdu. Ölü ile irtibat ölünün bir heykeli aracılığı ile yapılırdı. Ölen kişiyi temsil eden bir heykel yapılmış gibi giydirilir, kötü ruhların rahat bırakması için heykele ekmek ile masaj yapılır ve heykel kutsal yağ ile ovulurdu. Ekmek masajı ve yağ ile ovma tamamen bir arınma ayini idi. (Katz, 2007, s. 168; Nemet-Nejat, 1999, s. 98)

1.6. İnanç ve Mitoloji

Mitoloji sözcüğü Yunancada masal, hikâye anlamına gelen *mythos* ile söz anlamına gelen *logos* sözcüklerinin birleşiminden oluşur. Eski zamanlarda yaşamış ulusların inandıkları tanrıların, kahramanların, olağan dışı yaratıkların hayat ve maceralarından bahseden hikâyelerdir. (Can, 1994, ss. 2–5) Türk dil kurumu sözlüğüne göre mitoloji, Geleneksel olarak yayılan veya toplumun hayal gücü etkisiyle biçim değiştiren, tanrı, tanrıça ve evrenin doğuşu ile ilgili hayali bir anlatımı olan halk hikâyeleridir.

Mitoloji eski Mezopotamyalıların evrenin, tanrıların ve insanların kökeni konusundaki çıkmazlarına cevap vererek yardımcı olmuştur. Bu şekilde etraflarındaki dünya ile ilgili fikirleri oluşmuştur. (Nemet-Nejat, 1998, s. 9) Mezopotamya mitlerinin inanç ile doğrudan ilişki içinde oldukları, inanç ile ilgili

bilgiler içerdiği hatta dini amaçlı oldukları söylenebilir. Mezopotamyalılar için mitoloji, günlük akışın ötesindeki düşüncelerin ifade edilmesinde doğal bir araç idi. Ancak bunların kurgulama sonucu oluşturulduğu hatırlanmalıdır.

İnsanların, doğadaki bir takım olayların; deprem, fırtına ve salgın gibi olayların sebebini bilmediği bir dönemde, sebep-sonuç ilişkisini bu gün mitoloji dediğimiz bir dille açıklamaya çalışması, dinsel retoriğin de benzer bir şekilde ifade edilmesini sağlamıştır. (Demirci, 2013, ss. 3–4) Bu noktada mitoloji, sebep-sonuç ilişkisi içinde inanç ve ayinle güçlü bağlarla bağlıdır. Hatta Wyatt, ayinlerde mitolojik unsurlar olduğunu söylemektedir. (Wyatt, 2001, s. 224)

Birçok durumda mitin mi yoksa ayinin mi önce geldiği belli değildir. Bununla birlikte diğer uygarlıklarda ayinlerle hiç ilgisi olmayan mitlerin olduğu da bilinmektedir. Bu ikili arasındaki ilişki karmaşık ve değişkendir. Mezopotamya'yı düşünürsek, ayin ile ilişkilerini göz ardı etmemek gereklidir. Tanrı Dumuzi için yapılan bereket ayininin yer aldığı *İştari'nin Ölüler Diyarına İnişi* miti ve *Yaratılış Destanı* miti bu ilişkilerin açıkça görüldüğü örneklerdir. (Mccall, 2011, s. 55) Bu konuda Kramer, “mitin ayin ile çok fazla ilişkilendirmemek gerektiğini, bunların sözlü ayinler olmadığını, öncelikle evrenin yaratılması ve düzenlenmesi ve tanrıların faaliyetleri etrafında dönen hikâyeler olduğunu vurgulamaktadır.” (Kramer, 2002, s. 191)

Tüm mitler okuyucunun aşına olduğu iyi veya kötü tanrıları ve Mezopotamya halkını anlatmaktadır. Bu mitlerin daha heyecan verici kısımları ormanlar, deniz kenarları, dağlar gibi aslında sıra dışı olabilecek ama dikkat çekecek kadar gerçek olan yerlerde geçmektedir. Hikâyenin akışı her zaman yavaştır ve genellikle önceden bir rüya veya işaret ile kehanette bulunulur. Hatta konu, bazen başka bir karakter tarafından önceden haber verilir. Bu yüzden şaşırtmaya ve kuşkuya çok az yer vardır.

Hikâyelerdeki ihtişamlı karakterleri yücelten bir takım sözler de sıkça kullanılır. Mümkün olmayacak derecede büyük düşmanlar ya da sıra dışılıklarla yapılan mücadeleler, ölümsüzlük ya da sonsuz gençlik arayışları ve yeraltı dünyasına yapılan yolculuklar gibi tekrarlanmış hikâyeler; mit kahramanlarının cesaret, onur, sadakat ve güzellik vasıfları Mezopotamya mitlerinin başlıca özellikleridir. (Mccall, 2011, ss. 11–113)

En çok bilinen mitler şöyledir: *Gilgamiş Destanı*, kahraman Gilgamiş'in arkadaşı Enkidu'nun ölümünden sonra ebedi yaşam arayışına girişini ve bu arayış sonunda büyük tufanda hayatta kalmayı başaran Utnapiştim'e ulaşmasını anlatmaktadır. İnsanoğlunun yaratılışı ve cezalandırılması için gönderilen tufan aynı zamanda *Arthasis Miti*'nin de konusudur. *Yaratılış Destanı* ise dünyanın başlangıcını ve tanrıları Marduk'un koruması altındaki büyük şehir Babil'in kuruluşunu anlatmaktadır. Tanrıça İştâr'ın ölümler diyarının kraliçesi olan kız kardeşi Ereşkigal'i ziyaret etmek için yeraltına inişini ve neredeyse dönmeyişini anlatan *İştâr'ın Ölümler Diyarına İnişi* miti ise daha kısa mitlerdendir. Nergal'in geri dönüşü olmayan topraklara gidişini ve oranın kraliçesini baştan çıkarışını anlatan *Nergal ile Ereşkigal* de birçok açıdan benzer bir mittir. *Erra Destanı* Babil'in çöküşünü ve koruyucu tanrısının bir süreliğine ortadan kaybolmasını konu edinir. *Etana Miti*, çocuğu olmayan bir kralın ona varis bırakmasını sağlayacak büyülü bir bitki arayışını anlatmaktadır. *Adapa Miti* kasten güney rüzgârını kıran ve bu hareketinin hesabını vermek için gökyüzüne çıkarılan tanrı Enki'den bahseder. *Anzu Destanı*, tanrı Enlil'den kader tabletlerini çalan ve tanrı Ninurta ile girdiği mücadelede öldürülen hain kuşu anlatmaktadır. (Mccall, 2011, ss. 10–11)

İKİNCİ BÖLÜM

2. MEZOPOTAMYA TAPINAKLARININ İŞLEV VE MİMARİLERİ

2.1. Tapınak ve Krallık

Tapınak, Mezopotamya uygarlığının başlangıcında siyasi gücün merkezi idi. Kentin; dini, ekonomik ve siyasi durumu bu kurumlar aracılığı ile sürdürülüyordu. Mezopotamya'da ilk dönemlerde Sümer şehir devletlerinin yöneticisi hem dini hem de politik gücü kendinde toplamıştı. Bu yönetici tipi *En* (rahip kral) olarak bilinirdi. Erken Hanedanlık Döneminden itibaren yeni yönetici tipi olan *Ensi* ortaya çıktı ve bir tanrının egemenliği altında, yönetimi tek bir şehir devleti ile sınırlıydı. Akad ve III. Ur dönemlerinde ise daha kişisel ve daha otoriter bir yönetici olan *Lugal* (büyük adam) kral olarak bazen sadece şehir devleti ve bazen de daha büyük bir bölgenin yöneticisi oldu. Bu durumda *En* ve *Ensi* prens veya vali olarak yerel yönetici statüsünde (Beaulieu, 2007, s. 167) kaldılar.

Şehir devletlerinde *En* rahip kral iken III. Binyılın sonunda krallık *Lugal* olarak ayrılmıştır. Bu süreçten sonra tapınak yönetiminin başında *En* yerine *Sangu* yönetici başrahip olarak ortaya çıkmıştır. (Wiggermann, 1995, s. 1864) Erken Hanedanlık döneminde şehirler, büyüyüp genişledikten sonra toprak, su ve güç üzerinden birbirlerine rakip haline geldiler. Bu da kralları askeri yöntemler geliştirme ve uygulamaya sevk etti. Krallar kaçınılmaz olarak askeri liderler haline geldiler. Ancak inanç, krallığın temel ideolojisi olarak hep devam etti.

Süreç içerisinde krallığın kapsamının giderek genişlediğini ve sadece şehir devletleri ile sınırlı kalmadığını, kralların aldığı unvanlardan bilmekteyiz. Akadlı krallar, dört iklimin kralı unvanını, Asurlu krallar ise dünyanın kralı unvanını kullanıyorlardı. (Frankfort, 1948, s. 228) *En/Ensi* rahip kral olarak bilinmekteyken, *Lugal*, politik krallığı ve bir araya toplanmış bir ulusun krallığını temsil eder.

(Wiggermann, 1995, s. 1864) Buradan, *Enin* bürokrasi esasına dayalı bir yönetici olduğu, *Lugalın* ise hanedanlık esasına dayalı bir yönetici olduğu sonucuna varılır. Zaman içinde krallık anlayışı dini-ekonomik anlayıştan evirilip politik ekonomik anlayış üzerine kurumsallaşmıştır. Yine de krallık inanç temelinden tam olarak ayrılamamıştır. Tüm Mezopotamya tarihi boyunca krallığın en büyük destekçisi inanç olmuştur. İnanç ile krallık arasındaki ilişkide zaman zaman esneklik görülse de inanç temeline dayanmayan bir krallığın devam etmesi mümkün değildi. (Kim and Human, 2008, s. 1478)

Mezopotamya kentlerinde, içinde tanrının ikamet ettiği bir tapınağın bulunması, kent ile tanrı arasında güçlü bir bağın kurulması anlamına geliyordu. Tanrının evi olan tapınak, kentin güvenliğini, refahını ve mutluluğunu garanti altına almış oluyordu. (Oppenheim, 1977, s. 108) Mezopotamya’da krallık ideolojisi krallığın dini, sosyal ve politik bir kurum olduğunu ortaya koyuyordu. (Kim and Human, 2008, s. 1478) Babil ve Asur kralları anıtlarında her zaman himayelerindeki tapınakları vurgulamışlardır. (Wearzeggers, 2011b, s. 61) Tapınaklar, krallığın idealleştirilmesinde kullanılan en önemli kurumlardı. Çünkü krallar, inancı politik bir güç olarak kullanıp, tapınak ve rahipler aracılığıyla halkı kontrol altında tutabiliyorlardı. Yeni yıl töreni gibi yılın belli dönemlerinde tapınakta gerçekleştirilen törenlerde krallık tescillenirdi. Kral tapınakta tanrıya hesap verir, bir nevi günah çıkarırdı. Kral aynı zamanda başrahipti. Asur kralı Salmanasar III (858–824), British Museum’da bulunan siyah obelisk üzerindeki yazıtında kendisini:

“Tanrı Asur’un rahibi, yüksek rahip, tanrıların rahipliğini kabul ettiği kişi”. Tablet KAH. 1.77. (Luckenbill, 1926, s. 201).

Olarak ifade etmektedir. Kral tanrının yardımcısı ve sadık çobanı idi. Sadık çoban olmak, kralın en temel görevine işaret etmekteydi. Burada kastedilen, kralın tanrı

temsilcisi olarak dini önderlik, politik önderlik ve askeri önderlik gibi yükümlülüklerle, tarıma dayalı refah sağlamak ve halkı korumaktı. Göklerde krallığın başında tanrı bulunurken, yeryüzünde ise kral vardı. Kral, tanrının evini inşa etmek ve tanrının evinde rahat etmesini sağlamak ile görevliydi.

Tapınak inşaatının saray ve şehir surları inşaatlarının gölgesinde kaldığı Asur dönemi (Lloyd, 1978, s. 201) bir istisna olarak görülürse, Mezopotamya’da tapınak inşaatı, krallar için en büyük anıt eser idi. Tapınakların inşaatı ve bakımı krallık ideolojisinin en büyük propaganda aracıydı. Tapınak ve saray şaşırtıcı bir uyum içinde kendi alanlarında varlıklarını sürdürmeleri, iki ayrı kurumunda sahip olduğu ortak ideolojiden kaynaklanmaktaydı. Krallar, eski bir gelenek olan rahiplik özelliklerini de hatırlatarak, tanrılara ve insanlara karşı dindar görünmek durumundaydılar. Bu şekilde krallıklarının meşrulaşması sağlanırdı. Bu konudaki en belirgin örneği; Asur kralı Asarhaddon (M. Ö. 681–669) sergilemektedir. Babası Senacherib’in (M. Ö. 704–681) Babil’i M. Ö. 689 yılında yıkmasından (Porter, 1996, s. 166; Kuhrt, 1995, s. 176) sonra Asarhaddon, Babilliler üzerinde bir meşruiyet sağlamak amacıyla ilk işi ulusal tapınakları olan Esagil tapınağını onarmak ve babası tarafından Asur’a götürülen tanrı Marduk’un heykelini geri getirmek olmuştu. (Kuhrt, 1995, s. 178)

Mezopotamya’daki kent devletler *hiyerokratik* (kutsal nitelikli yönetim) bir düzen içerisinde yönetiliyordu. Tanrılar gökyüzünü ve evrenin işleyişini nasıl yönetiyorsa kral da yeryüzünü o şekilde yönetmeliydi. Kral gökteki tanrısal düzenin yeryüzündeki temsilcisiydi. (Ateş ve Ünal, 2004, s. 23) Bu durum, siyasal ve sosyal statülere yansıma yoluyla ortaya çıkıyordu. Tanrısal ve dünyevi iktidar arasındaki bütünlük bu şekilde sağlanıyordu. Kramer, Sumerlilere ait tarihsel bir belge olan kral listesinde krallığın gökten indiği inancının hâkim olduğunu belirtmekte, birçok

tarihçi ve arkeolog da aynı fikirdedir. (Kramer, 2002, s. 55; Frankfort, 1948, s. 237; Weggermann, 1995, s. 1859)

Mezopotamya teolojisinde ister *Ensi* ister *Lugal* olsun, kent yöneticisi, bu konumunu, herhangi bir doğuştan üstünlüğe ya da doğuştan sahip olduğu herhangi bir hakka dayandırmıyordu. Kişisel yönetim, yöneticiyi tanrının seçip atadığı yolunda bir kuram ile destekleniyordu ve bu kuram, Mezopotamya uygarlığının sonuna kadar krallığın dayandığı temeli oluşturdu. Bir hanedanın kurulması veya bir kralın oğlunun tahta geçmesi, eski hanedan zamanında itibaren bilinen bir olgu olmakla birlikte, her defasında tanrıların o kimseye özel bir ihlanda bulunmalarının belirtisi olarak yorumlanırdı. (Frankfort, 1989, ss. 107–108) Hamurabi:

“Marduk, beni insanlara doğru bir şekilde rehberlik etmem için görevlendirdiğinde”.

Diyerek öncelikle krallığını ve daha sonra;

“Ben Hamurabi, adaletin kralı, Şamaş’ın kanun vaat ettiği kral”.

Tablet ANET, 165. (Palmer, 2012, s. 320)

sözleri ile *Hamurabi kanunları* (Ek 7) olarak bilinen kanunlarını temelde tanrılara dayandırıp uymayanların tanrılar tarafından cezalandırılacağını belirterek, kanunlarına tanrısal bir içerik kazandırmaya çalışmıştır. (Ateş ve Ünal, 2004, s. 31) Babil kralı II. Nebukadnezar, krallığını tanrı Marduk ve onun oğlu Nabu’ya dayandırmaktadır;

“Büyük tanrı Marduk krallığımı yücelttiği zaman ve tüm halklar üzerinde hükümdarlığı bana emanet ettiğinde ve göklerle dünyanın bütünlüğünün koruyucusu Nabu, halkları yönetmek için bana hakkaniyetli bir asa verdiği vakit, onlara özen gösterdim”. Tablet Nab. 15. (Salvini, 2006, s. 51)

Tanrıların nasıl ve hangi ölçüleri göz önüne alarak krallık bahsettiği pek açık değildir. Fakat Frankfort'un verdiği bilgiye göre; Mezopotamya kralları, bunu tanrıların sadece basit bir bakışı ile elde ettiklerini söylemektedirler. Bu, Asur kralı Asarhaddon'un sözlerinden de anlaşılmaktadır.

“Kalplerinin memnuniyeti ile gözlerini kaldırıp bana baktılar. Haklı olarak ve içtenlikle beni seçtiler”. Tablet K. 2801. (Frankfort, 1948, s. 238)

Kimi Asur kralları da “adımı söylediğinde” veya “silahımı bana verdiğiğinde” gibi basit ifadelerle seçildiğini dile getirmektedir. (Parker, 2011, s. 367) Görünüşe bakılırsa krallar, ilahi atama ile hüküm sürdüklerini iddia etmektedirler. Görevleri ise tanrıların hizmetinde olmaları, onlara ev (tapınak) inşa etmeleri, mevcut olanları ise onarmaları şeklindeydi. Tüm icraatlarının tanrıların isteklerine karşılık olarak gerçekleştiğini ima etmekteydiler.

Asur döneminde krala; taht, taç, asa, ok ve zincir gibi hükümdarlık alametlerinin verilmesiyle tanrıların hükümdarlık vekâletinden dolayı yasal olarak meşruluk kazanmış oluyordu. Bu vekâlet, babasının tüm tanrıların onayını alarak yaptığı haleflik düzenlemesinden dolayı verilmişti ve selefinin ölümüyle yürürlüğe girmişti. (Kirschbaum, 2004, s. 147) Tahta geçen yeni kral ile ilgili en belirgin bilgi Asurlulardan gelmektedir. Frankfort'a göre; yeni kralın tahta geçmesi açık ve sade bir törenle gerçekleşiyordu. Tahta geçecek yeni kral geçici tahtında oturur vaziyette, omuzlar üstünde tapınağa (Assur tapınağı) götürülürken, önünde yürüyen rahip, davul çalarak “*Assur kraldır, Assur kraldır*” diyerek, tanrı Assur'u hatırlatmaktadır. Kral, tapınağa girince eğilip yeri öper ve tütsü yakar. Kült odasında tanrı Assur'un heykelinin üzerinde durduğu kaidenin önünde alını yere degecek şekilde secdeye kapanır. Tanrı Assur'a içi yağ dolu altın bir kâse, gümüş ile işlemeli bir kaftandan

oluşan hediyelerini sunar. Rahip, krala taç ve asa sunarken dua ve ilahiler okur. Tapınakta geçen bu törenden sonra saraya kadar yapılacak olan geçit töreni sırasında herkes toplanır ve krala hediyeler sunar, nişan ve rozetler takar. (Frankfort, 1948, ss. 246–247)

Kralın yönetici olarak, kentin içindeki tapınak toplulukları arasında eşgüdüm sağlamaktı. Kanalların, setlerin ve barajların bakımını; (Frankfort, 1989, s. 108) tanrıların ikametgâhı olan tapınakları yapmak ve bu tapınakların ihtiyaçlarını karşılamak, ülkesinde manevi temizliği sağlamak, insanların tanrılara olan bağlılıklarını arttırmak gibi önemli görevlere sahipti. Kral halkı adına tanrılara karşı birinci derecede sorumlu kişidir. Tanrılarla kehanet ya da rüyalar aracılığıyla iletişime geçer. Halk refah içindeyse, ülkede bolluk varsa bu; tanrıların, kralın krallığını onaylaması anlamına geliyordu. Kral, tapınak inşaatlarına, yeni yıl bayramlarında ve büyük törenlerde halka liderlik etmek durumundaydı. (McIntosh, 2005, s. 105) Kral ile tanrı arasındaki ilişkinin seyri, kralın savaşlardaki başarısı ve ülkeye sağladığı refah seviyesine göre değişebiliyordu. (Oppenheim, 1977, s. 99)

Bütün bunların yanında krallar tanrısallık iddiasında değillerdir. Mezopotamya’da hiçbir tanrı, devletin bir ölümlü olan başkanıyla özdeşleştirilmemiştir. (Frankfort, 1989, s. 78; Bury, Cook and Adcock, 1928, s. 511) Ancak Mısır örneğindeki kral-tanrı modeline karşı, Mezopotamya’da rahip-kral ve tanrının temsilcisi modeli söz konusudur. (Frankfort, 1948, s. 237; Ateş ve Ünal, 2004, s. 23; Frankfort, 1948, s. 6) Mısır kralları hem ölümlü hem de tanrı idiler. Toplum krallarını tanrı olarak algılayıp bu şekilde korku ve belirsizliklerden kurtulmuş oluyordu. (Frankfort, 1948, ss. 5–6)

Tanrı olarak anılmak amacıyla bazı kişisel adımlar atılmışsa da genel anlayış kralın tanrı olmadığı yönündedir. Akad kralı Naram Sin, zafer anıtında tanrılara has

bir alamet olan boynuzlu başlık (Ek 8) giymekte ve ilahi bir kişiliğe bürünmüş şekilde (Frankfort, 1948, s. 225; Winter, 2008, s. 76; Cooper, 2008, s. 261) tasvir edilmektedir. Bu şekilde tasvir edilmek, kralın isteği doğrultusunda olmuş olabilir ancak kralın tanrılaştırılmasına yönelik sadece kişisel bir girişim olarak kalmıştır. Naram Sin'in üzerinde tanrısal olarak tasvir edildiği anıt, Mezopotamya'da bir kralın tanrı gibi tasvir edildiği tek örnektir.

Frankfort, Mısır ve Mezopotamya krallarına ait anıtları karşılaştırarak tanrı kral ve insan kral modellerini inceler. Anıtların üzerinde kralların nasıl tasvir edildiğine bakarak farkları ortaya koyar. Ona göre, savaş konulu anıtlarda Mezopotamya kralları kendi askerleri ve düşmanları ile aynı karede yer alırken buna karşın Mısır kralları tek başına tüm kareyi kaplamakta ve askere yer verilmeden düşmanla tek başına savaşmaktadır. (Frankfort, 1948, s. 8) Bununla birlikte, Mezopotamya kralları, anıtlarında genellikle bir tanrı ile birlikte yer alırlar. Sumer kralı Enannatum (M.Ö. 2454–2425), Louvre müzesinde sergilenen akbabalar anıtında askerlerinin önünde yer alırken, aynı anıt üzerinde tanrıça Ningirsu (Ek 9) kralın düşmanlarını yok etmektedir. Mısır kralı III. Tutmosis (M. Ö. 1479–1425) bir tanrı olarak düşmanlarını tek başına (Ek 10) yok etmektedir. (Frankfort, 1948, ss. 15–16)

Sivil ve dini kurumlar ilk dönemlerde birbirinden ayrı değildi çünkü; kralın kendisi aynı zamanda bir rahipti. Asur ve Babil kralları kendilerini yüksek rahip ilan etmişlerdir. (Wooley, 1965, s. 128; Luckenbill, 1907, s. 282) Bir bakıma Mezopotamya'da resmi bir inanç sistemi mevcuttu ve tanrının görevlendirdiği kral, toplumun başındaki *sadık çoban* idi. Bu sistem içerisinde halk, krala uymak zorunda idi. Ona karşı isyan etmek tanrılara karşı isyan etmek demektir. Halk, inanç hükümlerine uymak, tanrılara adakta bulunmak, kurbanlar kesmek, ayin ve

törenlerde yer almak gibi yükümlülöklere sahipti. Bütün bunlara ne kadar özen gösterdiğinin veya ne kadar uyduğunun sonuçlarını olumsuz ya da olumlu olarak bu dünyada yaşarken görecekti. Olumsuz bir durum ile karşılaşıldığında rahiplere başvurup tanrıların kızgınlıklarını giderme ve sakinleştirme yoluna giderlerdi.

Rahipler ise inanç pratiklerinin gerçekleştirilmesinde önemli roller üstlenmişlerdi. Tanrıları teskin etmek, ifrit ve cinlerin zararlarını yok etmek ayrıca insanlara yol gösterip onları tanrılara sevimli bir şekilde göstermek zorundaydılar. Rahipler, tapınak çevresinde oluşan sıkı bürokrasinin en üst kademesinde yer alırlardı. Aralarında hiyerarşik bir düzen ve iş bölümü söz konusuydu. Başlıca görevleri kişi ve tanrı arasında aracılık yapmak, kişinin isteklerini ilgili tanrıya iletme ve tanrıdan gelen mesajları yorumlamaktı. Rahip bunları karmaşık büyü ve ayinlerle gerçekleştirirdi.

Erken Babil döneminde yönetim mekanizmasının din etkisinden giderek ayrılmasıyla tapınağın eskiye oranla önemini yitirdiği görölmektedir. Ekonomik faaliyetleri ile birlikte sarayın gölgesinde kalmıştır. (Oates, 2004, s. 184; Jursa, 2007, s. 229) Aslında reformcu krallar tapınak ile aralarındaki ince çizgiyi korumayı tercih etmişlerdir. Ancak Mezopotamya ve dünya tarihinin ilk reformcusu Sumer kralı Urukagina (M. Ö. 2351-2342), rahiplere karşı duruşu ile bilinir. Mülkiyet ve aile hukuku hakkında reformlar yapmakla beraber, Lagaş kentinin son kralı Urukagina tapınağa karşı düzenlenen bir ihtilal sonucu hanedan üyesi olmamasına rağmen başa geçmiştir. Tapınağın vergileri çeşitlendirmek ve yükseltmek yoluyla mallarını çoğaltmak için uyguladığı zorba bürokrasiye karşı çıkmıştır. (Gökçek, Akyüz, 2013, ss. 2-4) Tapınak çevresinde gelişen bürokrasi zamanla siyasal iktidarla yetki çatışması içinde olmuş, siyasal yönetimin giderek üstünlüğü eline almasıyla din ve devlet birbirinden ayrılmaya başlamıştır. Bu da seküler devletin ortaya çıkmasını

sağlamıştır. (Ateş ve Ünal, 2004, s. 24) Oppenheim'a göre; tapınak ve saray arasında otorite değişimi yine bu dönemde görülmeye başlamış, güç kontrolü saraya geçmiştir. (Oppenheim, 1977, s. 105)

2.2. Tapınağın Ekonomik Faaliyetleri

Tapınaklar, Mezopotamyalılar için tanrının evi olmanın ötesinde, yaşam içinde çok daha geniş bir alana sahip idi. Tapınaklar sosyal, ekonomik ve dinsel yönleriyle şehirdeki en büyük ve en önemli kurumlar idi. Erken Babil döneminden itibaren mutlak krallıklarla tapınak çevresinde oluşan bürokrasi arasındaki hassas otorite dengeleri, tapınağın Mezopotamya uygarlığının sonuna kadar ayrıcalıklı bir konumda ve toplumsal hayatı düzenleyen dinsel, ekonomik bir kurum olarak kalmasını sağlamıştır.

Mezopotamya'da tapınaklar zamanla giderek büyüyen ve bünyesinde birçok alanı bulunduran kompleksler haline gelmişti. Bir dini kurum olmasının yanısıra birer ekonomik ve sosyal kurum olma niteliğini de kazanmışlardı. Tapınaklar, büyük sermayeye sahip ve politik gücü oldukça etkili kurumlardı. (Johns, 1904, s. 97) Ekonomik bir kurum olarak tapınak, yerel kaynakların toplanıp dağıtımını sağlıyordu. Sümer ülkesinde üretilen her şeyin rahipler tarafından organize bir şekilde dağıtımını belli bir düzene oturtulmuş ve sonraki dönemlerde de devam etmiştir.

Tapınak ekonomisinin nasıl ortaya çıktığı konusunda iklim ve coğrafya gibi çevresel koşulların göz önüne alınması gerekmektedir. Sulanmadığında çorak bir araziye ve kurak bir iklime sahip olan bölgede iş gücünün ve elde edilen ürünün katı bir şekilde kontrol altına alınması ve dağıtılması gerekiyordu. Bunu yapabilecek en uygun kurum tapınaktı. (Avilova, 2012, s. 4) Kaynakların toplanması, tapınak bünyesinde depoların oluşumunu beraberinde getirmişti. Depolamaya yapılan

katkılar tanrılara adak olarak tanımlanırken, dağıtım ise ilahi bir ihsan olarak algılanıyordu. (Mieroop, 1997, s. 217) Bu şekilde tapınağın ürünleri kontrol altına alabilmesi bir depolama sistemi ile gerçekleşiyordu. Tapınak depolarında başta tahıl olmak üzere, çıkarılacak yağın hammaddesi olan susam tohumu, soğan ve öteki sebzeler, bira, hurma, şarap, kurutulmuş ya da tuzlanmış balık, iç yağı, yün, deri, tavan, duvar kaplamada ve meşale olarak kullanılacak çok miktarda saz ve kamış, hasırlar, zift (su yalıtımı için), heykeller, dinsel tören kapları türünden kült nesnelere ve değerli taşlar bulunuyordu. Tüm bu araç gereç ve malzeme, depolara sayılarak ve kaydedilerek konuyordu. (Frankfort, 1989, s. 96) Tapınağın kontrol altında tuttuğu ekonomik faaliyetler tahıl, meyve ve sebze tarımı, koyun, keçi ve sığır hayvancılığı, el sanatları, tekstil, deri ve ahşap ürünleri ticaretinden oluşuyordu. (Nemet-Nejat, 1998, s. 188) Oppenheim'a göre; tapınakların en büyük gelir kaynakları, tarım gelirleri, el sanatları gelirleri, vergi, kira, adaklar ve kraliyet hediyeleri idi. (Oppenheim, 1944, s. 95)

2.2.1. Tapınağın Ticari Faaliyetleri

Şehirde ekonomik faaliyetlerin merkezi olan tapınak, üretilen ihtiyaç fazlası malları dışarıya ihraç edebiliyor ve karşılığında Mezopotamya'nın yoksun olduğu ürünleri alabiliyordu. (Oppenheim, 1944, s. 62) Tüccarlar tapınağa değerli taş türleri, altın, gümüş, bakır, kurşun, demir, tekstil boyaları ve koku maddeleri getirmek için dış ülkelere seyahatlerde bulunurlardı. Bu malların karşılığında tekstil, tahıl, hurma, soğan ve benzeri ürünler sunuyorlardı. Bu tarihlerde tüccarlar, yalnızca dışalım ve dışsatımla uğraşıyordu. Kendi toplumunun üyeleri arasındaki alışverişe karışmazdı. Tüccar, bulunduğu yerde yapılan, son biçimini almış malların, ovanın (Mezopotamya) öteki kentlerinin ya da Elam gibi öteki ülkelerin malları ve ürünleriyle değiştirilmesi işini (takas) yürütürdü. Bu çabasının karşılığı olarak

tapınağa ait ortak mülkiyetten tüccara da bir toprak parçası ayrılırdı. Bu, tüccarın toplumun hizmetinde olduğunun bir göstergesiydi. (Frankfort, 1989, ss. 102–103; McBride, 1977, s. 93) Para ve sermayenin döndüğü yer olarak tapınak, altın ve gümüş dolu kasalarıyla bankacılık hizmeti de vermekteydi. Tapınağın bu zenginliği, yabancı tüccarları kendisiyle ticaret yapmaya özendiriyordu. (Bury, at all. 1928, s. 534; Spence, 1917, s. 250)

Tüccarın elinin altında, kendilerine tapınak tarafından tahsis edilen, malların nakliyesi amacıyla kullanması için bir eşek takımı (Frankfort, 1989, ss. 102–103; McBride, 1977, s. 92) bulunmaktaydı. Ticaret yolları batıda Mısır, kuzeyde Anadolu, doğuda İndus Vadisine kadar uzanıyordu. Asur döneminde en işlek ticaret yollarından biri Kapadokya’da bulunan Kültepe (Günümüzden dört bin yıl önce Kuzey Mezopotamyalı/Asurlu tüccarların Anadolu’da kurdukları aşağı yukarı yüz elli sene süren, Asur’lu tüccarların yerleştiği Karum yani ticaret kolonisidir. Kültepe, eski ismiyle Kaniş, Kayseri’nin 21 km. kuzeydoğusunda eski Kayseri-Sivas; Kayseri-Malatya anayolu üzerindedir.) (Kaniş) yoludur. Yaklaşık 800 kilometre uzunluğundaydı. Kapadokya’dan kumaş ve kalaya karşılık altın ve gümüş getirilirdi. (McBride, 1977, ss. 92–93; Roaf, 1996, s. 113) Deniz yoluyla gerçekleşen ticaret, Basra körfezi üzerinden; Dilmun (Bahreyn), Magan (Umman) ve Meluha (İndus vadisi) bölgeleri ile yapılıyordu. Bakır madenine karşılık bu bölgelere yün, kumaş ve hayvan yağı ihraç edilirdi. (Roaf, 1996, s. 110)

Ticari faaliyetlerde takasın yanısıra gümüş de bir değişim değeri olarak kullanılıyordu. Henüz tam olarak para yerine geçemiyordu, fakat değişim değeri ağırlığıyla ölçülüp hesaplanıyordu. Buna göre gümüşün en küçük birimi *ŠE* idi.

180 *ŠE* = 1 *Şegel* (Sumerce: *Gin*). 1 arpa tanesi ağırlığı.

60 *Şegel* = 1 *Mana* (0,5 kg)

60 *Mana* = 1 *Talent* (30 kg). (McBride, 1977, s. 92; Johns, 1904, s.

185)

Ağırlık değerleri olarak bakıldığında;

60 *Şegel* = 480 gr.

60 *Mana* = 30 kg. (Mcİntosh, 2005, s. 267)

şeklindedir. Ticari faaliyetlerde takas sırasında gümüş kullanılırken en çok başvurulan değer *Şegel* idi. Özellikle pazarlarda ve günlük yapılan alışverişlerde oldukça yaygındı.

Ticaret, Mezopotamya’da sadece yaşam standartlarını yükseltmekle kalmıyor aynı zamanda Mezopotamya uygarlığının etkisinin yayılmasına da yardımcı oluyordu. Gidilen ülkelerde malların takası, fikir ve hikâyelerin de takasını sağlıyordu. (Mccall, 2011, s. 48)

2.2.2. Tapınağın Tarımsal Faaliyetleri

Tarım, Mezopotamya’nın güneyinde M.Ö. 5000 civarında ortaya çıkmıştır. İlk yerleşimlerin görülmeye başlanmasıyla Fırat ve Dicle’den uzatılan kanallarla tarımsal faaliyetler başlamıştır. (Şenel, 1982, ss, 193-194) Bu faaliyetler tapınak tarafından örgütlü bir şekilde yürütülüp denetlenmiştir. Tapınak sonraki dönemlerde de tarımsal faaliyetlerin merkezindeki kurum olacaktır.

Binlerce insan, merkezinde tapınağın bulunduğu ekonomik sistem içinde sulama ve tarımı beraberce yürütüyorlardı. Bu faaliyetler tanrıya hizmet felsefesinin bir gereği idi. (Bricker, 2000, s. 195) Tapınak, şehirde toprağın bütününe olmasa da büyük bir bölümüne sahipti. Tapınakların bu arazilere nasıl sahip oldukları tam olarak bilinmemektedir. Tapınak, ya arazi ile birlikte ortaya çıkmıştır ya da bu araziler krallar ve büyük arazi sahipleri tarafından bağışlanmıştır. (Johns, 1904, s. 97) Herhangi bir şekilde alınıp satılmayan ve başkasına devredilmeyen tapınak toprakları üç bölüme ayrılıyordu. Bunlar:

Nigennta: Tapınağın giderlerine ayrılan toprak.

Kurra: Tapınak yönetiminde çalışanlara ayrılan toprak.

Urulal: Tapınak personeline ayrılan toprak. (Kramer, 2002, s. 108)

Frankfort, tapınak topraklarını, tanrının hizmetinde olan herkes tarafından işlenen topraklar olarak nitelemekte ve toprak çeşitleri hakkında verdiği bilgiler, Kramer ile hemen hemen aynı fikirde olduğunu göstermektedir. Ona göre:

Nigenna: Topraklar, bir bütün olarak tapınak topluluğunun (görvlilerin) ekip biçmesine bırakılan ortak mülkler idi. Buradan elde edilen ürün tapınak depolarında toplanırdı. Tapınak toplumunun tüm bireylerinin buldukları mevkilere bakılmaksızın, kanal ve bentlerin bakımı dâhil bu topraklarla ilgili her işte çalışması zorunluuydu. Bu işler için kullanılacak alet edevat, at ve eşek tapınak depo ve ahırlarında korunuyordu. Bunlar topluluğun ortak malı idi.

Kur: Bölünüp, geçimlerini sağlamak için topluluğun üyelerine paylaştırılan topraklardır. Ürünü yetiştiren, ekilip biçilmesiyle uğraşan tapınak topluluğu üyelerinin besin ihtiyaçlarının karşılanmasına ayrılmıştı.

Urula (Urulal): Ürünün altıda birinden, üçte birine kadar değişen bir bedel karşılığında kiralanen topraklardı. Bu kiranın büyük bölümü tahıl biçiminde ödenebilirdi ama küçük bir bölümün gümüş olarak ödenmesi zorunluluğu vardı. Tapınağın bireysel girişimcilere ekip biçmeleri için kiraladığı topraktı. (Frankfort, 1948, ss. 221–222)

Topraklar işlenirken saban sürmede eşekler kadar öküzler de kullanılırdı. Hem eşekler hem de öküzler, dörder başlıklı takımlar olarak kullanılırlar ve arpa ile beslenirlerdi. Ovanın güçten düşürücü ikliminde kötüyeyip yozlaşan yerli türler,

belirli dönemlerde İran'dan getirilen hayvanlarla çiftleştirilerek güçlendirilirdi. (Frankfort, 1989, s. 97)

Tarım faaliyetleri belli bir düzen içerisinde yürütülüyordu. Tarlaların sürümü ve bakımı, *gış-apin* “saban takımı” anlamına gelen gruplar tarafından gerçekleşiyordu. Her grup; sabana koşulu hayvanları süren dört kişi, iki hayvan sulayıcı, beş zararlı ot temizleyici, bir kâhya ve iki öğütücü olmak üzere yaklaşık onbeş kişiden oluşuyordu. Tarla ekim dönemi olan Eylül- Ekim aylarında ekilecek arazi kararlaştırılıp, grup kâhyasına ekilmek üzere teslim edilirdi. (Mori, 2007, ss. 44–45)

Tarlalar, önce toprağın alt üst edilebilmesi için, sonra ekilip tohumun üzerinin örtülmesi için olmak üzere iki kez sürülmekteydi. İkinci sürme işleminde, tohumların sabanın açtığı oyuğa düzgün bir sıklıkla dökülmesini sağlamak için sabanın üzerine bir tohum hunisi takılırdı. (Frankfort, 1989, s. 97) Sabanın üzerine takılan huni, tohumun düzenli aralıklarla toprağa düşmesini sağladığı gibi aynı zamanda düzenli bir derinliğe de girmesini sağlıyordu.

Tapınak, ortak mülkün ekilip biçilmesi için gerekli tohumluk buğday, çeki hayvanları ve araç gereç sağlardı. İster aşağı ister yukarı tabakadan olsun herkes, her yıl, angarya ile setleri, kanalları, barajları onararak tarlalarda çalışırdı. (Frankfort, 1989, s. 94) Sulama için gerekli olan kanalların bakımı ve yeni kanal inşaatlarını yine tapınak organize ediyordu. (Crawford, 2010, ss. 59–60) Bu, Mezopotamyalılar için son derece önemliydi çünkü Mezopotamya'da beslenme, % 90 tahıla, % 10 ise hayvansal ürünlere dayanıyordu. İhtiyaç fazlası tahıl aynı zamanda depolanıp ticarete takas aracı olarak kullanılıyordu. En çok üretilen tahıl çeşidi arpaydı ve maaşlar ve ücretler çoğunlukla arpa ile ödeniyordu. (Nemet-Nejat, 1998, s. 245) Babil'de Taşmitum (Tanrı Nabu'nun eşi) tapınağında bulunan bir maaş listesi maaşın

tahıl ile ödendiğini doğrulamaktadır. Buna göre aylık olarak; rahipler: 24 *ka* (?), daha alt kademedeki görevliler: 12 *ka*, en alt kademede bulunan balıkçı ve hizmetçi gibi görevliler ise 3 *ka* tahıl alırdı. (Bury at all. 1928, s. 535) Burada *ka* ölçüsünün değerini saptamak için en küçük ağırlık ölçüsü *se*'ye bakalım.

$$\begin{aligned} 180 \check{S}E &= 1 \text{ Şegel (} Gin) \\ 60 \text{ } Gin &= 1 \text{ } Ka. \text{ (Johns, 1904, s. 185)} \end{aligned}$$

Daha önce verdiğimiz ölçü birimleriyle karşılaştırırsak 1 *Ka* = 1 *Mina* olarak ortaya çıkar. Maaş olarak verilen tahılın arpa olması muhtemeldir. Ancak bir balıkçıya 3 *Ka* verildiğine göre bu, aylık geçimini sağlayacak miktarda ve değerinde olduğu kesindir. Ur'da bulunan bir metne göre tapınağın bir erkek çalışana verdiği ücret, maaş olarak ayda 60 litre arpa ile birlikte yıllık olarak da 2 kilo yündür. Bu maaş gümüş ile ödendiğinde ise değer 1 ile 3 Şegel arasında değişirdi. (McIntosh, 2005, s. 131)

Toplanan depolar dolusu tahıl, yalnızca tohumluk olarak kullanılmadığı gibi, adak olarak ve tapınakta çalışanların beslenmesi için kullanılmak üzere tümüyle rahiplerin eline bırakılmış da değildi. Herkese olduğu gibi rahiplere, geçimlerini sağlamaları için toprak payları ayrılmıştı ve ortak çalışmanın ürünlerinin bir bölümü, arpa ve yün tahsisatı (hak edilen) biçiminde düzenli olarak ve şenliklerde ek tahsisatlar olarak şehirden yaşayanlara dağıtılırdı. Herkese geçimini sağlayacak toprak parçaları dağıtıldığı gibi, kimse hak ettiğinden yoksun bırakılmazdı. Ortak topraklarda, setlerde, kanallarda ve barajlarda herkes çalışırdı. Herhangi bir aylak sınıf yoktu. (Frankfort, 1989, s. 94)

Kaynaklar ve üretilen mal bir havuzda toplanmakta, üretim için gerekli olan malzeme ve ham madde tapınak bünyesindeki ortak depolardan sağlanmaktaydı. Özel bir durum söz konusu değilse kimse tapınak depolarından kişisel işleri ve menfaati için malzeme kullanamazdı. Çoban ve balıkçı, marangoz ve demirci, zanaatlarının ürünlerinin belli bir bölümünü tapınak depolarına verirlerdi ya da tüm

zamanlarını tapınak mülkü üzerinde çalışmaya adanmışlardı. (Frankfort, 1989, s. 95) Tapınak topluluğunun dayandığı kural; bir kimseye, herkesin yararına sunduğu, uzmanlaştığı bir becerisi karşılığında kendisini besleyecek toprak parçası veya gelirden tahsisat verilmesidir.

2.2.3. Tapınağın Hayvancılık Faaliyetleri

Tapınakların büyük keçi ve koyun sürüleri vardı. (Crawford, 2010, ss. 59–60) Hayvanlar için otlak olarak kullanılacak bol otlu çayırlar fazla olmadığı için sığır azdı. Otlaklar sadece koyun ve keçileri besleyecek düzeydeydi. Güneş yaz ayları başında otlakları kavurur; dolayısıyla eski çağda bile, koyun sürülerinin beslenmesi, yılın en kurak aylarında onları tahılla desteklemek zorunluluğu doğurmuştu. Bazı yerel takvimlerde geçen “koyunlara arpa verme ayı” gibi dönem isimleri buradan kaynaklanmaktaydı. (Frankfort, 1989, s. 96)

Tapınağa bağlı çalışan çobanlar tarafından bakılan hayvanlar senede bir kırılır ve sayılırdı. (Godderis, 2007, s. 200; Jursa, 2007, s. 227) Çok sayıda koyunun kırılması, tapınağın çevresindeki topraklardan uzaklarda bu iş için çitlenmiş yerlerde yapılırdı. Elde edilen yünün azımsanamayacak bir bölümü, tahsisat olarak tapınak topluluğu üyelerine dağıtılıyordu. Geriye kalan yün işlenip, köle kızlarca eğrilip, tekstilde kullanılmak üzere iplik yapılırdı. (Frankfort, 1989, s. 96) Yeni Babil döneminde tekstil üretimi için yatay zemin dokuma tezgâhları kullanılırdı. Tezgâh, basit bir mekanizmaydı ancak farklı türlerdeki ürünleri üretebilecek özelliğe ve kapasiteye sahipti. (Good, 2007, s. 146) Tekstil, ticarete ilk sıralarda yer alırdı. III. ve II. binyılda Mezopotamya karşılıklı ticaret yaptığı tüm bölgelere tekstil ihraç ediyordu. (Good, 2007, s. 151) Bu dönemden sonra tekstil ticareti eskiye oranla daha düşük seyretmiştir. Sebebini, Mezopotamya’da olduğu gibi, diğer bölgelerde de tekstilin geliştiğine bağlamak mantıklı olabilir.

Tapınak, doğum yapması beklenen koyunların sayısına göre yeni doğacak kuzuların sayısını hesaplardı. Tapınak bu sayıyı göz önüne alarak her sene çobana bir kota koyardı. Çobanın, kotayı doldurup istenilen sayıda kuzuyu tapınağa sunması beklenirdi. Koyunlar kırılırken sayım yapılır ve kotayı aşan kuzu sayısı çobana verilirdi. Ancak kota doldurulmamışsa çoban bunun hesabını vermek zorundaydı. Çobanın diğer bir görevi de süt ve süt ürünlerini düzenli bir şekilde tapınağa vermektir. (Godderis, 2007, s. 200; Jursa, 2007, s. 227; Bury at all. 1928, s. 536) Kurban edilmek, adanmak ve kutsanmak için hayvan seçmek yine tapınak çobanlarının işiydi. (Crawford, 2010, ss. 59–60) Tapınağa ait koyun sürüleri, tapınağın adına yapıldığı tanrının simgesiyle işaretlenirdi. Marduk tapınağına ait sürüde tanrı Marduk'un simgesi olan *kürek* işareti, İştar tapınağına ait sürüde ise tanrıça İştar'ın simgesi olan *yıldız* işareti bulunurdu. (Nemet-Nejat, 1998, ss. 193-294)

2.2.4. Tapınağın Sahip Olduğu İş Gücü

Tapınaklar büyük bir iş gücü bulundurmaktaydı. İş gücü olarak en başta kölelerden faydalanırdı. Yerli halktan oluşan bir köle sınıfı bulunmamaktaydı. Özel kişilerin köleleri olmuşsa bile bunlar çok azdı. Köleler, tapınağın ekonomik faaliyetleri içerisinde tapınağın ihtiyaç duyduğu kanal kazma, kerpiç imalatı ve temizlik gibi her alanda özgürlerle yan yana çalışırlardı. Tapınaktaki köleler, kimsesiz çocuklar, kıtlık dönemlerinde dul kadınlar tarafından tapınağa bırakılan çocuklar, borcundan dolayı batmış kişilerin çocukları, savaş esirleri, dindar kişilerin tapınağa adak olarak verdiği köleler ve borç bedeli olarak verilen kölelerden oluşuyordu. Köle olarak tapınağa verilen çocuklar çalışabilecek yaşa gelinceye kadar anneleri ile kalabilirlerdi. Muhtemelen bu dönemde bakımlarını tapınak üstlenmiştir. Yeni Babil döneminde köle çocuklar, altı yaşından itibaren çalışmaya başlardı.

Köleler, bileklerinde bir metal ya da ahşap künye ile bazen de ellerinin arkasında tapınağın adandığı tanrının simgesiyle işaretlenirdi. Kaçmaya çalışan ve itaatsizlikte bulunan köleler prangaya vurulurdu. (Nemet-Nejat, 1999, s. 101; Kleber, 2011, ss. 105–107)

İnsanlar tapınak için çalışırken, ekip başlarının yönetiminde çalışan guruplar biçiminde ya da ustabaşlarının yönetiminde çalışanlardan oluşan loncalar biçiminde örgütlenirdi. Ekip başları, yapılacak işleri ekip üyelerine dağıtırlar ve ürünün tesliminden sorumlu olurlardı. (Frankfort, 1989, s. 96) Tapınağın dokuma atölyeleri ve bu atölyelerde çalışan çok sayıda insan vardı. Çoğu çocuk ve kadın olmak üzere Lagaş'ta altı bin kişinin çalıştığı endüstri kompleksleri bulunuyordu. (McIntosh, 2005, s. 202; Nejat, 1999, s. 107) Ur ve Girsu'da yüzlerce kadının çalıştığı dokuma atölyeleri vardı. (Silver, 2007, s. 93) İplik eğirip bükme işinde azımsanamayacak sayıda köle kız çalışırdı. Aynı zamanda mutfaklarda, bira çıkarma odalarında ve domuzların semirtildiği ağıllarda da hizmet ederlerdi. (Frankfort, 1989, s. 94) Tapınak, mevcut köle kızları, işin az olduğu dönemlerde cariye olarak kiraya verebiliyordu. (Nemet-Nejat, 1999, s. 102)

Frankfort, bir tapınak bünyesinde çalışan tüm bireyleri *tapınak topluluğu* olarak ifade etmektedir. Tapınak etrafında ortak amaçlar için kümelenen herkes bu topluluk içinde yer alırdı. Tapınak çalışanları belli bir tahsisat karşılığında tanrının hizmetinde oldukları bilinciyle tüm yeteneklerini sergilemek durumundaydılar. (Frankfort, 1948, s. 222) Ne tahsisatlar eşit miktarda, ne de herkese yüklenen görevler eşit ağırlıkta olmamakla birlikte, burada eski çağ dünyasında benzeri olmayan bir olguyla, toplumun tüm üyelerinin eşitliği ilkesi söz konusuydu. (Frankfort, 1989, s. 94) Frankfort, buna dayanarak tapınak çevresinde teokratik bir sosyalizm sisteminin yaşatıldığı görüşündedir. Ona göre tapınak çevresinde yönetici

ve çalışanlardan oluşan tapınak topluluğu demokratik bir karaktere sahiptir. (Frankfort, 1948, ss. 221–223) Mieroop ise başlarda öyle olduğunu kabul etmekle birlikte Mezopotamya tarihini göz önüne alınırsa, komünal ekonomiden liberel ekonomiye doğru bir evrimin gerçekleştiğini düşünmektedir. (Mieroop, 2004, s. 54)

Metal işçileri, inşaat ustaları, marangoz, tekneci, balıkçı, bahçıvan ve çobanlar belli bir zaman dilimi içerisinde belli bir ürün ve hizmet miktarını ortaya koymaktaydılar. Tapınak topluluklarındaki birey sayısı tapınağın büyüklüğüne göre ve sahip olduğu toprak, hayvan ve iş gücü miktarına göre değişirdi. Lagaş'ta Baba tapınağı topluluğu 1000 ila 1200 kişiden oluşmaktaydı. Tapınağın sahip olduğu toprak miktarı ise 6000 dönüm civarında idi. (Frankfort, 1948, s. 222)

2.3. Tapınağın Eğitim Alanındaki İşlevi ve Yazının İcadı

Kazılarda bulunan okuma ve alıştırma yapma amaçlı sözcük listeleri, Şurupak kentindeki kazı çalışmaları sonucu bulunan çok sayıda tanrı, hayvan ve eşya listeleri içeren ders kitapları, Sumerler aracılığıyla M. Ö. III. binyıldan itibaren bir okul düşüncesinin varlığını ortaya koymaktadır. Okul fikrinin oluştuğu ilk dönemlerde Kramer, okulun tapınağın bir uzantısı olduğunu, fakat daha sonra okulun din dışı bir kurum haline geldiğini belirtmektedir. Okul, Sumer döneminde “tablet evi” anlamına gelen *Edubba* olarak biliniyordu. Öncelikle tapınağın ve sarayın ihtiyacını karşılayacak yazıcıların yetiştirilmesi için kurulmuştu. (Kramer, 2002, ss. 303–305)

Yazım ve kayıt işlemlerinin tapınak çevresinde yürütülmesi gayet doğaldır. Çünkü yazı, tapınak rahipleri tarafından sayım ve kayıt işlemlerini gerçekleştirmek amacıyla geliştirilmişti ve daha sonra kaçınılmaz olarak, yönetim ve edebiyat gibi alanlara da yayıldı. Kamu kurumları ve kentli girişimciler de kendi kayıtlarını tutmak için yazıyı kullanmaya başladılar. (Mieroop, 1997, s. 217) Tapınak depolarına girdisi

ve çıktısı yapılan malların miktar ve çeşitliliğinin artması, bunların hesabının tutulması işlerinde bazı semboller kullanılmaya başlanmıştır. Tapınak görevlilerinin, tapınak mallarının cins ve miktarını belirlemek için resim şeklinde çizgilere başvurmuşlardır. Bu çizgilerin zamanla sadeleştirilip geliştirilmesi suretiyle çivi yazısı oluşturulmuştur. (Kılıç, 2009, s, 126, Şenel, 1982, s, 199) Başlangıçta yazı sembollerle ortaya çıkmıştır. Şekillere anlam verilerek mesaj anlatılmak istenmiştir. Ancak zamanla şekiller sese dönüşmüş ve mesaj artık sözcüklerle anlatılmıştır. (Kılıç, 2009, s, 127-128) Rahipler tarafından kaydedilen bu semboller, ilk olarak tahıl ürünleri ve hayvan listeleri içerirken, daha sonra tapınağın gelir ve giderinin belirlenmesinde de yani muhasebesinde kullanılmıştır.

Bilinen en eski yazı metinleri hayvan ve tarım aleti listeleridir. (Oates, 2004, s. 184) Dolayısıyla okuyup yazabilen rahip ve yazıcıların tapınağın öncelikli ihtiyacı haline geldiğini düşünmek mantıklıdır. Buradan hareketle tapınağın okul düşüncesine öncülük etmiş olabileceği güçlü bir ihtimaldir. Çünkü tapınak yönetiminin sağlıklı işleyebilmesi ve gerekli kayıtların eksiksiz tutulabilmesi için öncelikle yeterli sayıda okuma yazma bilen sivil ya da tapınım çalışanı olması gerekiyordu. Woolley tapınakların okul olarak da kullanıldığını, çok önemli olan kâtiplik (yazıcılık) mesleğinin tapınak bünyesinde öğrenildiğini söylemektedir. (Woolley, 1965, s. 109) Mccall'a göre; yazıcılar/kâtipler tapınaklara neredeyse her zaman bağlı olan okullarda eğitilirlerdi. Yazıcılığın sadece Ur'da bağımsız bir kuruluş olduğunun kaydı vardır. Yazıcıların eğitimi uzun ve tekrarlı bir süreçti. Beş yüzden fazla değişik işareti olan çivi yazısının karmaşıklığından dolayı sadece uygulama ve sabır değil, aynı zamanda zekâ da gerektiriyordu. Öğretim süreci tekrar tekrar kopyalanan kelime ve işaret listelerinin ezberine dayalıydı ve böyle bir eğitim de ancak çocuklukta başlardı. (Mccall, 2011, s. 49)

Tapınak ve yazı ilişkisini oldukça açık ve anlaşılır bir şekilde ortaya koyan Frankfort'un yorumunu aynen veriyoruz:

“Tapınakların içinde bu çapta büyük işlere girişilebilmesi, yani büyük ölçekli komünal örgütlenişlerin gerçekleştirilebilmesi için gerekli olan yeni bir buluşun, “yazı”nın ilk belirtileri ile karşılaşırız. Önceleri yazı, bir kamışın kil tabletler üzerine bastırılarak yapılmış izler biçiminde görünür. Bu tabletlerin Uruk'taki tapınaklarda bulunan en eskileri, toplumun bir üretim odağı, deposu ve atölyesi olarak işletilen tapınağın işlerinin yürütülmesine yardımcı olan not defterleri idi. Bunların en basitleri, birkaç rakamdan oluşan çetelelerden başka şeyler değildi. Ötekilerinde rakamların yanı sıra, kayda geçirilen alışverişlerin, işlemlerin taraflarını ya da tanıklarını göstermek için basılan silindir mühürlerin şekilleri bulunmaktadır. Daha başka tabletlerde, alışverişi yapılan nesne, yapılan işlem belirtilmektedir. Örneğin basit bir işaret tapınağa ne kadar koyun, ne kadar keçi girdiğini göstermektedir. Hatta bazen daha karmaşık bir tür ile “bir günlük bira ve ekmek” işareti görülen bir ücret listesi ile karşılaşmaktadır”. (Frankfort, 1989, s. 87)

Üzerinde çivi yazısının yazıldığı tabletler genellikle bir elin avucunu dolduracak büyüklükteydi. Yastık şeklindeki bu kil tabakaların, yazının yazıldığı her iki yüzü dışa doğru hafifçe şişkin tasarlanıyordu. Kil çamurundan yapılan tablet henüz ıslakken, üzerine ucu eğik bir şekilde kesilmiş bir kamış parçası bastırılarak yazı yazılıyordu. Yazılan yazı soldan sağa doğru okunuyordu. (Benzel, 2010, s. 27)

Yazının bulunmasıyla tapınak bir arşiv yeri olarak ta kullanılmıştır. Kil tabletlerinin önemli bir kısmı tapınak arşivlerinde bulunmuştur. Bu arşivlerde başta

tapınağın işleyişi ve ekonomisi hakkında kayıtlar mevcuttur. Zetler, Nippur'da İnanna tapınağında 2032 tablet bulunduğunu ve bunların 1163 tanesinin tapınak ekonomisi ile ilgili kayıtlar olduğunu söylemektedir. (Zetler, 1992, s. 91) Tapınak bünyesinde büyük kütüphanelerin olduğu bilinmektedir. Kütüphanenin, kopyalama işlemleri için kâtiplere açık olduğu olası bir durumdur. Sippar'da bulunan tanrı Şamaş tapınağı Ebabbar'ın bünyesinde bir kütüphane ve bir okul tespit edilmiştir. (Larner, 1986, s. 241)

Öğrenciler, okuma yazma ile birlikte Sumer dilini de öğrenmek zorundalardı. Çünkü Sami toplumlar Sümerceyi yazı dili olarak kullanmaya devam ediyorlardı. Dünyanın ilk yazı dili Sümerce ancak M. Ö. IX. yüzyıla girildikten sonra yerini Aramiceye bıraktığı görülmektedir. (Nemet-Nejat, 1999, ss. 86–87) Okuma yazma öğrenip katip olanlar, tapınak ve saray bünyesinde bürokratik ve diplomatik faaliyetler içinde hizmet ederlerdi.

Bottero'ya göre, tapınaklar entelektüel merkezlerdi, orada edebi ve bilimsel çalışmalar yürütülürdü. Zorunlu olarak tapınakta görev alan rahiplerin de okuma yazma becerisine sahip olmaları gerekmektedir. (Bottero, 2001, s.124) Yazıcılar, yazıcılık mesleğine atıldıktan sonra, ileri bir entelektüel yaşama yönelik adım atabiliyorlardı. Mezopotamya'nın geleneksel bilim alanları sayılan sihir formülleri uzmanlığı olan *Asipuluk*, ilahi okuma uzmanlığı olan *Kaluluk* ve kâhinlik olan *Baruluk* ile ilgili faaliyet gösterme imkânlarına sahiptilerdi. Bir ilahi okuyucusu olan babasının tüm uzmanlığını aldığını belirten Marduk-şapik-zeri, Asur kralına gönderdiği mektupta onun himayesinde *Kaluluk* yapmak istediğine yönelik bir iş başvurusunda bulunmaktadır.

“Ben ağız yıkama ve arındırma ayini uzmanıyım. Hem hasta hemde sağlıklı bedeni inceledim. Enuma Anu Enlil'i okudum. Yıldızları

gözlemledim. Şumma izbu'yu okudum. Kataduggu, Alandimmu ve Nigdimdimmu'yu okudum. Şumma alu'yu okudum". Tablet SAA 10: 160. (Beaulieu, 2007, s. 478)

Öz geçmiş niteliğindeki bu ifadelerde, kralı, kendisinin sahip olduğu uzmanlıklara ikna etme çabaları görülmektedir. Uzmanlıklarına kanıt olarak daha önce bahsi geçen ayin, büyü ve kehanetler alanında derlenmiş ve tescillenmiş el kitaplarını referans göstermektedir.

2.4. Tapınağın Adli Faaliyetleri

Mezopotamya'da tapınak hukuk ve düzenin dayanağı ve bilimin korunduğu yerlerdi. (Schmökel, 1971, s. 217) Yargıçlık görevini nasıl yerine getirdikleri çok açık olmasa da Tapınakta görevli rahiplerin aynı zamanda hukuk adamı oldukları bilinmektedir. Bir kişinin "Nanna evinin (Eanna tapınağı) yargıcı" olarak nitelendirildiği bir tablet bulunmuştur. Bu tablet tapınak tarafından yargıç atandığının bir göstergesidir. Ayrıca belgelerde yargıçlık yapan kişilerin çoğunun tapınak rahibi olduğu isimlerinden bellidir. (Kramer, 2002, s. 120; Spence, 1917, s. 245) Woolley, Sumerlilerde biri sivil biri dini iki türlü mahkemeden bahseder. Tapınaklarda bir mahkeme yerinin bulunduğunu, bazı rahiplerin yargıç yetkisine sahip olduğunu ve bununla beraber kral tarafından atanan sivil yargıçlarında olduğunu bildirmektedir. (Woolley, 1965, s. 93) Bury, Cook ve Adcock da rahiplerin yargılama ve karar verme yetkilerinin olduğunu ancak Hammurabi döneminden sonra tapınaktaki rahip-yargıçların yerlerini artık seküler yargıçlara bıraktığını yazmaktadırlar. (Bury at all. 1928, s. 511) Bu da tapınakların aslında bir hukuk kurumu olarak ta işlev gördüğünü ortaya koymaktadır.

2.5. Tapınağın Sosyal Yönü

Tapınak ve içindeki tanrı, kent hayatının dayanak noktasıydı. Yurttaşları bir arada tutma amacına hizmet eden, onların siyasi otorite karşısında talep ettikleri ayrıcalıkları dayandırdıkları ve korunma statülerini sağlayan bir kurumdu. (Kuhrt, 1995, s. 320) Halkın eğitimi, halk devlet arasındaki doğrudan karşılaşma, halkın çeşitli bağlamlarda örgütlenmesi gibi faaliyetler tapınaklar aracılığıyla gerçekleşirdi.

Sadece sermayenin biriktiği yer değil aynı zamanda bazı sosyal sorumluluklara da sahipti. Yoksul, yetim kalmış ve evlilik dışı doğmuş çocuklara, dul, sakat ve yaşlılara sahip çıkardı. Kıtık dönemlerinde halka tahıl dağıtırdı. (Sallaberger, 2007, s. 269) Komünal paylaşım, toplumu oluşturan değerler, etnik bütünlük duygusu tapınak aracılığıyla oluşurdu.

Para piyasasını kontrol etmek ve düzenlemek için gerektiğinde faizsiz kredi veriyordu. (Oppenheim, 1944, s. 62) Kredi gümüş, arpa ve buğday olarak veriliyordu. Halk, krediyi bir dahaki hasat mevsiminde ödemek üzere alırdı. (Bury at all. 1928, s. 534; Soudipour, 2007, s. 55) Tartı ve ölçülerde standardizasyonu sağlıyordu. (Oates, 2004, s. 184)

2.6. Tapınak Görevlileri

Büyük toprak parçalarına, hayvan sürülerine, köle işçilere sahip olan tapınakların işletmesi geniş bir kadro tarafından gerçekleştiriliyordu. Tapınak görevlileri için isimler ve görevler döneme göre değişim göstermekte ve oldukça karmaşık bir hâl almaktadır. Ayrıca yerel olarak ve tapınağın büyüklüğüne göre de görevli olanların sayısı ve isimleri değişmektedir. Tapınak görevlilerinin isimleri ve görev dağılımı açısından tam bir standardizasyon olmamakla beraber genellikle Sumer dönemindeki isimler zikredilmektedir.

Genel olarak tapınak bünyesinde bulunan görevlileri, yönetim görevlileri, kült görevlileri ve tapınım ile doğrudan ilişkisi olmayan (sivil) görevliler olarak ayırabiliriz. Yönetim görevlileri daha çok tapınağın ekonomik işletmeciliği ile sorumlu kişilerdi. Kült görevlileri dini faaliyetlerden sorumlu rahipler, sivil görevliler ise genellikle işçi ve zanaatkâr topluluğundan oluşuyordu. (Nemet-Nejat, 1998, s. 190)

2.6.1. Rahipler

Mezopotamya'da tapınaklar, büyük ekonomik işletmeler olarak büyük bir rahip bürokrasisine sahipti. Tapınak bünyesinde değişik sorumlulukları olan çok sayıda rahip görev yapıyordu. Tapınağın kendi yönetimi, tanrı heykelinin bakımı; kehanet, tören, büyü ve ayin faaliyetlerinin her biri, kendi alanında uzmanlaşmış, çivi yazısını okuyup yazabilen, o dönemin entelektüel sınıfı olan bu rahipler tarafından yürütülüyordu. Rahipler tanrı, kral ve halk arasındaki iletişim ve etkileşimi kurmak ve yürütmekle fiziki ve ruhani dünyayı birleştirmiş oluyorlardı.

Tapınak yönetiminin başı *Sangu* idi. *Sangu* din adamıdır ve herkese düşecek görevleri saptar aynı zamanda tanrının kâhyasıdır. *Sangu*'nun yardımcısı *Nubanda* idi. *Nubanda* çalışanları, araç gereç depolarını ve memurları denetlemek ile görevli idi. (Löhnert, 2007, s. 275; Frankfort, 1989, ss. 93–94) Oates de Babillilerde hem rahip hemde idareci olan *Sanga* (Sangu) yani başrahip, çeşitli kötü ruh kovucular ve görevleri arasında tanrıları müzik ile yatıştırmak olan *Kalulardan* bahsetmektedir. (Oates, 2004, s. 185) Kramer'e göre de tapınağın yönetsel başkanı *Sanga* (Sangu) idi. Görevi tapınak binasını ve maliyesini bir düzen içinde yönetmek ve tapınak görevlilerinin görevlerini verimli bir şekilde yerine getirmelerini sağlamaktı. Tapınağın dinsel başkanı, tapınağın *Gipar/Giparu* adıyla bilinen bölümünde yaşayan *En*'di. *En*'in altında bir dizi rahip vardı. Bunlar arasında *Guda*, *Mah*, *İşib* ve

Nindingir bulunuyordu. Bu rahiplerin görevleri hakkında çok az bilgi mevcuttur. Yalnızca *İşib*'in kutsal saçılardan ve arındırma törenlerinden sorumlu ve *Gala*'nın da bir tür tapınak şarkıcısı ve şairi olabileceği biliniyor. (Kramer, 2002, ss. 188–189) Kramer'in bahsettiği *Gala*, kaynaklarda *Kalu* adı altında ilahici olarak da geçmektedir. Şarkıcılığın yanısıra ilahi ve duaları bilir tanrıların kızgın olduğu sanılan anlarda onları yatıştırmak amacıyla bu yeteneğini sergiler ancak bunu flüt eşliğinde yapar. (Frankfort, 1952, s. 3) Baru/Barutu adlı rahipler ise hem tapınak hem kral için kehanet faaliyetlerini yürütüyorlardı. (Löhnert, 2007, s. 275)

Tapınak yönetiminin en başındaki rahipler; kiralardan ve gelirlerin, sürülerin, tarlaların, kölelerin kazanç getirip getirmediğini ve ayinlerin düzenli olarak yapılıp yapılmadığını denetlerlerdi. (Kuhrt, 1995, s. 316) Daha önce adı geçen, büyücü ve hekim olan *Asipu* ve *Asu* rahipleri tapınak bünyesindeki en faal rahiplerdi. Mezopotamya uygarlığının sonlarına doğru, halk arasında kötü ruhlar, cinler ve şeytanlar gibi varlıklara karşı korunma kaygısı sınırları zorlayacak derecede artmıştı. Onlara göre bilinmeyen tehditlerin yarattığı endişe, ancak ayinlerle defedilebilirdi. O dönemde, bir politeistin (pagan/putperest) dünyası bütünüyle üstün güçler ve onları ortadan kaldırma veya yardımlarını alma kaygısı ile çevrilidir. (Demirci, 2013, s. 46) Bu rahipler ayrıca kral ve ailesi için de hizmet etmek ile yükümlüydüler. (Löhnert, 2007, s. 275) Dolayısıyla bu iki rahibe büyük işler düşmekle beraber halk arasında oldukça önemli bir konuma gelmişlerdi. Bütün felaketlerin ve hastalıkların kötü ruhlar, cinler ve şeytanlardan kaynaklandığını sanan halk, bunlardan kurtulmak için sürekli *Asipu* ve *Asu* rahiplerine başvururdu.

Rahiplik, elde edilmiş bir hak gibi görülürdü ve aile içinde miras kalabilirdi. Babasının yerine rahip olacak biri hiçbir zorlukla karşılaşmazdı. (Spence, 1917, s. 240) Yeni Babil döneminde tapınak bünyesinde rahip olarak herhangi bir alanda

görev almak isteyen bir aday zorlu bir süreçten geçirilirdi. Her şeyden önce gerekli şartlara sahip olması gerekmektedir. Aday için şahit dinlemek, kütüğünü araştırmak ve daha birçok başlıktan oluşan uzun bir müzakere süreci başlatılırdı. Adayın işini kolaylaştıracak tek avantaj, atalarının rahip olduğu bir aileden gelmesiydi.

Adayın böyle bir göreve uygun olması; fiziki, ruhsal, sosyal ve yasal durumuna bağlıydı. Bedensel olarak sağlıklı olmalı, hiçbir kusur taşımamalıydı. Ruhsal olarak kendini tanrısına adanmış olmalıydı. Sosyal olarak kutsanmış bir aileden gelmesi şartı vardı. Evlendiğinde bakire olan bir annenin çocuğu olmalıydı. Aday göreve başlamadan önce en önemli ayin yıkanma odasında gerçekleşirdi. Tapınak berberi adayın vücudunda kirlenmeye sebep olabilecek tüm kılları traş ederdi. Şeytanın ilgisini çeken tırnakları kesilirdi. Adayın başı beyaz koyun yününden yapılmış bir türbanla örtülürdü ve bir dizi arınma ayininden sonra, (Löhnert, 2007, s. 280; Wearzeggers, 2011b, ss. 66–67) kral bir kehanet aracılığı ile rahip adayının uygun olup olmadığını tanrıya sorar ve olumlu cevap aldığı anda onu atardı. Asurbanipal, Urda adında bir başrahibi tapınağa atayıp atamama konusunda tanrıya (tanrı Şamaş) danışmıştır.

“*Asurbanipal, Asur kralı, onu (Urda'yı) atasın mı?*”. Tablet: SAA 4.

(Löhnert, 2007, ss. 280–181)

İlahi onay almış rahip artık görevine başlayabilirdi. İşe başlayan rahip, tapınak gelirlerinden belli bir pay alırdı. Kıdemli rahiplerle beraber en büyük gelir kaynakları ise tapınağa gelen kurban etlerinin, bira, ekmek, süt ve meyvelerin, hiyerarşik konuma göre dağıtımından onlara düşen paylardan kaynaklanırdı.

2.6.2. Rahibeler

Tapınaklarda kadın rahibelerin en başında Akadça *Entum* (Sumerce=*Nindingir*) olarak bilinen başrahibe bulunmaktaydı. *Entumlar* genellikle kralların

kızlarından seçiliyordu. Akad kralı Sargon (M.Ö. 2334–2279) kızı Enheduanna’yı, III. Ur hanedanı kralı Ur-Nammu (M. Ö. 2112–2095)kızı Ennirgalanna’yı, (Kılıç ve Duymuş, 2009, s. 165; McHale-Moore, 2000, s. 69) İsin kralı İşme-Dagan (M.Ö. 1953–1935) kızı Enannatum’u (Collon, 2004, s. 85; McHale-Moore, 2000, s. 71), Mari kralı Zimri-Lim kızı Erişti-Aya’yı (McIntosh, 2005, s. 105) ve son Babil kralı Nabonidos da kızı Ennigaldi-Nanna’yı tapınaklara *Entum* olarak atamışlardır. (Oates, 2004, s. 170) Kramer, “Ur’daki Ekişnugal tapınağının *En*’i bir kadın ve genellikle Sumer’in tahttaki kralının kızıydı” (Kramer, 2002, ss. 188–189) demektedir. Buradan *Entum* ve Sumerlerin ilk dönemlerinde başrahip olan *En*’in, başrahip ve başrahibe olarak aynı konumda oldukları anlaşılmaktadır.

Nabonidos döneminde kralın kendisi tarafından yazılan kraliyet yazıtında kral, *Entum* rahibelerinin uzun zaman önce görevlerine son verildiğini ve kendisinin bir ciğer kehanetinde tanrılardan olumlu yanıt alarak bu geleneği tekrar canlandırıldığını dile getirmektedir.

“Akrabalarımın birinin kızını sormak için kurban falına baktım ama tanrılar ona hayır dedi. Üçüncüsünde kendi kızımı sordum, bana olumlu işaretle cevap verdiler. Yüce tanrı, yaratanım Sin’in sözüne ve kehanetin efendileri, Şamaş ile Adad’ın kararına saygı gösterdim. Kendi kızımı yüksek rahibe olarak atadım ve kızıma En-nigaldi-Nanna adını verdim. Çok uzun zamandır yüksek rahibelik görevi unutulduğu ve başlıca özellikleri hiçbir yerde belirtilmediği için günlerce kendim düşündüm”. Tablet YOS 1: 45. (Kuhrt, 1995, s. 291)

Bu sözlerden Entumların uzun bir dönem unutulduğu ve McIntosh’a göre eski Babil döneminden itibaren (McIntosh, 2005, s. 206) rahibe olarak atanmalarına son

verildiği anlaşılmaktadır. Ancak Nabonidos bu geleneği tekrar canlandırma yoluna gitmiştir.

Tapınakta kendilerine ayrılan, (James and Sluijs, 2008, s. 64; McIntosh, 2005, s. 200) aynı zamanda öldüklerinde gömüldükleri birim olan ve *giparu* (McHale-Moore, 2000, s. 73) denen özel alan içerisinde yaşamak üzere *Entumlar*, tapınağa adanırken, kendi ailelerini tapınımda temsil etmek üzere çeyizi ve köleleri ile beraber tapınağa giderlerdi. Genç bir *Entum* ailesine gönderdiği mektupta (kaynakta tablet numarası verilmemiştir):

“Sabah ve akşam adaklarında efendim ve hanımefendim (tanrı ve tanrıça) önünde sağlığınıza için dua ediyorum. Hastalığınızı duydum ve çok üzüldüm. Umarım efendim ve hanımefendim sizi korurlar, her gün ışığının altında, Sippar’ın kraliçesi önünde sizin için dua ediyorum”.

(Nemet-Nejat, 1999, s. 99)

diyerek ailesi için endişelendiğini onlar için ve onlar adına tanrılara dua ettiğini bildirmektedir.

Entumların hemen altında bulunan *Naditum* rahibeleri de nüfuzlu ailelerin kızlarıydılar. Rahibelikte evlenmeleri ve çocuk doğurmaları yasaktı. Tapınakta *Gagum* (Godderis, 2007, s. 206) denen özel bir birimde münzevi hayat yaşarlardı. Fakat Babil döneminde evlenmelerine, çocuk doğurmamak şartıyla izin veriliyordu. O dönemlerde *Naditum* “ekilmemiş tarla” anlamına geliyordu ve buda onların niteliklerine işaret etmekteydi. (Larner, 1986, s. 242; Nemet-Nejat, 1999, s. 100) *Naditumlar* Çocuk doğuramadıkları için evlendiklerinde kocalarına çocuk verebilmek amacıyla tapınak kölelerinden kocalarına cariye (*Sugitum*) sunabilirlerdi. Evliliklerinde ekonomik durumlarına bağlı olarak yüklü bir çeyiz bulundurlardı. Çeyizin listesinden oluşan bir metne göre Marduk tapınağındaki *Naditum*’un İştar

tapınağı rahiplerinden birinin oğluyla evlendiğinde bulundurduğu çeyiz, iki cariye, küpeler için altı altın şekel, burun halkası için bir altın şekel, bir öküz, iki inek, otuz koyun, iki öğütme taşı, bir yatak, beş sandalye ve çeşitli elbiselerden oluşmaktaydı. (Bury at all. 1928, s. 538)

Dikkat edildiğinde çeyizde dönemin şartlarına göre çok sayıda hayvan ve değerli eşya vardır. Bu, birazda *Naditum*'un ekonomik durumuna bağlıdır. Çünkü onlar özel girişimci olarak; tarım, hayvancılık, köle ve ev alım satımı alanlarında ekonomik faaliyetlerde bulunabilirlerdi. *Naditumlar* hakkında mevcut olan bilgi *Entumlar* hakkındaki bilgiden daha fazladır ki bu da onların ekonomik faaliyetlerinden kaynaklanmaktadır. Başta kredi sağlama ile ilgili olarak birçok alanda yaptıkları sözleşmeler önemli bilgi kaynaklarıdır. Ancak *Naditumluk*, Hammurabi döneminden sonra yavaş yavaş unutulmuştur. (Larner, 1986, s. 241)

Naditumlardan sonra *tanrının kadınları* sayılan ve dini olarak kabul görmüş *Zikru*, *Kadištu* ve *Harimtu* adında rahibeler tapınak fahişeleri olarak kült içinde yer almaktaydılar. (Woolley, 1965, s. 107; Bury at all. 1928, s. 538) Herodot'a göre; Babilde tapınaklarda, doğurganlık ve verimlilik kültürüne hizmet eden tapınak fahişeliği mevcuttu. Babil'in dindar kadınları, hayatlarında bir defa yabancı erkeklerle para karşılığında beraber olurlar ve tanrıça İştar'a tapınımda bulunurlar. (Herodotus, book 1, s. 199) Herodot'un verdiği bu bilgi bu konunun temel dayanağı olmuştur. Ancak tanrının kadınları olarak adı geçen rahibelerin kutsal fahişeler olup olmadığı veya hangisinin kutsal fahişe olduğu, hangisinin olmadığı konusunda süre gelen bir tartışma mevcuttur.

Tapınakta, tanrı için yeme içme, giyinme ve eğlendirme gibi her türlü hizmet veriliyordu. Tapınak fahişeliği ise tanrıların cinsel ihtiyaçları için tanrıların adına gerçekleştiriliyordu. Çünkü cinsellik, insanoğlunun soyunun devamı ve iyiliği için

alışan bir doğa gcydc. Bu gücü tanrıça İştar'da kişiselleşmişti. Kutsal fahişelik, tanrının himayesi altında tapınak aracılığı ile cinsel hizmet sağlamaktı. Bu faaliyetin kutsal niteliği ise tanrının himayesinde olmaktan kaynaklanmaktaydı. Larner, bu kutsal niteliğin yanında ekonomik niteliğin de bulunduğunu, tapınağın, gelirlerini yükseltmek için geliştirdiğini ve cinsel hizmet karşılığında adak olarak, tapınağın bolca yiyecek, yağ, şarap ve değerli eşya elde ettiğini ayrıca bu yolla tanrıçanın onurlandırıldığını yazmaktadır. (Larner, 1986, s. 239)

Nemet-Nejat'a göre; aşk ve sevgi tanrıçası İştar tapınımına bağlı, çoğunlukla İştar adına yapılan tapınaklarda karşımıza çıkan tapınak fahişeleri erkek, kadın ve cinsiyetsizlerden ibaretti. Burada ilginç olan nokta erkek ve cinsiyetsizlerinde fahişelik tapınımında yer almasıdır. Çoğu erkek fahişe hadım edilmiş durumdaydı. Hadım olmayan erkek fahişeler kadın elbisesi giyerdi. Ayrıca kutlamalarda halkı, kadın elbisesi giyen fahişe rahipler eğlendirirdi. (Nemet-Nejat, 1999, s. 101; Mcİntosh, 2005, s. 206) Tapınak fahişeliği veya kutsal fahişelik kurumunun varlığı Mezopotamya tarihçileri arasında yaygın bir kanıdır. Kutsal fahişeler için geçen isimler (qadiştu, harimtu, zakru vb.) hala tartışma konusudur. İsimlerin anlamından hangisinin fahişe olduğu hangisinin olmadığı belirlenmeye çalışılmaktadır.

Kutsal evlilik töreninde hangi rahibenin tanrıçayı temsilen törende yer aldığı açık değildir. Ancak Larner ve Bury, Cook and Adcock'a göre bu törende *Entumlar* yer alırdı. (Larner, 1986, s. 239; Bury at all. 1928, s. 536) 1927' de İngiliz arkeolog C. Leonard Woolley tarafından Ur kentindeki Nanna (Sin) tapınağı *Giparusunda* bulunan, bir tarafı kabartmalı, öbür tarafı yazıtlı, disk şeklinde yuvarlak bir tablet, Akad kralı Sargon'un kız kardeşi ve Nanna tapınağında Entum olan Enheduanna ile ilgilidir. (McHale- Moore, 2000, s. 70) Disk, Pensilvanya müzesinde "Enheduanna

diski” olarak sergilenmektedir. Bu disk üzerindeki yazıtta Enheduanna tasvir edilirken:

“*Enheduanna, Nanna’ın (tanrı Sin) doğru kadını, Nanna’ın karısı, Sargon’un kız kardeşi*”. Tablet RA 63. (McHale-Moore, 2000, ss. 69–70)

yazılıdır. Bu ifade *Entumların* görevleri ile ilgili açık bir bilgi vermektedir. Buna göre; *Entumlar*, tanrının eşi olarak tapınakta bulunmaktadırlar. Böyle bir konuma sahip olmaları, kutsal evlilik töreninde de yer aldıkları ihtimalini güçlendirmektedir.

2.6.3. Tapınım ile Doğrudan İlişkisi Olmayan Görevliler

Joannes yeni Babil dönemini göz önüne alarak tapınak görevlilerini üç ayrı hizmet sınıfına göre değerlendirmektedir. Tapınım hizmetleri, yemek hizmetleri ve diğer hizmetler. Buna göre tapınım hizmetleri dışındaki hizmet birimlerin tapınım ile doğrudan ilişki içinde değillerdir.

Yemek hizmetlerinde;

Nuhatmmu: fırıncı.
Sirasu: biracı.
Tabihu: kasas.
Ba’iru: balıkçı.
Re’u sa sizbi: sütçü.
Re’i alpe: büyük baş kurbanlarından sorumlu kişi.
Re’i sattukki: küçükbaş kurbanlarından sorumlu kişi.
Mubannu: sunak masasından sorumlu kişi.
Şahitu: yağcı.

Diğer hizmetlerde;

Malahu: tekneçi.
Atu: kapıcı.
Rab babi: bahçıvan.
Katimmu: kuyumcu.
Aslaku: çamaşırcı.
İtinu: duvarcı.
Paharu: çömlekçi.
İsparu: dokumacı.
Madidu: ölçümcü. (Joannes, 2000, s. 187)

şeklindedir. Ayrıca Nemet-Nejat, Lagaş'ta Ninurta tapınağının tapınım ile ilgisi bulunmayan görevli listesini; naditumlar, kadiştumlar, kâhin, yılan oynatıcısı, değirmenci, bekçi, sucu, yağcı, çoban, bakırcı, kayıkçı, kilerci, dokumacı, temizlikçi, berber, hasırcı, haberci taş oymacısı, kralın hizmetçisi, saray bekçisi, muhasebeci, hazinedar ve yazıcı şeklinde vermektedir. (Nemet-Nejat, 1998, ss. 190–191) Wiggermann, tapınım dışındaki çalışanları; çiftçiler, çobanlar, değirmenci, fırıncı, ahçı, dokumacı, ahşap işçileri, metal işçileri, taş işçileri, mimar, temizlikçi, avlu süpürücü, kapıcı, yazıcı, şarkıcı ve müzisyen (Wiggermann, 1995, ss. 1864–1865) olarak sıralamaktadır.

Kramer'in verdiği bilgiye göre; şarkıcılardan, müzisyenlerden ve çok sayıda hadım ile tapınak cariyelerinden oluşan büyük bir topluluk da bulunuyordu. Dinsel ayinlerde görev alanlara ek olarak dindışı görevliler arasında, tapınağın çeşitli tarımsal ve ekonomik işlerinin yürütülmesine yardımcı olan işçiler ve köleler de yer alıyordu. (Kramer, 2002, ss. 188–189) Frankfort ise memurlardan, çobanlardan, balıkçılardan, bahçıvanlardan, zanaatçılardan, taş yontucularından, tacirlerden ve kölelerden bahsetmektedir. (Frankfort, 1989, ss. 93–94)

Tapınakta bahsi geçen müzisyenler de önemli görevler yüklenmişti. Müzik organizasyonları için çalgıcılardan oluşan bir orkestra ve ayin rahibi ya da baş şarkıcı tarafından yönetilen bir koro vardı. (McIntosh, 2005, s. 205) İstihdam edilen müzisyen ve şarkıcılar, özellikle törenlerde düzenli olarak tanrıyı öven ilahileri ve duaları çalıp seslendirmekle görevliydi. (Sallaberger, 2007, s. 169) En çok lir, davul, tambur kaval ve zil gibi enstrümanlar çalınıyordu.

Görevleri ne olursa olsun tüm çalışanlar ya doğrudan veya dolaylı olarak tapınım içinde yer almaktaydı. Yaptıkları görevler, dünyevi olarak görünse de tapınım işlerini bilmeyi ve öğrenmeyi gerektiriyordu. Kasabın kurban edilecek

hayvanı keserken özel bir dua okuması gerekiyordu. Yine yeni yıl şenliklerinde tanrı Marduk'un üzerinde oturacağı tahtın altın tentesini hazırlayan ustalar sihirli sözcükler bilmek ve söylemek zorundalardı.

Tapınak çalışanlarının mevkileri kazanılmış bir haktı ve mevkilerini satabilirler veya kiralayabilirlerdi. Ayrıca bu mevkileri miras yoluyla birilerine bırakabilirlerdi fakat mevkii elde eden yeni kişi tapınağın koyduğu şartlara ve kurallara uygun özellikler taşıması gerekmekteydi. Tapınakta bir mevkinin bu kadar değerli olmasının sebebi ise tapınak gelirlerinden pay almaları idi. (Kuhrt, 1995, s. 316; Sallaberger, 2007, s. 269; Godderis, 2007, s. 201) Sistem içindeki tüm çalışanlar farklı iş alanlarında faaliyet göstermekte ancak herkes tapınım faaliyetine yönelik olarak aynı amaç çerçevesinde birleşmekteydi.

2.7. Tapınak Mimarisi

2.7.1. Tapınak Mimarisinin Gelişimi

Mimarinin gelişimine bakıldığında, Eski Mezopotamya'da bir üslup ve plan standardizasyonunun çok belirgin olmadığı görülür. Tapınak mimarisinde Sumer plan ve özelliklerinin ana hatları geç Babil dönemine kadar tüm Mezopotamya tapınaklarında görülmektedir. Çok küçük ve ilkel bir köy mabedinden ve daha sonraki tapınakların örneği (Prototip) olmaktan ana özellikleri çıkarılabilecek bir yapıya dek varan bir mimari gelişme süreci söz konusudur. Tapınak mimarisi, Neolitik tarım toplumları döneminde ortaya çıkan *Megaron* yani basit, dikdörtgen ve tek oda yapılardan, IV. binyılın sonlarında görülmeye başlayan anıtsal tapınak komplekslerine ve mimarinin son noktası olan Ziggurlara ulaşana kadar sürekli bir gelişim içinde olmuştur.

Mezopotamya tapınaklarının gelişim sürecini somut olarak Ubaid döneminden itibaren izlemek mümkündür. Çünkü Mezopotamya'da inşa edilmiş ilk

tapınak bu döneme tarihlendirilmektedir. Ancak bu dönemde anıtsal mimariden söz etmek mümkün değildir. Bunun için Sumer kentlerinin kuruluşu ve yazının kullanılmaya başlanması beklenecektir. Çünkü Sumer ile başlayan uygarlık, tarıma dayalı olmasının yanısıra özünde kentsel nitelikteydi. M.Ö. III. binyılda Sumer ülkesi bir düzine kent devletinden oluşuyordu. Her biri büyük ve genellikle surlarla çevrili olan bu kentlerin çevresinde de köyler ve mezralar bulunuyordu. Her kentin en belirgin özelliği yüksek bir tepeye oturtulmuş ana tapınağıydı. (Kramer, 2002, s. 104) Ubaid önemi mimarisiyle ilgili geniş bilgi mevcut olmasa da en azından mimarinin çıkış noktası olması ve Mezopotamya'nın şimdiye kadar bulunan en eski tapınağının bu dönemde ortaya çıkması açısından önemli bir yere sahiptir.

Ubaid dönemi, Mezopotamya tapınağının gelişim sürecinin ilk adımıdır. Ubaid, Leonard Woolley tarafından 1919'daki keşfinden sonra yapılan kazılardan tarih öncesi bir höyük olduğu anlaşılmıştır. Tarihsel olarak höyük, Mezopotamya arkeolojisinin en alt katmanı sayılmaktadır. (Kramer, 2002, s. 46) Bu dönemde yerleşim yerleri bir tapınak çevresinde, tapınak köyleri şeklinde oluşmaya başlamıştır. (Stein, 2010, s. 23) Ubaid döneminde tapınak mimarisi ile sivil mimarinin aynı olduğu ve henüz birbirinden ayrılmadığı, hem evlerin hem de tapınağın üç bölümlü (Threepartite) plana sahip olmasından anlaşılmaktadır. (Stein, 2010, s. 23) Aynı zamanda bu yapıların dış cephelerindeki süsleme uygulamaları da aynıdır. Niş ve payandalar, hem tapınak hem de evlerin cephelerinde kullanılmıştır.

Eridu (Ebu Şahreïn) Sumer kentlerinin en eskisi idi. Sumerliler arasında tufandan önce kurulduğuna dair bir inanç mevcut idi. (Kramer, 1944, s. 62) Mezopotamya tapınaklarının en eskisi sayılan Enki tapınağı Abzu, Ubaid döneminde Eridu'da basit megaron (dikdörtgen tek oda) şeklinde inşa edilmiştir. Tek oda şeklinde başlayan tapınak üst üste XVI katmandan oluşmaktadır. III. Ur Hanedanı

döneminde son hali olan bir ziggurat ile son bulur. (Avilova, 2012, s. 5) Sumerlilerin *Enki ve dünya düzeni* mitinde tapınağın tanrı Enki tarafından kurulduğu yazılmaktadır.

“Evimi, kutsal mekânımı kurdum, arınmış bir yerde iyi bir ad verdim ona.

Abzu’mu, kutsal mekânımı kurdum bir [...]’de iyi bir yazgı belirledim ona”. Enki ve dünya düzeni miti. (Kramer, 2002, s. 231)

Babil yaratılış miti *Enuma Eliş* de aynı şekilde Abzu tapınağının kuruluşundan bahseder. Birinci tablette, tanrıların yaratılışlarından sonra tanrıların gürültüsünden rahatsız olan ilksel tatlı su denizi Abzu, tanrıları yok etmek ister. Ancak tanrı Enki Abzu’yu yener ve onun yerine geçer. Abzu’nun üstüne, onun olduğu yerde kendi tapınağını kurar.

“Ea düşmanlarını yok edip bastırdıktan sonra,

düşmanlarının üzerinde kendi zaferini kurduktan sonra,

sakince kendi evine yerleşti,

adını Abzu koydu ve mabet olarak atadı”. *Enuma Eliş* tablet I.73–76

(Heidel, 1951, s. 21)

İlk tapınağın mitolojik boyutu bu şekildedir. Ancak bu ilk tapınağın gerçekte insanlar tarafından basit bir mimari ile yapıldığı unutulmamalıdır. Buradan, ilk mimari eğilimlerin dini yapılara yönelik olduğu anlaşılmaktadır. İlk 11 katman Ubaid, son 5 katmanı ziggurata dönüşmesinden önce Uruk döneminde inşa edilmiştir. (Soudipour, 2007, s. 6) Katmanlar arasında tespit edilen gelişme ve farklılıklar Mezopotamya tapınak mimarisinin klasik özellikleri haline gelmiştir. Söz gelimi, XI. katmanla beraber tapınağın ilk kez bir yüksek kaide üzerinde (Soudipour, 2007, s. 9) yapıldığı gözlemlenmiştir. VIII. katmandan itibaren ise üç bölümlü

(Threepartite) tapınak mimarisi (Soudipour, 2007, s. 16) ortaya çıkmıştır. Enki tapınağının Mezopotamya tapınaklarına mimari açıdan öncülük ettiği buradan anlaşılmaktadır. Tapınağın bir kaide üzerinde inşa edilmesi ve üç bölümlü plan şemasının uygulanması, Mezopotamya uygarlığının sununa kadar devam etmiştir.

Uruk Dönemi, kent toplumlarına özgü niteliklerin artık belirgin şekilde görüldüğü bir dönemdir. Bu dönemde ürünün ve iş gücünün üzerinde kurumsallaşmış, politik ve dini kurumlar tarafından gerçekleştirilen kontrol (merkezileşme) başlamıştır. Uruk dönemi, Mezopotamya'da ilk kentlerin ve tapınak inşaatlarındaki ilk organize iş gücünün ortaya çıktığı dönemdir. Bu dönemin başarısı, kanalların açılmasıyla sulama sistemi ağının oluşumu, kentlerin büyümesi ve nüfusun artmasıdır. Buna bağlı olarak tapınaklar anıtsal nitelik kazanmış, tapınak binasına depo gibi sivil hizmet yapıları eklenmiş ve kompleks haline gelmiştir. (Avilova, 2012, s. 5) Uruk döneminde üç bölümlü tapınak planının devam ettiği görülmektedir. Bu plan şeması, her iki yanında ek oda sıraları bulunan dikdörtgen şeklinde bir merkezi salon bulunmaktadır. Giriş genellikle uzun duvarlardan birindedir. Tanrı heykelinin üzerinde bulunduğu kaide kısa duvarlardan birinde olduğundan, eğik eksen yaklaşımı söz konusudur. Duvarlar yine Ubaid döneminde olduğu gibi girinti ve çıkıntılarla (Ek 11) süslenirken, cephe süslemelerinde renkli koni mozaikler de görülmeye başlamıştır. (Crawford, 2012, ss. 73–74) Uruk döneminin en belirgin özelliklerinden biri cephelerdeki mozaik süslemelerdi. Soluk ve sıkıcı kerpiç görüntüsünü, duvarlara yapıştırdıkları kil konilerle gidermeye çalışmışlardır. Koniler yuvarlak, kare ve üçgen şeklinde renkli zigzaglar ya da başka geometrik desenler oluşturacak şekilde çamur sıvayla duvarlara süs olarak yapıştırılmıştır. (Kramer, 1981, s. 182; Goff, 1963, ss. 73–74) Koni mozaikler, çamurdan çivi şeklinde yapıp kerpiç duvarlara çakılıyordu. Konilerin dışa gelen

yuvarlak başları; kırmızı, siyah, sarı ve bazen de beyaz renk ile renklendirilerek (Mallowan, 1965, s. 37; Kramer, 2002, s. 182) geometrik desenler elde ediliyordu. Uzunlukları 10 ile 25 cm, çapları ise 3 ile 8 arasında değişiyordu. (Handcock, 1912, s. 123) Ayrıca bu dönemde başka bir gelişme de kült odasının zaman içinde tapınak binasının merkezinden en arkaya kaydırılması olmuştur. Bu, kült odasına erişimi kısıtlamak için uygulanmış bir yöntemdir. (Mallowan, 1965, s. 44) Bu dönemde ince ve kareye yakın bir kerpiç tipi kullanıma girmiştir. En yaygın kerpiç tipi ise yassı kerpiç tipi idi. (Nissen, 2004, s. 107)

Erken hanedan döneminde göze çarpan en önemli yenilikler; tapınağın bir çevre duvarı içerisinde inanç için gerekli tüm mekân ve olanakların bulunduğu müstakil bir birime dönüşmesi ile birlikte, oval olarak inşa edilen tapınakların da ortaya çıkmasıdır. Irak'ın güneyinde, El Hiba'da İnanna tapınağı, Ubaid'de Ninhursag tapınağı ve Hefaje'de (antik Tutub kenti) Oval tapınak, oval olarak inşa edilen tapınaklardır. (Crawford, 2012, ss. 79–82; Avilova, 2012, s. 7) Erken hanedanlık döneminde dış bükey (plano-konvex) kerpiç yaygınlaşmış ve sosyo-ekonomik olarak yeni bir aşama kaydedilmesine yol açmakla birlikte beş yüz yıl kullanımda kalmış (Nissen, 2004, s. 107) ve Akad döneminde son bulmuştur. Bu dönemde tapınak avlularının mimaride artık hiç değişmemek üzere yer aldığını ve tapınağın vazgeçilmez bir parçası olduğunu görmekteyiz.

III. Ur döneminde mimari, genel hatlarında son noktaya ulaşır. Mezopotamya'nın karakteristiği olan zigguratlar, tam gelişmiş ve son halini alamamış olan önceki örnekleri saymazsak, bu dönemde belirgin bir şekilde yaygınlaşmaya başlar. Kullanılan kerpiç boyutu genel olarak 15–17 cm. genişlikte, 23–25 cm. uzunlukta ve 7–9 cm. kalınlıktadır. Planda girişler eğik eksen (bent axis) üzerine kuruludur. (McCown and Haines, 1967, s. 2) Sumer tapınak mimari ve

üslubu bu dönemde gelişimini tamamlamıştır. Tapınakların boyutlarının büyümesi ve kült odasının ayrıntı sayılabilecek değişimlere uğraması hariç, Sami toplumlari, Babilliler ve Asurlular, Sumer tapınak mimarisine bağılı kalmışlardır.

Mezopotamya'da mimari, doğal çevre ile doğrudan etkileşim içerisindeydi. Şartlar kerpicin ana malzeme olarak kullanılmasını zorunlu kılmıştı çünkü tapınak inşaatında kullanılacak taş, kereste ve madenlerden yoksun bir bölgeydi. Güney Mezopotamya ile kıyaslandığında, Kuzey Mezopotamya (Asur bölgesi) bu konuda daha avantajlıydı. Hem daha çok yağmur alıyor hem de taşın bulunabileceğı daha engebeli bir yapıya sahipti. Ancak bu bölgede de dini muhafazakârlık ve atalarından gelen alışkanlık, taşın bulunmasına rağmen tapınakların kerpiç ile inşa edilmesini sağlıyordu. Diğer bir sebep ise taşın ocaklarda işlenmesinin ve nakliyesinin oldukça pahalı olmasının yanısıra büyük bir iş gücü ve çaba gerektirmesiydi. (Handcock, 1912, ss. 119, 128)

Dolayısıyla Mezopotamya tapınakları, ilk bakışta mimari özenden yoksun ve kaba kerpiç yığınları izlenimi vermektedir. İç mekânda duvarlar kalın, odalar küçük ve karanlık, geçitler ise dardı. Ancak yinede tapınak duvarlarında kullanılan girinti çıkıntı, niş ve koni, mozaik (Lloyd, 1947, s. 5) gibi mimari süsleme elemanlarıyla tekdüze görünümün önüne geçilmesi amaçlanmıştır.

Grek-Roma tapınaklarının süslü sütun dizeleri ile gösterişli mimarilerini Mezopotamya'da görmek mümkün değildir. Ancak taş ve mermerden yoksun bir coğrafyada tapınakların ne kadar güzel olduğu ile değil, ne kadar yüksek olduğu ile övünülürdü. Eninnu tapınağının inşaatını anlatan Gudea silindirlerinde tapınağın yüksekliğı övünç kaynağıdır.

“Onlar evi (tapınak) yükselen bir dağ gibi yaptılar.

Gökyüzünde bir bulut gibi dolaşmasını sağladılar.

Evi, zirvesi yer ile gök arasında yükselsin diye yaptılar”. Gudea silindirleri, silindir B (Oiseth, 2007, s. 79)

Tapınak her şeyden önce tanrının evi ve kült merkezidir. Tapınağın tanrının evi olduğu ve onun orada fiziksel olarak bulunduğu düşüncesi tapınağı bir ev gibi görmeyi ve tapınak için ev planının benimsenmesini mantıklı kılmıştır. (Crawford, 2010, s. 82) Şehrin baş tanrısına ait tapınak bir kompleks şeklinde inşa ediliyordu. Buna karşın cadde ve sokak köşelerinde küçük tapınaklarda mevcuttu ve bunlarda şehrin merkezindeki ana tapınakta olduğu gibi bir düzen sözkonusu değildi. (Reade, 1991, s. 38)

Mimarideki genel resim, dikdörtgen kült odası, kült odasının kısa duvarlarından birinde tanrı heykelinin içinde bulunduğu niş (oyuk), bunun önünde sunak masası ve girişin ise çoğunlukla uzun duvarda bulunması şeklindedir. (Moscati, 1985, s. 10) Arkeologlar, Mezopotamya tapınaklarını kült odasının girişine ve odanın şekline göre sınıflandırırılar. Bu sınıflandırmaya göre, dört farklı kült odası ortaya çıkar. Kült odasına giriş şekline göre, *eğik eksenli* ve *düz eksenli* olmak üzere iki birbirinden farklı girişe sahip kült odası vardır. Kült odasının şekline göre, *geniş oda* ve *uzun oda* olarak iki ayrı kült odası mevcuttur.

Eğik eksenli kült odası: Kült odasına giriş, tanrı heykelinin bulunduğu duvara eğimli bir açıyla gerçekleşmektedir. Kült odasına girildiğinde tanrı heykelini tam karşıda görebilmek için sağa ya da sola 90 derece dönmek gerekmektedir. Erken hanedanlık döneminde ortaya çıkan bu tarz sonraki dönemlerde de uygulanmıştır.

Düz eksenli kült odası: Kült odasına giriş, tanrı heykelinin bulunduğu konuma göre düz bir hat üzerindedir. Kült odasına girildiğinde tam karşıdaki duvarda tanrı heykeli durur.

Geniş oda: Kült odası dikdörtgen ve geniştir. Tanrı heykeli kült odasının uzun duvarlarından birindedir.

Uzun oda: Kült odası dar, uzun ve dikdörtgendir. Tanrı heykeli, geniş odanın tersine kısa duvarlardan birindedir. (Roaf, 1995, s. 427)

Bu sınıflandırmaya göre, Sumer tapınakları eğik eksenli tapınak gurubuna girmektedir. Babil tapınakları klasik avlulu, kült odası geniş ve dikdörtgen, düz eksenli ve tanrı heykeli uzun duvarda yer alır. Asur tapınakları, dar uzun dikdörtgen oda, eksenli ve tanrı heykeli kısa duvarda yer alır. (Roaf, 1995, s. 426) Bu bilgiye göre; Babil ve Asur tapınaklarına, odaların girişine göre aynı, fakat odaların yapısı ve tanrı heykelinin konumuna göre farklı tarzlar uygulanmıştır.

Tapınağın örtü sistemi de doğal koşullar içerisinde şekillenmişti. Çatılar genellikle düzdü ve günümüzdeki çatı yapma biçimleriyle benzerlik gösteriyordu. Hurma ağaçlarının gövdelerinden elde edilen kolonlar hasır ve bir çamur tabakasıyla kaplanırdı. Dindar kralların tapınak çatıları için Lübnan ve Elamdan kereste getirttikleri ve en pahalı (ve de en sağlam) olanı da Sedir olduğu kraliyet kayıtlarında geçmektedir. Ur Nanşe bu amaçla Dilmundan, Gudea ise Magan ve Meluhadan kereste getirtmiştir. (Crawford, 2010, s. 70; Oppenheim, 1944, s. 58)

Mezopotamya tapınaklarına mimari açıdan bakılacak olursa, en belirgin özellikleri şu şekilde sıralayabiliriz:

Tapınaklar kerpiç ile inşa edilmişlerdir.

Geleneksel olarak yüksek bir kaide üzerinde inşa edilmişlerdir.

Köşeler dört ana yönü gösterecek şekilde konumlanmıştır.

Duvarların sıkıcı kerpiç görüntüsü girinti ve çıkıntılarla giderilmeye çalışılmıştır.

Tapınaklar kompleks olarak sivil hizmet birimlerini de bünyelerinde bulundurmuşlardır.

2.7.2. Kült (Tapınım) Odası

Mezopotamya’da tapınaklar inşa edilirken estetik kaygılar söz konusu değildi. Estetik yerine tapınağın pratik işlevine önem verilmekteydi. Tapınak bünyesinde tapınım ile ilgili bölümlerle beraber sivil hizmet birimleri de mevcuttu. Tapınağın en kutsal bölümü, tapınağın kalbi sayılan “cella” yani kült odası (Ek 12) idi. Kült odasında bir niş içinde veya bir kaidenin üstünde tanrı heykeli ve onun önünde ise sunak bulunurdu. Sunak, üzerinde adakların, kurbanların, yiyecek ve içeceklerin tanrıya sunulduğu masa veya masaya benzer bir yükseltiydi. Halkın bu bölüme girmesine izin verilmezdi ve sadece rahipler çeşitli görevlerle girebilirdi. Kült odasına girebilen rahipler; arınmış, temiz bir beden, beyin ve soya sahip olmaları gerekiyordu. Ayin banyosunu, vücuttaki tüm kılların traş edilmiş olmasını ve buna benzer birçok gerekliliği denetleyen bir kurulun denetiminden geçen rahip, gerekli şartlara haiz olarak kült odasına girerdi. (Wearzeggars, 2011a, s. 737) Kabartmalarda Sümer rahipleri, beden temizliğine uygun olarak saçsız ve sakalsız betimlenir. Asur ve Babil dönemlerinde, rahiplerin saçlı ve sakallı betimlenmesi artık bu kurala uyulmadığını göstermektedir.

Tapınağın kült odasına sadece görevli rahipler girebilirdi. (Oppenheim, 1944, s. 56) İstisnai olarak krallar girebilirdi. Ancak sadece törenler sırasında bunu yapabilirlerdi. Asur kralı III. Salmanasar’ın (M. Ö. 858–824), diktirdiği ve askeri faaliyetlerini anlatan siyah obelisk dikili taşı, kralların normalde tapınağın kült odasına giremediklerine dair bilgi vermektedir. Taş Salmanasar III vakayinamesi (kronikleri) olarak British Museum’da sergilenmektedir. Babil’in 25 km. kuzeyinde

yer alan Kutha'daki (Tel İbrahim) Nergal tapınağını ziyarete geldiğinde, tapınağın kapısında secdeye kapanıp, kurban ve hediyelerini sunduktan sonra ayrılmıştır.

“Salmanasar, Asur kralı, Babile doğru ilerledi.

Kutha'ya ulaştı. Tanrıların savaşçısının şehri, yüce Nergal'in.

Tapınağın kapısında alçak gönüllülükle eğildi.

Kurban ve hediyelerini sundu. Sonra Babile girdi”. KAH, I. 77.

(Luckenbill, 1926, s. 231)

şeklinde geçer. Kral tapınım faaliyetlerini kült odasına girmeden sadece tapınağın girişinde gerçekleştirmiştir.

Kült odasında tanrı heykelinin her türlü ihtiyacı gideriliyordu. Sabah tanrı heykeline ilk tuvaleti için su sunulurdu. Değerli eşyalarla süslü giysileri giydirilirdi. Günde iki veya üç öğün yemek takdim edilirdi. Bu faaliyetler sadece yetkili rahipler tarafından tören ve ayinlerle gerçekleştirilirdi. (Oppenheim, 1944, s. 59) Babil'de tanrı heykeli belli vesilelerle dışarı çıkarılır avlu veya sokakta halka gösterilirdi. Asur'da ise tanrı heykeli saklanırdı. Asurlulardan kalma bir yazıtta kral II. Aurnasirpal (M. Ö. 883–859), haleflerini İştarrın heykelini günahkâr gün ışığına çıkarmamaları konusunda uyarmaktadır. Heykel, kült odasında kerpiç kutucukların içine saklanmış çok sayıda büyü figürlerle korunuyordu. (Oppenheim, 1944, ss. 56–57)

2.7.3. Avlu

Avluda öncelikle rahip ve rahibelerin yaşam alanları bulunuyordu. Okul ve kütüphane yeni rahiplerin yetişmesi ve görevlerine hazırlanmaları için sürekli faaliyetteydi. Tapınak şehrin ekonomik merkezi olduğundan, avlunun etrafında depo, atölye ve ahır gibi birçok sivil hizmet birimleri de yer alıyordu. Avlu tören günlerinde tanrı heykeline ev sahipliği yaparken, normal günlerde bir Pazar yeri

görünümüne sahipti. Avlu, tapınak ziyaretçileri, tüccarlar, görevliler ve kurban edilecek hayvanlarla tapınağın en hareketli bölümüydü. (Parrot, 1901, s. 140) Tapınım faaliyetlerinin hazırlıkları bu bölümde yapılırdı. Bu alanda yer alan sunak ki bazen çok sayıda olabiliyordu, kurbanlar içindi. Kesilen hayvanların kanlarının dışarıya tahliye edebilmek için pişmiş çömlleklerin katranla birbirine yapıştırılmasıyla bir tahliye kanalı da yer alıyordu. (Lloyd, 1978, ss. 119–120) Sunak ile beraber su kuyusu ve fırın, arınma ve yemek pişirme (Wyatt, 2001, s. 40) gibi tapınım amaçlarına yönelik birimlerdi. Kült odasına girişler yasaktı ve tapınakta tanrı ile insanların karşılıklı bağları ancak avluda kurulabiliyordu. Tapınak avlularında ne gibi bitki ve ağaç türü olduğuna dair bir bilgi yoktur. Ancak meyve ağaçlarının yanısıra bölgede en çok başta ilgin olmak üzere; söğüt, kavak ve palmye ağaçları yetişmekteydi. (Nemet-Nejat, 1998, s. 247)

Tapınağın ana girişleri güneydoğu yönünde yer alıyordu. Her iki yanda dışa doğru çıkıntılı birer kule bulunurdu. Kuleler, ürkütücü mitolojik yaratıkların heykel, kabartma ve resimleri ile betimlenir ve bu şekilde tapınağın güvenliği sağlanmaya çalışılıyordu. (Palmer, 2012, s. 144) Ana giriş kapısı iki ağır kanattan oluşuyordu ve kanatlar bakır plakalarla kaplanıyordu. (Oppenheim, 1944, s. 58) Ana girişten sonra avlu, avludan sonra kült odasına geçilebiliyordu.

2.7.4. Tapınakların Konumu (Oryantasyon)

Mezopotamyalılar, inşa ettikleri tapınakların konumlarını astronomik oryantasyona göre ayarlamaktaydılar. Kült odasındaki tanrı heykelinin hangi yöne bakacağı ve tapınanların tapınımda bulunulurken hangi yöne dönük olacakları önceden hesaplanmaktaydı. Asurlulara göre tapınağın yönü belli yıldızların konumlarına göre ayarlanıyordu. Tapınağın yönünü belirleyen yıldızlar sadece yeni yıl kutlamaları sırasında görülebilmekteydi. Yıldızlar güneydoğu yönünde

görülmekteydi ve tanrı heykelinin yönü de güneydoğuya dönük olarak ayarlanırdı. Kült faaliyetlerinde bulunan tapınımcılar ise tanrıya dönük olmalıydılar, dolayısıyla onlar da kuzeybatıya dönük olarak kült faaliyetlerinde bulunuyorlardı. Babil’de tam tersi bir durum söz konusuydu. (Frankfort, Lloyd and Jacobsen, 1935, s. 92)

Mezopotamya’da tapınakların yönleri kuzeydoğu/güneybatı, kuzeybatı/güneydoğu doğrultusundadır. Bu konumda köşeler, özellikle doğu ve batı vurgulanarak, dört ana yönü göstermektedir. Köşeler arasındaki çizgi ekinokssal yönlendirmeyi sağlarken yan yüzler, yaz ve kış gündönümlerini izlemeyi mümkün kılmaktadır. Tapınağın bu konumu, tapınakların gök gözlemciliğinde önemli rol oynadığı ihtimalini kuvvetlendirmektedir. Bu konumdaki tapınakların gün içinde dört tarafının da güneş alması sağlanırdı. Öğleden önce kuzeydoğu ve güneydoğu güneş alırken, öğleden sonra kuzeybatı ve güneybatı güneş alabilmektedir. (Youkana, 1997, s. 63)

Tapınağın konumu, tapınak inşaatı başladıktan sonra kral tarafından konan ilk kerpiç belirlerdi. İlk kerpiç (libitu makhirtu) konulduktan sonra etrafı değerli taşlarla süslenip, kokulu yağ sürülürdü. Konulan ilk kerpiç tapınağın koruyucu ruhu olarak algılanırdı. Tapınağın tamiri veya yeniden yapılması sırasında ilk kerpiç tören havası içinde yerinden alınıp inşaat bitene kadar açık havada temiz bir yerde muhafaza edilirdi. (Oppenheim, 1944, ss. 57–58)

2.8. Tapınaklarda Kullanılan İnşaat Malzemesi

2.8.1. Kerpiç

Mezopotamya’da kerpicin inşaatlarda kullanımı M. Ö. 8500’den itibaren (Seely, 2001, s. 17) bilinmektedir. Tapınakların ana malzemesinin kerpiç olması ve kerpicin iklim koşullarına karşı dayanıksız olması, tapınakların aynı kerpiç temel üzerinde birbiri ardına yeniden yapılmasını zorunlu kılmıştır. Çabuk çözülüp aşınan

kerpiç, zamanla tapınakları bir toprak yığını haline getirmekteydi. Bundan dolayı tapınaklar, yüzyıllar boyunca aynı temel üzerinde yeniden yapılıyordu. Yeni inşaatlar eskisinin kalıntılarıyla birleştiriliyordu. Kalıntılar giderek birikmeye ve yükselmeye başlıyordu. Bu yükselti yeni tapınak için bir kaideye yani yüksek bir zemine dönüşüyordu. Bu yüksek kaideler ise gelenekselleşerek Mezopotamya mimarisinin bir özelliği haline gelmişti. (Reade, 1991, s. 24)

İnşaat için iklim ve bölge coğrafyasının zorunlu olarak sunduğu malzemeyi kullanmak durumundaydılar. Standart inşaat malzemesi olan kerpiç, alüvyal çamur ve saman karışımından yapılıyordu. Kerpicingin sağlam olması ve dağılmaması için ham madde olan çamura saman karıştırılıyordu. Çamur ve saman karışımı düzgün ahşap kalıplara dökülüyor, sertleştikten sonra çıkartılıp güneşte kurutuluyordu. (Reade, 1991, s. 37) İlk kullanılan kerpiçler elle düzeltilen kerpiçlerdi. Daha sonra kalıp kullanılmış ve daha düzgün kerpiçler üretilmiştir. (Crawford, 2010, s. 68) Kerpiç kalıpları, akçaağaç, şimşir, karadut ağaçlarından ve fildişinden (Behrani, 2007, s. 155) yapılıyordu. Kerpicingin kalıptan daha kolay çıkması için kerpiç kalıbı çerçeve şeklinde yapılıyordu. Kenarların yüksekliğine göre ayarlanan çerçevenin altı yoktu. Kerpiç kuruyunca, çerçeve yukarı doğru çekiliyordu (Delougaz, 1933, s. 8) ve kerpiç hiç hareket etmeden olduğu yerde kalıptan çıkmış oluyordu.

Tapınakların inşaatı için en uygun dönem temmuz ve ağustos aylarıydı. Mayıs ve haziran ayları ise kerpiç üretimi için en uygun dönem idi. (Pollock, 1999, s. 179) Çünkü bu aylarda oluşan seller ve su baskınları geride kerpiç yapımı için ideal alüvyonu bırakıyordu. Duvarlar kalın bir kerpiç tabakasıyla örülüyordu. Kerpiç duvar içeriği sıcaktan, tozdan ve saldırılardan koruyor, düz damın ağırlığını taşıyordu. (Leick, 1988, s. 138)

Erken Babil döneminin verilerine göre, bir düzineye yakın kerpiç çeşidi bulunmaktadır. En yaygın olanı 2/3 cubit (dirsekten orta parmak ucuna kadar olan eski bir uzunluk birimi) olandır. Her kerpicing kendisine göre ölçüleri (Nalbanum) vardı. Bu şekilde yapı için kaç kerpiç gerektiği hesaplanabiliyordu.

Nalbanum = uzunluk x genişlik x kalınlık.

En küçük kerpiç, on ya da onbeş parmak uzunluğunda ancak tüm kerpiç çeşitleri aynı şekilde beş parmak kalınlığındaydı. (Robson, 1996, s. 182) Kerpiç çeşitleri içinde en yaygın olanı ise 12 x 12 boyutlarındaki kare kerpiç idi ve bu kerpiç çeşidi, Mezopotamya uygarlığı sonuna kadar kullanımda kaldı. (Handcock, 1912, s. 121)

Kerpicing döneme göre boyutları ve şekilleri değişmiştir. Bu değişimler, binanın yaşını ve yapıldığı dönemi tahmin etmek için başvurulan bir gösterge olmuştur. (Crawford, 2010, s. 68; Handcock, 1912, s. 120) Ayrıca baskı tekniği ile kerpiçler işaretlenebiliyor, üzerlerine yazı yazılabiliyor (Ek 13) veya bir simge konabiliyordu. Baskılı kerpiçlerde genellikle tapınağın ya da yapan kralın ismi bulunuyordu. Ur Nammu tarafından Nippur'da yapılan Enlil tapınağının baskılı kerpiçlerinde *È-Enlil* (Enlil'in evi) yazılıydı. Benzer bir baskı tekniği de yine Nippur'da bulunan Ekur tapınağında da mevcuttu. (McCown and Haines, 1967, s. 29) Krallar kendileri ile ilgili bilgileri, adlarını ve unvanlarını da baskı tekniği ile kerpicing üzerine koyabiliyorlardı. Baskılı kerpiçlerden alınan aşağıdaki örnekler, Naramsin ve II. Nebukadnezar'ın baskılı kerpiç kullandıklarını göstermektedir.

“Naramsin, büyük kral, Eşnunna kralı, Tişpak'ın sevdiği, İbig-Adad'ın oğlu”. Tablet T.A. 307. (Frankfort and Jacobsen, 1932, s. 47)

“Nebukadnezar, Babil kralı, Esagila ve Ezida'nın (Borsippa'da bulunan tanrı Nabu tapınağı) bakıcısı, Babil kralı Nabopolassar'ın ilk

doğan oğlu". Tablet ME 90081. (Wearzeggers, 2011a, s. 727; Hancock, 1912, s. 122)

Kerpiçlere yazının yanısıra kabartmalarda basılıyordu. Babil'in en görkemli şehir kapısı olan ünlü İştar Kapısında üzerinde ejder, aslan ve boğa kabartmaları olan kerpiçler kullanılmıştı. (Behrani, 2007, s. 168)

2.8.2. Dış Bükey Kerpiç (Plano-Konvex)

Klasik kerpiç şekliyle beraber erken hanedan döneminde Plano-konvex, yani dış bükey kerpiç kullanılmaya başlanmıştır. (Crawford, 2010, s. 68) Kerpiç kalıbı doldurulduğunda kalıbın üstündeki fazla çamur, klasik kerpiç modelinin tersine sıyrılmaz bunun yerine fazla çamur el yordamı ile bombeli şekilde düzeltilirdi. Kalıbın üstü şişmiş gibi dururdu. Bu şekilde çıkan kerpiç Plano-konvex yani dış bükey kerpiç idi. (Leick, 1988, s. 165) Kerpicingin üst tarafının bombeli bırakılması ortasının yanlara göre daha kalın olmasını sağlıyordu. Böylece kerpiç, son derece sağlam ve dayanıklı hale geliyordu. (Delougaz, 1933, s. 2)

Plano-konvex tipi kerpiç için standart ölçü önemsenmemiştir. Ancak ortalama boyutları; 15 x 21 x 03–06 cm. şeklinde idi. Bir ya da iki yatay örme sırasının üzerine dikey olarak düz tarafı aynı yöne bakacak şekilde birbirlerine yaslanarak örülürdü. (Frankfort and Jacobsen, 1930, s. 62) Bu örme şekli aslında plano-konveks kerpicingin bir tarafının dış bükey olması özelliğinden kaynaklanan bir zorunluluktur. (Delougaz, 1933, s. 15) Çünkü bir tarafının bombeli olmasından dolayı köşe gibi bağlantı yerlerinde kullanılamıyordu. Bu kerpiç türü Akad hanedanının bölgeye hâkim olmasına kadar kullanımda kalmıştır. Akadlarla birlikte plano-konveks tipi kerpicingin yerini klasik düz kerpiç almıştır. (Delougaz, 1933, s. 2)

2.8.3. Pişmiş Kerpiç (Tuğla)

Mezopotamya’da pişmiş tuğla IV. bin yılın ortalarından beri biliniyordu, ancak büyük inşaatlarda kullanılması IV. bin yılın sonlarından (Seely, 2001, s. 17) itibaren başlamıştır. Fakat tuğlayı pişirmek için kullanılan yakıtın kıtlığı bu tuğlanın pahalıya mal olmasına ve sınırlı ölçüde üretilip kullanılmasına yol açıyordu. (Crawford, 2010, s. 69) Çünkü pişmiş tuğla elde etmek için özel tasarlanmış fırınlarda 900–1000 derecede, soluk rengi kızıla dönünceye kadar yaklaşık sekiz saat pişirmek gerekiyordu. (Leick, 1988, s. 30) III. Ur dönemine kadar bu tuğla çeşidinin kullanımı, su yalıtımı gereken yerler, kapı eşiği gibi çok yıpranan yerlerle ve sadece gösterişli alanlarla sınırlı kalmıştır. (Delougaz, 1933, s. 14; Crawford, 2010, s. 69) Daha sonraki dönemlerde kullanımının yaygınlaştığı hatta tapınakların dış cephelerinin pişmiş tuğla ile kaplandığı görülmektedir. Pişmiş tuğlaların avantajları bilinmesine rağmen duvarlar istisnasız bir şekilde kerpiçle örülüyordu. Bu dini muhafazakârlığın bir gereği idi. Pişmiş tuğla, duvarlar kerpiç ile örüldükten sonra, duvarın dış cephesini kaplamak amacıyla kullanılıyordu. Bu şekilde dışarıdan bakıldığında duvarların pişmiş tuğla ile örüldüğü sanılırdı. (Oppenheim, 1944, s. 58) Daha sonraki dönemlerde kullanımının yaygınlaştığını hatta tapınakların dış cephelerinin tümüyle pişmiş tuğla ile kaplandığını göreceğiz.

2.8.4. Sıva Malzemeleri

Kullanılan sıva malzemelerinin en başında çamur geliyordu. Hem harç hem sıva olarak kullanılan çamur, killi toprak, saman ve su karışımının ayak ile istenilen kıvama gelene kadar çiğnenmesi ile elde ediliyordu. Çamur sıva daha çok duvarların iç cephesine uygulanıyordu. Bir diğer sıva ise sönmüş kireç idi. Kirecin su eklenerek yakılması sonucu elde ediliyordu. Tapınak duvarlarının dış cephesine uygulanıyordu. Fakat yağmura karşı dayanıksızdı ve sık sık yenilenmesi gerekiyordu. Doğada hazır

ve çokça bulunan zift (katran/asfalt) de bir sıva malzemesi idi aynı zamanda yapıştırıcı olarak kullanılıyordu. Dış kaplama veya sıva olarak ziftin kullanımı, Pişmiş tuğlanın tapınaklarda kullanılmaya başladığı IV. bin yılın sonlarından itibaren pişmiş tuğlayla beraber kullanılmaya başlamıştır. (Seely, 2001, s. 18) Çünkü zift pişmiş tuğlaya daha kolay yapışıyordu. Mezopotamya’da zift kuyuları oldukça fazla idi. Zift, yıkanma odaları ve tahliye kanalı gibi su yalıtımı gereken yerlerde, su sızıntısının meydana geldiği bağlantı yerlerinde ve tapınağın yer döşemesi olarak pişmiş tuğlanın birbirine yapışması gereken yerlerde kullanılırdı. (Loud and Altman, 1938, ss. 16–17) Ziftin birçok alanda kullanılması çevre bölgelerden de dikkat çekmişti. Kral III. Tutmosis’in (M. Ö. 1479–1425) Mezopotamya’dan zift getirttiği bilinmektedir. (Handcock, 1912, s. 124)

2.9. Tapınakların İnşaatı

Mezopotamya teolojisine göre, tanrıların yeryüzünde yaşayabilecekleri mekânlara ihtiyaçları vardı. Barınma, adak, beslenme ve giyinme gibi ihtiyaçlarının sağlanabilmesi için tanrılar yeryüzünde tapınak inşa edilmesini sağlamak durumundaydılar. İnşaatlarda krallara büyük görevler düşmekle beraber tapınak inşaatlarından sadece onlar sorumlu değildi. Toplumun sorumluluğu da vardı çünkü insanların ilahi bir korucuya ihtiyacı vardı. İlahi anlaşmanın şartları hem insanlar hem tanrılar tarafından yerine getirilmeliydi. Tanrılar insanları kendilerine hizmet etmeleri yani barınak, yiyecek, içecek gibi ihtiyaçlarını karşılamaları için yaratmıştı. Bunun için onlara her türlü imkânı bulabilecekleri düzgün işleyen bir evren sunmuşlardı. Bu hizmetlere karşılık insanlarda ilahi koruma, bol ürün, uzun ve sağlıklı ömür istiyordu. Bu şartlarda insanların sorumlu olduğu en önemli hizmet tanrılara içinde barınacakları evler yapmaktı. Eğer tapınak yapmazlarsa, sorumluluklarını yerine getirmezlerse, tanrılar onları terk edecekti ve ilahi

koruyucularından yoksun kalacaklardı. Dolayısıyla tanrılarına ev inşa edip onları yanlarında görmek isterlerdi. Tanrının evinin kendi evlerinin yakınında olması, tanrının kendileri ile birlikte aynı şehirde yaşaması, insanların en büyük dayanağıydı. Tapınak, tanrılarla insanları bu amaçlar çerçevesinde buluşturuyordu. Tapınağın varlığı veya inşası evrendeki işleyiş ve ahengin sürmesi için zorunluydu.

Krallar açısından bakıldığında beklentileri çok farklı değildi. Kral, tanrının temsilcisi ve hizmetkârı idi. Krallık karakteri öncelikle dindarlık sonra da güç üzerine kuruluydu. (Benzel at all. 2010, s. 34) Kral gücünü, üzerine savaş ve av sahnelerinin tasvir edildiği dikili taşlarla gösterirdi. Bu sahnelerde kral ya düşman askerlerini yok eder ya da bir aslanı (Ek 14) öldürür. Dindarlıklarını göstermek için ise tapınak inşaatı kaçınılmaz bir fırsattı. Her şeyden önce tapınak inşaatına öncülük ederlerdi. İşin sonunda tapınak yapımını kendilerine mal ederlerdi. Başlıca görevleri olan tapınak inşaatı için öncelikle tanrılardan talep almaktaydılar. Talep yoksa tapınak inşa etme isteklerine yönelik tanrılardan onay isterlerdi. Tanrılar tarafından görevlendirildikten sonra tapınak inşaatına başlardı.

Mezopotamya’da tapınak inşaatı ile ilgili en değerli kaynak Lagaş kralı Gudea’ya (M.Ö. 2144–2124) ait olan, *Gudea silindirleri* (Ek 15) adında iki silindirdir. Silindirler, silindir A ve silindir B olarak adlandırılmışlardır. İki değerli kaynak XIX. yüzyılın ikinci yarısında Fransız Arkeolog Ernest De Sarzec tarafından antik Girsu (Tello) kentinde yapılan kazılarda bulunmuştur. İki silindir 60 cm. yüksekliğinde ve 30 cm. çapındadırlar. Silindirlerin üzerindeki yazıtta Gudea’nın Tanrı Ningirsu adına yaptığı Eninnu tapınağının inşaat süreci anlatılmaktadır. (Oiseth, 2007, SS. 24–25)

Silindir A'da Tanrı Ningirsu, tapınağı Eninnu'nun yapımı için öncelikle Gudea'ya talebini iletmekte ve Gudea'yı rüyasında görevlendirmektedir. Gudea rüyayı kendisi anlatmaktadır;

“Rüyada bir adam vardı. Gökyüzü kadar geniş, yeryüzü kadar büyüktü. Kafası bir tanrı kafasıydı. Kolları gök gürültüsü kuşunun (İmdigut) kanatları gibiydi. Bacakları sel fırtınasıydı. Her biri bir aslanın üzerindeydi. Bana, ona bir ev (tapınak) inşa etmemi söyledi”.

Gudea silindirleri, silindir A (Oiseth, 2007, S. 57)

Rüyada adı geçen gök gürültüsü kuşu İmdigut, Gudea'ya göre, tanrı Ningirsu'yu simgelemektedir. Tanrı, ondan kendisine bir ev inşa etmesini istemektedir. Tukulti-Ninurta (M. Ö. 1243–1207) tanrıça İştarın talebi üzerine adına tapınak yaptığını söylemektedir.

“O zamanlar, hükümdarlığımın başlangıcında, tanrıça İştar, hanımefendim, benden diğer tapınağından daha kutsal olacak bir tapınak yapmamı istedi”. Tablet RIMA 1. (Ambos, 2010, s. 225)

Bir tapınak inşaatı tasarlandığında, inşaat için lazım olan iş gücü ve malzeme hesaplanırdı. Gerekli mimari ve mühendislik hesaplamaları ile birlikte tapınağın bir planı üzerinde çalışılırdı. (Kramer, 1988, s. 8) Tapınağın mimarisi tanrı tarafından belirlenip krala bildiriliyordu. (Palmer, 2012, s. 89) Silindir mühürlerde, tanrının elinde bir ölçüm cihazı ile betimlenmesi, inşaat ile ilgili detayların tanrı tarafından belirlendiğinin bir göstergesidir. Bazen de kralların belirledikleri plan ve ölçüler tanrılar tarafından onaylanır. Tanrılar Adad ve Şamaş, Babil kralı II. Nebukadnezzar'ın ölçülerini onaylamaktadırlar.

“Adad ve Şamaş benim ölçülerimi bir kâhin cevabı ile doğruladılar”.

Tablet: Nab. 1. (Salvini, 2006, s. 101)

Gudea silindirlerinde, silindir A'da tanrı Ningirsu kullanılacak malzemeyi, tapınak planını ve ölçüleri kendisi Gudea'ya bildirmektedir. Tapınak başlamadan önce Gudea bu plan üzerinde çalışmıştır. Gudea'yı bu plan üzerinde çalışırken tasvir eden bir diorit heykel (Ek 16) Louvre müzesinde sergilenmektedir. (Oiseth, 2007, s. 40) Ayrıca Tanrı, Gudea'ya dünyanın çeşitli yerlerinden getirilmiş her türden kereste ve taşlarla Eninnu'yu yapması için halkının büyük bir gayretle çalışacağı güvencesini vermektedir. (Kramer, 2002, s. 185)

Tapınağın temeli, yüzeye yakın ve insanlar tarafından kirlenmiş topraktan eser kalmayacak şekilde ham toprak veya kayalık kütle görünene kadar kazılırdı. Böylece tapınağın temeli temiz ve doğal arınmışlığa sahip toprağın içine atılmış oluyordu. (Wyatt, 2001, s. 177) Eğer tapınak eski temel üzerine yeniden yapılıyorsa kesinlikle eski temele sadık kalınmalıydı. Çünkü eski temel daha önce ayinler, ilahiler ve kurbanlarla arındırılmış ve kutsanmıştır. Tapınak eski temele uygun şekilde yapılmazsa tanrı tapınağın bir bölümünü yıkıp kızgınlığını bildirebilirdi. Tanrı Şamaş'ın Sippardaki Ebabbar tapınağının bir duvarı yıkılınca Babil kralı Nabonidos sebebini selefi II. Nebukadnezar'ın eski temele sadık kalmaması ve tanrıların bu yüzden kızmasına bağlamıştı. Eski temeli ihlal etmek evrenin düzenini ihlal etmek anlamına geliyordu. (Ambos, 2010, s. 225) Tapınakların aynı kutsanmış yerde eski tapınağın temelleri korunarak tekrar inşa edilmeleri inancın bir ilkesiydi. (Oates, 2004, ss. 29–50)

Krallar bazen eski temelde kendilerinden önceki kralların izlerine de rastlıyorlardı. II. Nebukadnezar, Nippur yakınlarında bir tapınağı yeniden inşa ederken Naram-Sin'nin inşa ettiği temele rastlamış ve gururlu bir şekilde şu ifadeyi kullanmıştır;

“Adımı onun adının yanına yazdırdım; Kral Naram-Sin’in temeli üzerine temel koydum”. Tablet YOS I. (Oates, 2004, s. 71)

Geç Babil kralı Nabonidos, eski tapınak kalıntıları üzerinde yeni bir tapınak inşa ederken tapınak kalıntıları arasında seleflerinden biri olan I. Nebukadnezar’a ait giysi, nişan ve süs eşyaları bulmuştur. Larsa’da Güneş Tanrı Tapınağını inşa ederken atası Hammurabi’nin bir yazıtını bulmuştur. (Oates, 2004, ss. 70–71) Krallar buldukları her şeyi aynı şekilde eski temelde bırakmak zorundalardı. Aksi halde tanrıların gazabına uğrayabilirdi. Eski temelin kutsallığı, Mezopotamya’da tapınakların binlerce yıl boyunca aynı temel üzerinde tekrar tekrar inşa edilmesini sağlamıştı. Tapınak inşaatlarının tekrarlanması ise bütünüyle mevcut malzemenin niteliğinden kaynaklanıyordu. Daha önce bahsedildiği gibi tapınaklar kerpiçten yapılıyordu ve kerpiç dayanıklı bir malzeme değildi. Tapınaklar zamanla aşınıp toprak yığını haline gelebiliyordu. Bu durumda tapınak inşaatı tekrarlanmak zorundaydı.

Öncelikle fiziki ve manevi temizlik sağlanırdı. Tapınağın yapılacağı alan molozlardan temizlenir ve kötü ruh kovucuları tarafından arındırma ayinleri düzenlenirdi. Gudea, inşaat için vergileri arttırıp, çevreden malzeme temin ettikten sonra tapınak plan ve ölçülerini kontrol etmektedir. Tapınak alanına varmadan önce şehir merkezinde tanrılara bir boğa ve bir keçi kurban ederek ayinlerde bulunur. (Oiseth, 2007, s. 40–41) Gudea kendi bizzat kendisi bilgi vermektedir.

“Sadece tapınak alanı değil bütün şehir temizlenir. Böylece tüm şehirde olumlu bir hava ve iyi niyet ortamı yaratılır. Şehirde bir barış rüzgârı eser; anneler çocuklarını azarlamaz, efendiler hizmetçilerini cezalandırmaz, mahkemeler kurulmaz. Dini coşkunluk veren kokulu odun yığınları şehri arındırır, gün boyunca dualar edilir, gece

boyunca yakarışlarda bulunulur". Gudea silindirleri, silindir A. (Oiseth, 2007, ss. 40–41; Frankfort, 1948, s. 272; Kramer, 1988, s. 8)

İnşaat; uzun, karmaşık ve tehlikelerle dolu bir süreçti. İnşaatın her aşamasında kötü ruhlar ve büyüler devreye girebilirdi. Bu yüzden inşaat uygun ayın ve büyü formülleri ile korunmalıydı. İnşaat sırasında gerekli ayınlar ve büyü formülleri *Asipu*, *Kalu*, *Naru* ve *Baru* rahipleri tarafından gerçekleştiriliyordu. İnşaat süresinde tuğla tanrısı *Kulla* ve ilahi mimar *Muşdam*'a birçok kurban ve adak sunulurdu. İnşaat sürecinde, aynı zamanda tuğla tanrısının da adı olan ve gerekli ayın ve büyü formülleri içeren "kulla" adlı el kitabında yer alan büyü ve ayinlerden faydalanılırdı. *Asipu* inşaat sürecinde gerçekleştireceği ayın ve büyüleri bu el kitabından yararlanıp, uygun ayini seçmek suretiyle gerçekleştirirdi. Bu kitapta ilk ayinler, inşaat devam ederken yapılan ayinler, tanrı heykeli inşaatı bitmiş tapınağa konarken yapılan ayinler, tapınağa rahiplerin kutsanıp atanırken yapılan ayinler yer alırdı. (Ambos, 2010, ss. 222–223)

Tapınak inşaatının başlangıcındaki ayin ve törenler, inşaat sürecinin en önemli faaliyetleriydi. İlk aşama kralın bizzat kap dolusu toprak taşınmasıyla ve ilk kerpici kalıba dökmesi ile başlıyordu. Asur kralı Asurbanipal (Ek 17) başının üzerinde içi toprak dolu sepeti taşıırken tasvir edilmektedir. (McIntosh, 2005, s. 205)

Kralların, ilk kerpici kalıba dökülmesi için başlarının üzerinde, bir sepet içinde ilk toprağı taşınması yaygın bir gelenek olduğu bilinmektedir. Ayrıca toprağı kendisi taşımakla kral, tapınağın adına inşa edileceği tanrıyı da onurlandırmakta ve tapınak inşaatının önemine vurguda bulunmaktadır.

Gudea tapınak alanındaki libasyon töreninden (tanrılara içecek sunma ayini) sonra ilk kerpici döküleceği kalıba bal ve süt dökerek tanrıyı onurlandırmıştır. (Oiseth, 2007, ss. 40–41) Bunun için başının üstünde bir sepet ile toprak taşımıştır.

“Gudea, tapınak inşa edenlerin efendisi.

Sepeti kutsal bir taç gibi başının üstüne koydu”. Gudea silindirleri, silindir A. (Oiseth, 2007, s. 93)

Mallowan’a göre, inşaat başlamadan önce yeni temele veya eski temelin üstüne süt ve bal dökülürdü. (Mallowan, 1965, s. 42) Behrani ise kerpicingin birinci sırası örülmeden önce temele; yağ, bal ve şarap dökülüyor ve ilk kerpicingi kral bizzat kendisi koyuyordu demektedir. (Behrani, 2007, ss. 155–157) Bu sırada kötü ruhların alanı terk etmesi için güzel kokulu bir ağaç parçası tütsü olarak yakılıyordu. Kral, hazırlanan harcı kalıba döktükten sonra kalıp bir gün bir gece kurumaya bırakır ve şafak vakti ilk kerpiç yine kral tarafından kalıptan çıkarılırdı. Frankfort, bu durumun bir şarkıda (tablet numarası verilmemiş) şöyle geçtiğini yazmaktadır;

“Kerpicingi kalıptan çıkarıp kaldırdı. Arınmış, saf bir taç gibi göklere doğru kaldırdı. Onu halkına getirdi...”. Gudea silindirleri, silindir A. (Frankfort, 1948, s. 273)

Babil kralı II. Nebukadnezar tarafından hekimlik tanrıçası Gula’ya ait bir tapınağa yerleştirilen kuruluş yazıtı, bir tapınağın inşaatı ya da onarımı sırasında izlenecek adımları açıklamaktadır. Ayinlerden sonra, dünyanın başlangıcına dair ve başlangıç noktası olarak ilk kerpicingin yaratılışını benimsemiş bir teoriyi açıklayan, basitleştirilmiş bir gök bilimi metni ezbere okunuyordu. Önem taşıyan her işlem, kötü işaretlerden uzak durulması için, evrenin oluşumu ve tanrı tarafından yapılacak şeyin ya da şeylerin önörneğinin oluşturulmasıyla bağlantılandırılmak zorundaydı. II. Nebukadnezar:

“Hastalığı uzaklaştırmak için bir tılsım yaptım ve onu temeline koydum”. Tablet Nab. 1 (Salvini, 2006, ss. 100–101)

derken, inşaatın önce yapılan ayin ve törenlerin ne derece önemli olduğunu da ortaya koymuş olmaktadır. Ayinler tapınağın kutsal niteliğe kavuşmasını sağladı. İnşa edilen tapınak, artık bir kerpiç yığını olmaktan çıkıp, kutsal bir yapıya dönüşürdü.

Tapınak inşaat etmenin önemli bir görev olduğu açık fakat bu görev yerine getirilirken kralların buna karşılık tanrılardan beklentileri vardı. Bu beklentiler genel olarak bolluk, bereket, krallığın kutsanması, zafer ve tahtta uzun ömür bahşedilmesi ile ilgiliydi. Asur kralı Arik-din-ili (M. Ö. 1317–1306) Asur’da Şamaş tapınağını yeniden inşa etmesi karşılığında beklentisini şöyle dile getirir:

“O evi inşa etmeyi planladım ki ülkemdeki ürün bol olsun”. Tablet: RIMA 1. (Ambos, 2010, s. 225)

Tanrı Ninhursag, Gudea’nın rüyasında, Gudea’yı inşaat için görevlendirirken bu iş sonucunda kendisine ve halkına neler bahşedeceğini söylemektedir.

“Büyük tarlaların filizleri sana doğru uzanacak.

Senin için setler ve kanallar ağzına kadar dolacak.

Senin için su dağların arasını dolduracak kadar yükselecek”. Gudea silindirleri, silindir A (Oiseth, 2007, s. 28)

Asarhaddon neden tapınak inşa ettiğini ve beklentilerini bir metinde şöyle dile getirmektedir:

“Onu (Asur tapınağı) inşa ettim ve tamamladım. Yaşam için, günlerin uzunluğu için, hükümdarlığımın istikrarı için, soyumun refahı için, benim rahibane tahtım için, düşmanlarımın yıkımı için, Asur’un bol ürünü için, Asur’un refahı için onu inşa ettim”. Tablet: ARAB 2. (Leeuwen, 2010, s. 403)

Ninhursag'ın Gudea'ya garantilediği unsurları, Asarhaddon bu metinde tanrılardan aynı şekilde beklemektedir. Tapınak inşaatıyla askeri zaferleri ve refahı garanti altına alabilecektir.

Gudea'ya ait silindir A'da Eninnu tapınağı bittikten sonra, antik Lagaşlılara göre “yer ile gök arasında kurulduktan sonra” Gudea, tapınağı yedi defa kutsadı, tapınağın etrafına, üzerinde yazıtlar olan altı stel (dikili taş) diktirdi. (Oiseth, 2007, s. 41) Silindir B'ye göre Gudea, tanrıdan kendisini kutsamasını istedi. Tapınağı süsledi ve tüm zeminine kutsal yağ serpti. Tanrılara yiyecek sundu. Tanrı Ningirsu'ya evinin hazır olduğunu bildirdi. Tanrı Ningirsu ile eşi tanrıça Bau yeni evlerine yerleştiler. Halk için tapınak avlusunda bolca yiyecek ve içeceğin bulunduğu bir ziyafet düzenlendi. (Oiseth, 2007, ss. 42–43)

Lundquist, tapınak inşaatının sürecini Eninnu tapınağının inşaat sürecine benzer bir şekilde özetle sıralamaktadır.

- Tapınak inşaatına dair belirtilerin ortaya çıkması yani bir nevi tanrıdan talebin gelmesi.
- Belirtilerden sonra kralın tapınakta bir gecelik inzivaya çekilmesi.
- İnziva sırasında tanrının tapınak inşaatı ile ilgili izlenmesi gereken yol hakkında kralı bilgilendirmesi.
- Kralın bir tapınak inşa edeceğini duyurması.
- İnşaat için gerekli malzemelerin temini, işçi ve ustaların inşaata başlaması.
- Tapınağın plana göre inşa edilip tamamlanması.
- Tapınağın adına yapıldığı tanrıya adanması.
- Şölen ve ziyafetler.

-Tanrının yeni evine yerleşmesi. Daha önce bahsi geçen ağız yıkama ve açma törenin den sonra tanrı heykelinin tapınağın kült odasına konulması.

-Tanrının kralı kutsaması, hükümdarlık yetkisi vermesi. (Lundquist, 1982, s. 289)

2.10. Mezopotamya Mimarisinde Oval Tapınak ve Sin Tapınağı

2.10.1. Oval Tapınak

Tapınak Hefaje'de (antik Tutub) bulunmaktadır. Bağdat'ın 15 km doğusunda yer alır. Kazılar, 1930 ve 1936 yıllarında Şikago Üniversitesi Şarkiyat Enstitüsü'ne (The Oriental Institute of the University of Chicago) bağlı arkeologlar Frankfort, Jacobsen ve Delougaz tarafından gerçekleştirilmiştir. Erken Hanedan dönemine tarihlenen tapınakta bulunan bir topuz başı (Delougaz kazı sırasında bizzat kendisi bulmuştur) üzerindeki yazıtta tapınağın tanrıça İnanna'ya adandığı belirtilmektedir. Tapınak kuzeybatı-güneydoğu yönlüdür yani köşeleri dört yönü gösterecek şekilde konumlanmıştır. (Delougaz, 1940, ss. 2-3) Hefaje'de inşa edilen tapınak (Ek 18) oval plana sahiptir. Oval yapı güney doğuya doğru daralmaktadır. Tapınak, bünyesindeki sivil yapılarla bir kompleks şeklindedir. Ana inşaat malzemesi dış bükey kerpiçtir. (Leick, 1998, ss. 114-116)

Oval tapınak bütünüyle dış bükey kerpiçten yapılmıştır. Sadece suya karşı dayanıklı olması gereken, su tahliye kanalı ve su kuyuları gibi yerlerde pişmiş kerpiç kullanılmıştır. (Delougaz, 1940, s. 162) Tapınak 8 metre kalınlığında bir kum yatağı üzerinde inşa edilmiştir. Buradaki kumun tapınağı yeraltı sularından korumak ve kuru kalmasını sağlamak amacıyla doldurulduğu sanılmaktadır. (Delougaz, 1940, s. 16) Fakat şunu da biliyoruz ki tapınak temellerine çölden getirilen, temizliği ve arınmışlığı sembolize eden kumun doldurulması aynı zamanda dini bir ritüeldir.

Tapınak inşaatında, kum yatağının üzeri yaklaşık 1. 20 veya 1. 40 m. yüksekliğinde bir yapay kaide oluşturulmuştur. Kaidenin etrafı biri dış biri iç olmak üzere iki duvar ile çevrilmiştir. Dış duvarın temel kalınlığı 3 m. duvarın geri kalanı ise 1. 5 m. kalınlığındadır. İç duvarın temel kalınlığı 4. 50 m. duvarın geri kalanı 3. 50 m. kalınlığındadır. (Delougaz, 1940, ss. 18–19) Dış duvarın dış yüzeyinde 50 cm. dışa doğru çıkık ve 2. 30 m. genişliğinde payandalar mevcuttur. Aralarındaki mesafe düzenli olmamakla beraber ortalama 5 metredir. Duvardaki payanda sayısı, batı duvarının bir bölümü yok olmasına rağmen 21 dir. Mevcut duvar kalıntılarının yüksekliği 60 cm. civarındadır. (Delougaz, 1940, ss. 18–19) Dış duvarlar sonradan yapılmış evlerle çevrelenmiş, duvar ile evler arasında sadece dar bir geçit bırakılmıştır. (Frankfort, 1934, ss. 63–64)

Tapınağın ana girişi kuzeybatı tarafındadır. Giriş merdivenleri dış duvar kalınlığı boyunca taştan yapılmıştır. Taşlar, düz kesilmiş kaymak taşı parçalarından oluşmaktadır. (Delougaz, 1940, ss. 18–19) Girişten sonra ön avluya girilir. Ön avlu ve D evi aynı seviyede yerden 70 cm. yüksekliğindedirler. (Delougaz, 1940, s. 21) Tapınağın kuzey köşesinde, iki çevre duvarının arasındaki mesafe 8 metre genişliğe ulaştığı yerde D evi adında sivil bir yapı mevcuttur. Evin temelinde, tapınak temelindeki kumun aynısı bulunduğundan evin tapınak ile aynı anda ve aynı plan dâhilinde yapıldığı sanılmaktadır. (Delougaz, 1940, s. 19) Ev özel olarak tasarlanmıştır. Tapınağın başrahibi veya şehir yöneticisi tarafından ikametgâh olarak kullanılmıştır. (Delougaz, 1940, ss. 56–57)

Ön avlunun doğusunda ikinci bir giriş mevcuttur. Bu girişten küçük dikdörtgen bir odaya oradan daha büyük dikdörtgen bir odaya geçilir. Bu geçişlerden sonra ana avluya ulaşılır. Avlu etrafında çok sayıda oda bulunmaktadır. (Delougaz, 1940, s. 25) Bu odalar çoğunlukla depo ve atölyelerdir. Güneybatı tarafındaki

odalarda bakır, bronz vazo parçaları ve heykel gibi metal buluntular tespit edilmiştir. Buluntular, atölyelerin varlığına işaret etmektedir. (Frankfort, 1933, ss. 68–69) Ana avlu 56 x 38 m. ölçülerindedir. Doğu tarafında dikdörtgen bir kaide vardır. Bu kaide tapınağın en kutsal yeri olan kült odası kaidesidir. Batı köşesinde bir çöp alanı bulunmuştur. Burada kırık çömlek parçaları ve kemiklere rastlanmıştır. Kemiklerin kurban hayvanlarından kaldığı tahmin edilmektedir. Çöp alanından itibaren başlayan çömlekten yapılmış, katran ile kaplanmış tahliye kanalı sıvı atıkların dış duvarın dışına akıtılması için kullanılmıştır. Avluda, duvarları pişmiş dış bükey tuğladan örülmüş, 10 metre derinliğinde iki su kuyusu oldukça iyi durumdadır. (Delougaz, 1940, s. 37)

Ayrıca kerpiçten yapılmış, sütun kalıntısına benzer kare kaideler ise birer sunak olarak kullanılmışlardır. (Frankfort and Jacobsen, 1935, ss. 35–36) Avlu etrafında toplam altı fırın keşfedilmiştir. Fırınların sadece yemek pişirmek için değil çanak- çömlek ve tuğla pişirmek amacı ile de kullanıldığı sanılmaktadır. (Delougaz, 1940, ss. 130–131)

Tapınağın kült odası tamamen yok olmuştur. Dolayısıyla kült odası hakkında kesin bir bilgi mevcut değildir. Fakat Oval tapınak Sin tapınağına benzetildiğinden, kült odasının Sin tapınağı kült odasıyla benzer nitelikte olduğu düşünülebilir. Bununla beraber aynı dönemde yapıldıkları için aynı dönemin özelliklerine de sahip olduklarını kabul edilebilir. Buradan hareketle kült odasının dikdörtgen olduğu, tanrı heykelinin kısa duvarda bir niş içinde ve hemen önünde bir sunak olduğu tahmin edilebilir. Kült odasının konumu tapınağın konumu ile aynıdır. Odanın duvar yüksekliği tahmini 6 m. olarak ölçülmüştür. (Frankfort, 1933, s. 64)

2.10.2. Sin Tapınağı

Sin tapınağı Hefaje’de inşa edilmiştir. Tapınak ay tanrısı Sin’e (Nanna) adanmıştır. Toplam on katmandan oluşmaktadır. Tapınağın I, II, III, IV ve V. katmanları yazı öncesine tarihlendirilmektedirler. VI, VII, VIII, IX ve X. katmanlar ise Erken Hanedan döneminde inşa edilmişlerdir. (Soudipour, 2007, ss. 26–27) İnşa edilen ilk tapınak, son tapınağın 9 metre altında bulunmaktadır. Yazı öncesine ait ilk beş katmanın mimarisi dikdörtgen ve üç bölümlü plana sahiptir. Kült odası eğik eksen yaklaşımına göre düzenlenmiştir. Tanrı heykeli kuzeybatı duvarına konulmuş ve bu konumu sonraki katmanlarda da değişmemiştir. Tapınağın konumu, güneydoğu ve kuzeybatı olarak, köşeler dört yönü gösterecek şekilde konumlanmıştır. (Delougaz and Lloyd, 1942, ss. 14–34)

Tapınak katmanlarındaki mimari değişim Erken Hanedan dönemine denk gelen VI. katmanda görülmeye başlamıştır. Bu dönemde tapınak yüksek bir kaide üzerine alınmış ve etrafı bir duvarla çevrilmiştir. (Delougaz and Lloyd, 1942, s. 43) Duvarlar girinti ve çıkıntılarla süslenmiş ve giriş dışı doğru çıkıntılı iki kule arasına alınmıştır. (Delougaz and Lloyd, 1942, s. 43) Avluya kurbanlar için on sunak eklenmiştir. X. tapınak, tapınak katmanları içinde en büyük olan katmandır. Tapınak güneybatıya doğru genişlemiştir. Giriş doğudan kuzey tarafa alınmıştır. Tanrı Sin’in kült odasına başka tanrılara adanan üç yeni kült odası eklenmiş toplam dört kült odası olmuştur. (Delougaz and Lloyd, 1942, ss. 71–78)

2.11 Zigguratlar

Ziggurat sözcüğü, Akadca’da “yüksek, yükselmek, yüksek yer” anlamına gelen *zagaru* (Parrot, 1901, s. 57; Seely, 2001, s. 19) sözcüğünden gelmektedir. Kare ya da dikdörtgen bir temel üzerinde, birbirinden küçülerek yükselen teraslardan (katlardan) oluşan yapıdır. Yüksek teraslara, genellikle birbirine dik açıdan birleşen,

zigguratın ön tarafında biri solda biri sağda ve diğeri de ortada olmak üzere üç rampa merdivenle çıkılmaktadır. Zirvedeki en küçük kat kült odası olarak bilinir. Mezopotamya’da bu şekilde inşa edilen yapılara *ziggurat* denilmiştir.

Basit dikdörtgen tek odalı (Megaron) plan olarak ortaya çıkan Mezopotamya tapınak mimarisi, sürekli gelişerek Mezopotamya’nın karakteristik özelliği haline gelen aynı zamanda mimarinin de ulaştığı son nokta olan zigguratları ortaya çıkarmıştır. Zigguratlar köken olarak, yüksek kaide ve teraslar üzerinde inşa edilen tapınakların mantıksal bir uzantısı olarak gelişmiştir. (Crawford, 2010, s. 87) Tam olarak ziggurat diye adlandırabileceğimiz yapılar, III. Ur hanedanının ilk kralı Ur Nammu (M. Ö. 2112–2095) dönemi ile birlikte görülmeye başlamıştır. (Roaf, 1996, s. 104; Crawford, 2010, s. 88; Nissen, 2004, s. 222) Ancak Seely’e göre zigguratların ortaya çıkışı M. Ö. 3500–3000 tarihlerine kadar geriye gitmektedir. (Seely, 2001, s. 19) Seely’nin zigguratların çıkışı ile ilgili çok daha geriye gitmesi, belki de ziggurat mimarisinin son şeklini almadan önce ön örneklerinin ortaya çıktığı dönemle ilgili olabilir. Bir Sumer klasiği olan zigguratlar, sonraki dönemlerde bölgedeki diğer toplumlar tarafından da benimsenmiş hatta Mezopotamya’yı aşarak İran coğrafyasına da yayılmıştır. İran’da Elamlıların Susa’da inşa ettiği Çoga Zambil zigguratu hala çok iyi durumdadır. (Crawford, 2010, ss. 90–91)

Şehir merkezlerinde yükselen ve ovada uzak mesafelerden görülebilen, bulunduğu şehirde en büyük ve en görkemli yapı olan zigguratlar, şehir sakinleri için önemli bir yere sahipti. Frankfort’un yorumu ile zigguratın Mezopotamyalılar için ne derece önemli olduğuna bakalım:

“Şehrin kendisine bağımlı olduğu güç (tanrı) ile kent arasındaki bağlantıyı kurmak üzere dikilen yüksek yapı, yalnızca tanrıların sözle anlatılamayacak derecedeki yüceliklerini değil, aynı zamanda böyle

büyük çaba gerektiren bir yapıyı yükseltebilen topluluğun gücünü de dile getirmiş olurdu. Bu büyük tapınaklar, hem dindarlığın tanıkları hem de kent halkının birlikte onur duydukları yapılarıdır. Tanrının kenti koruması amacıyla yükseltelen bu yapılar, aynı zamanda şehirliliğin anlamını ve önemini ortaya koyuyorlardı. Kendilerini yapanlardan sonraki kuşaklara kalabilen yapılar, kentlerin gücünün gerçek anıtlarıdır". (Frankfort, 1989, s. 87)

Zigguratlarla ilgili bilinmezliğin sürmekte olduğunu hatırlatmak yerinde olur. Zigguratların neden inşa edildikleri ve işlevlerinin ne olduğu hâlâ bilinmemektedir. Arkeolojik kazılarda zigguratların işlevi ile ilgili tam olarak tatmin edici izlere henüz rastlanmamıştır. Bu konuda Mezopotamya literatüründe de bir bilgiye yer verilmemiştir. (Oppenheim, 1944, s. 55) Bu karakteristik yapıların inşa edilme amaçları ve işleyişleri sır olarak kaldığı ifade edilmektedir. (Bottero, 2001, s. 116; Oppenheim, 1977, s. 172) Oppenheim, bu yapılarda gerçekleştirdikleri kazılar sonucunda yapıların adlarının ve tarihlerinin ortaya çıktığını ancak ne için yapıldıkları konusunda bir bilgiye rastlamadıklarını söylemektedir. (Oppenheim, 1977, s. 172) Ancak birbirine uyum göstermeseler de arkeologlar, kendi aralarında zigguratların ne olduğu konusunda tahminler yürütmüşlerdir.

İlk görüşler Mezopotamya uygarlığı keşfedilmeden önce Avrupalı gezginler tarafından ortaya atılmıştır. Zigguratların yüksekliğine dikkat çeken gezginler, bunların Bağdat halifelerinin yüksekte serin havanın tadını çıkarmak için inşa ettikleri saraylar olduğunu veya bölge sakinlerinin, yılın dokuz ayı kavurucu sığa maruz kalan bölgede hem serinlemek hem de sivrisinek bulutlarından korunmak için inşa ettikleri yüksek korunaklar olduklarını sanmışlardı. Mısır piramitleri ile benzerlik kurularak birer anıt mezar oldukları da düşünülmüştür. (Parrot, 1901, ss.

58–59) Zigguratların tanrıların tahtları veya dağları olarak düşünüldüğü de kaynaklarda yer almıştır. Böyle düşünenler, Musa peygamberin Sina dağına çıkıp “tanrısıyla” konuşmasını, Yunan panteonunda yer alan tanrıların, Olympos dağının zirvesinde ikamet ettiklerini kaynak gösterirler. Dağın olmadığı bir coğrafyada zigguratın, üzerinde tanrının bulunduğu dağın simgesi veya yansıması olduğunu bir ihtimal olarak görürler.

Konuyla ilgili olarak Frankfort’un görüşüne bakılırsa, dağlık bir bölgeden çıkıp gelmiş olan Sumerlilerin, yüksek yerlerde olduklarını söyledikleri tanrılarına tapınmayı sürdürmek isteğiyle, ovada yapay dağlar yükseltme yoluna gittikleri anlaşılmaktadır. Frankfort, ifadesine şöyle devam etmektedir.

“Burada sorun tapınılan tanrıların yalnızca gök tanrıları olmamasına karşılık, neden yüksek yerleri uygun gördükleri sorusunda düğümlenir. Cevap; dağ kavramı, coğrafi bir özellik olarak değil, dinsel anlam yüklenmiş bir kavram olarak ele alınmasına dayanmaktadır. Dağ sözcüğü, Mezopotamya’daki kullanışıyla, öylesine dinsel anlamlarla yüklü bir sözcüktür ki onu basitçe dağ olarak çevirip bırakmak yetersiz olur. Mezopotamya’da dağ, yeryüzünün gizemli gücünün ve doğal yaşamın tüm güçlerinin toplandığı yerdir”. (Frankfort, 1989, s. 80)

Crawford’a göre de zigguratların, dağlık ülkeye dair Sumerlilerin hatıralarını yansıtması bir önermedir. Zigguratın *dağ* sözcüğü ile ilişkisi yalnızca bu yapıların büyüklüğüne ve biçimine yapılan bir göndermeden ibaret olması anlamına gelmektedir. (Crawford, 2010, s. 87)

Bir başka görüş, zigguratın evrenin simgesi olduğu doğrultusundadır. Mimari olarak zigguratın yedi kattan oluşması bu görüşün temel dayanağıdır. Zigguratın yedi

katı, gökyüzünün yedi katını simgelemektedir. Borsippa’da bulunan ve anlamı “yerin ve göğün yedi rehberinin evi” olan *Éuriminanki* zigguratu bu görüşü destekler niteliktedir. (Parrot, 1901, ss. 60–61; James and Sluijs, 2008, s. 73) Bu güne kadar gerçekleştirilmiş kazılara göre mevcut ziggurat kalıntılarının kat sayısı dördü geçmemektedir. Ancak bu, kat sayısının daha fazla olmadığı anlamına gelmemelidir. Çünkü genel kanı zigguratların yedi katlı olduğu yönündedir. Bu, Mezopotamya krallarının ulaşmak istediği yükseklik ölçüsüdür. Onlar için tapınağın mimari özelliklerinden çok yüksekliği önemliydi ve zirvesini göklere çıkarmak büyük bir gurur kaynağıydı. Gudea silindirlerinde Eninnu tapınağı tasvir edilirken:

*“Tapınak büyük bir dağ gibi göklere doğru yükseldi,
Korkunç görkemi tüm ülkeyi kapladı.*

Eninnu gök ile yer arasında kuruldu”. Silindir B. (Oiseth, 2007, s. 44)

denilmektedir. Her iki silindirde de Eninnu tapınağı pek çok yerde “bir dağ”, “dağ gibi yüksek” ifadeleri ile “dağ” vurgusu yapılmış ve ne kadar yüksek olduğunun altını çizilmiştir.

Kralların anıtlarında buna benzer birçok ifade yer almaktadır. Asarhaddon, Nabonidos ve Samsuiluna da (M. Ö. 1750–1712), zigguratın zirvesini göklere kadar yükselttiklerini gururla yazmışlardır. (Seely, 2001, s. 18)

Ziggurat tasvirlerine bakıldığında Babil silindir mühürlerinde kat sayısı üç, Asur silindir mühürlerinde ise dört olarak gösterilir. Asurbanipal’in Elam seferini anlatan anıtta ziggurat beş katlı olarak tasvir edilirken, (James and Sluijs, 2008, s. 63) Erken Hanedan dönemine ait bir silindir mühürde (numarası ve yeri verilmemiştir) ise dört katlı (Crawford, 2010, s. 88) olarak betimlenmiştir. Buna göre arkeologların düşüncesi zigguratların kat sayısının üç ile yedi arasında değiştiğidir.

Kalıntıları günümüze kadar gelmiş olan zigguratlar, mimari köken olarak yedi katlı tasarlanmış olabilirler. Uruk'ta bulunan Esagil tapınağında ele geçen bir tablete (Esagil tableti AO 6555) göre, kutsal kitaplara da konu olan ünlü ziggurat *Étemenanki* (Babil Kulesi) yedi katlıydı. Nebukadnezar'a ait olduğu bilinen bir dikili taşın (MS 2063) üzerinde Nebukadnezar II yedi katlı bir zigguratın önünde tasvir edilmektedir. Yanındaki yazıtta “Étemenanki, Babil zigguratu, büyüklüğü kadar yüksek” yazılıdır. Üst tarafı kırık bir Babil tabletinin (BM 38217) üzerinde altı katlı bir ziggurat tasvir edilmiştir. Üst tarafı kırık olduğu için yedinci kat görünmemektedir. (James and Sluijs, 2008, s. 58, 63) Borsippa zigguratını yeniden inşa eden Nebukadnezar II, ziggurat kazısında Rawlinson tarafından bulunan ve kendisine ait olan silindir mühür üzerinde şu ifadeleri kullanır:

“[...] Şimdi, daha önce bir kral tarafından inşa edilen Borsippa'nın kulesine göğün yedi katmanının katları adı verildi. [...]”.

Rawlinson'un kendi çevirisi. (Rawlinson, 1861, s. 30–31)

Herodot'un M. Ö. V. yüzyılın ortalarında Babil gezisi sırasında gördüğü ve “yedi katlı Zeus Belus” tapınağı diye bahsettiği tapınağın Babil Kulesinden başkası olamazdı. (Herodot, 1, s. 181) Mezopotamya'da bunlara benzer birçok Zigguratın, doğası gereği yedi katlı olduğu sanılmaktadır.

Zigguratların yedi katlı olmalarının bir anlamı olduğu düşünülmüştür. İlk olarak 1854'te Borsippa'da (Birs Nimrud) tanrı Nabu adına inşa edilmiş *Éuriminanki* zigguratının kalıntılarında kazı yapan, İngiliz arkeolog ve Asurolojinin babası H. C. Rawlinson bu görüşü dile getirmiştir. Rawlinson'a göre yedi kattan oluşan ve her katı farklı bir renge sahip olan ziggurat gökyüzünün yedi katını simgeler. Her renk birer gezegeni temsil etmektedir. (Rawlinson, 1861, s. 18) Bu durumda katların renkleri birer gezegen ile örtüşmektedir. Dolayısıyla ziggurat, gezegenlerin simgesi ve

evrenin yansımasıdır. Söz konusu görüşe dayanak olan *Éuriminanki* zigguratının kat renkleri aşağıdan yukarıya doğru sırayla: Siyah, turuncu, açık kırmızı, altın, sarı, mavi ve gümüş şeklindeydi. (Rawlinson, 1861, s. 18–22) Ancak bu görüş, başlarda ciddiye alınmamıştır. Çünkü zigguratların her katının ayrı bir renk olmasının bir sebebi yoktu üstelik her katın ayrı bir renk olduğu fikri de doğru sayılmıyordu. Arkeolojik araştırmalarda buna yönelik bir ize rastlanmamıştı. Terasların farklı renkte olduğu görüşü, arkeologlar tarafından sadece fantastik bir bakış açısı olarak değerlendiriliyordu. Onlara göre terasların farklı renklerdeymiş gibi görünmeleri, kerpiç yapımında kullanılan kil veya toprağın yapısı ve pişmiş tuğla elde etmek amacıyla kerpicingin pişirilmesinde kullanılan farklı sıcaklık derecelerinden kaynaklanıyordu. (James and Sluijs, 2008, s. 60) Kerpicingin rengi toprağın kalitesine göre de değişiyordu. Bazen sarımsı bazen neredeyse siyah bazen de kırmızıya çalan renklerde olabiliyordu. (Handcock, 1912, s. 120)

Teras renkleri ve gezegenler arasındaki ilişki araştırmaya değer bulunmazken VIII. yüzyılın ortalarında Fransız arkeologlar Place ve Thomas, Asur kralı II. Sargon'un (M. Ö. 721–705) kurduğu yeni başkent Dur Şarrukin'de (Korsabad) gerçekleştirdikleri kazılarla ilginç bulgulara ulaştılar. Kazılarda, Dur Şarrukin zigguratına ait ilk dört terası belirlediler. Dört terasın her birinin farklı renklerde olduğunu tespit ettiler. Buna göre aşağıdan yukarıya doğru teras renkleri: Beyaz, siyah, kırmızı ve son teras ise maviydi. Kazı sırasında hepsinin tek tarafı sırlı olmak üzere açık kırmızı, gümüş ve altın renklerinde üç farklı renkte kerpiç parçaları daha buldular. (James and Sluijs, 2008, s. 61) Bu kazıyla birlikte zigguratın teraslarının farklı renkler taşıdığı ve daha sonra bulunan üç farklı renkteki kerpiç kalıntılarıyla da zigguratın yedi terastan oluştuğu ortaya çıktı. Sonuç olarak bu gün tarihçiler

tarafından zigguratların teraslarının farklı renklerde olduğu kabul edilmiş durumdadır. Teraslara renkli sırlı tuğla aracılığıyla renk verildiği anlaşılmıştır.

Renklerin gezegenleri simgelemesi fikri, Babil astronomisinin verilerinden kaynaklanmaktaydı. Babilli astrologlar, çok iyi bildikleri gök cisimlerini birer renkle ifade ediyorlardı. O dönemlerde renkler ve simgeledikleri gezegenler şöyle idi:

Jüpiter	beyaz
Mars	kırmızı
Venüs	mavi
Satürn	siyah
Merkür	açık kırmızı
Güneş	altın
Ay	gümüş. (James and Sluijs, 2008, s. 68)

Zigguratların gökyüzü ile yeryüzü arasında bir bağlantı sağladığı da savunulmuştur. Bu durumda ziggurat dünyanın kozmik merkezidir. Zigguratın temeli derinlere atılıyordu ve zirvesi göklere kadar yükseltiliyordu. Yer ve gök, ziggurat aracılığıyla birleştiriliyordu. Çünkü evrendeki her düzlem arasındaki bağlantı Mezopotamya inancında büyük önem taşıyordu. Zigguratların mimari tasarımları bu görüş için son derece mantıklı gibi görünmektedir. Babil'deki *Etemenanki* zigguratının anlamı da bu noktada oldukça uygun bir zemin oluşturmaktadır. *Étemenanki*, *É-temen-an-ki* şeklinde dört kelimenin birleşiminden meydana gelir.

“É”: Ev ve tapınak anlamına geliyordu.

“Temen”: Kutsal temel ve temelin oturduğu platform demektir. Temelin binanın dengesini sağlayan unsur olduğu düşünülecek olursa, zigguratın dünyanın dengesini belirleyen yapı olduğu çıkarılabilir.

“An”: Gökyüzü anlamına geliyordu ve evrenin başlangıcında yeryüzü ile birleşikti.

“Ki”: Yeryüzü anlamına gelir. Tatlı suyun üstünde ve tuzlu sularla çevrilidir. (Salvini, 2006, ss. 122–124; Parrot, 1901, s. 46)

Dört kelimenin birleşiminden çıkan anlam “gökyüzü ve yeryüzünün temeli olan ev”dir. Bu şekilde *Étemenanki* gökyüzü ve yeryüzünü kendinde toplayıp birleştirmiştir. Yaratılış miti *Enuma Eliş*’te geçen:

“Efendi Marduk Esagil’in ölçülerini alarak, onun suretiyle büyük Étemenanki tapınağını kurdu. Kurduğu bu büyük tapınak gökyüzüdür”. *Enuma Eliş*, tablet IV. 143–146. (Salvini, 2006, s. 124)

ifadeleri, *Étemenanki*’nin gökyüzü olarak görüldüğünü açıklamaktadır. Yeryüzünde bulunan bir yapının gökyüzü olarak görülmesi, kozmik merkez olduğuna dair bir kanıt olabilir.

Belki de bu şekilde tanrıya ulaşma ve iletişim kurma imkânı (Frankfort, 1989, s. 87) sağlanmak isteniyordu. Zigguratlarda biri birinci terasta diğeri en üst terasta olmak üzere iki kült odası bulunurdu. Kült odaları yeri ve göğü simgelemekteydi. Zigguratın kendisi yer ve gök arasındaki ulaşım ve iletişimi sağlayan merdiven, (Badawi, 1966, s. 102) yer ile gök arasındaki bağlantıydı. (Kramer, 2002, s. 181; Salvini, 2006, s. 125) En üst teras, tanrının gökten inmesini sağlayan merdivenin başlangıcı sayıldığından, burada bir kült odası bulunurdu. En üst terastaki kült odasının varlığı kesindir. Çünkü Nabopolassar’ın *Étemenanki* zigguratını yeniden inşa ettikten sonra yazıtında yer verdiği sözleri bu görüşü kanıtlamaktadır.

“Kalın sedir kirişleri [...] bakırla kapladım. Eski zamanlarda olduğu gibi, son katta, efendim Marduk için, yüksek ve arı bir tapınak, kutsal bir mabet yükselttim ustalıkla”. Tablet: Nab. 17. (Salvini, 2006, s. 120)

Kült odasının nasıl olduğuna dair temel bilgi, Herodot tarafından verilmektedir. Onun dışında bir kaynaktan bilginin sağlanması mümkün görünmüyor. Çünkü en iyi ziggurat bile toprak yığını halindedir. Herodot,

Étemenanki'nin zirvesindeki kült odasının içinde, tanrı heykelinin olmadığını ancak bir yatak ve yatağın yanında duran altın bir masa olduğunu belirtirken, yine kendisi Kaldeli (Babilli) rahiplerden aldığı bilgiye göre, bu oda tanrının kendisine eş olarak seçtiği kadının kaldığı odaydı. (Herodot, 1, s. 181) Burada, “tanrının kendisine eş olarak seçtiği kadın” ifadesi *Entum* rahibelerini çağrıştırmaktadır. Dolayısıyla bu oda, kutsal evlilik töreni için de kullanıldığı sanılmaktadır. (Lloyd, 1947, s. 27; Oppenheim, 1944, s. 55)

Zigguratların gözlem evi olarak kullanıldığı konusunda bir kanıt yoktur. Salvini'ye göre zigguratların, özellikle Babil Kulesi'nin (*Étemenanki*), gözlem evi olarak kullanıldığı fikri Batı'ya klasik yazarlar tarafından yayılmıştır. (Salvini, 2006, s. 124) Çünkü Diodorus, Babil Kulesinin gözlem evi olarak kullanıldığını yazmıştır. (Diodorus, II, s. 9) Ancak gözlem evi olarak kullanılsalar bile temel işlevlerinin bu olmadığı açıktır. Bu şekilde düşünülmüş olmasının sebebi, bu yapıların gökyüzüne yakın yüksekliğinin sağladığı pratik fayda olabilir. Ayrıca gök gözlemciliği için yüksek bir yere ihtiyaç olup olmadığı da ayrı bir konudur.

Bütün bu görüşlerin yanında, zigguratların ne olduğu sorusuna verebileceğimiz tek kesin cevap, onların tapınak komplekslerinin bir parçası olduğudur. Çünkü Mezopotamya'da zigguratlar, Roaf'ın dediği gibi tapınağı tamamlayan bir birim gibi tapınağın hemen yanına yapılıyordu. (Roaf, 1995, s. 431) Her büyük tapınağa bir zigguratın eşlik etmesinin nedeni henüz anlaşılmış değildir. Bu durumda zigguratın tapınaktan farklı bir işlevinin olduğu ihtimal dâhilindedir. Mimarilerinin, tapınak mimarisinden farklı olması da tapınakla aynı işleve sahip olmadıklarına işaret etmektedir. Yükseklik aracılığı ile kutsallık vurgusu, zigguratların mimari şekillerinin gökyüzüne uzanan merdivenlerin yansıması olarak düşünülecek olursa, Babil Kule'si ile ilgili hikâyede olduğu gibi tanrıya ulaşma

çabası söz konusudur. Sonuç olarak her zigguratın bir tapınak kompleksinin parçası olduğu ancak her tapınağın bir ziggurat olmadığı rahatlıkla söylenebilir.

2.11.1 Étemenanki Zigguratı (Babil Kulesi)

Mezopotamya’da arkeologlar tarafından tespit edilmiş otuz civarında (Walton, 1995, s. 156) ziggurat bulunmaktadır. Bu zigguratlar arasında en ünlüsü, adı Eski Ahit’te (Tevrat) geçen ve efsaneleşen, Babil Kulesi diye bilinen ve “yerin ve göğün temeli olan ev” anlamına gelen Étemenanki (Ek 19) zigguratıdır. Ziggurat bugünkü Bağdat şehrinin 100 km. güneyinde, Fırat nehrinin doğu kıyısında yer alan antik Babil kentinde inşa edilmiştir. Eski Ahit’in tekvin (yaratılış) bölümünde “Migdal Babel” olarak geçen ifade ile Babil Kulesi’ne atıfta bulunduğu bilinmektedir. Tekvindeki anlatıma göre, tufandan sonra tek bir dil konuşan insanlar Şinar’a (Sumer ülkesi) geldiklerinde tanrıya baş kaldırdıklarını simgeleyen dev bir kule yapacaklar ve bu kule ile tanrının olduğu yere ulaşmaya çalışacaklardır. Kulenin ortaya çıkışıyla ilgili anlatı, Eski Ahit’in ilk kitabı tekvinde şu şekilde geçer:

“Başlangıçta dünyadaki bütün insanlar aynı dili konuşur, aynı sözleri kullanırlardı. Doğuya göçerlerken Şinar bölgesinde bir ova buldular ve oraya yerleştiler. Birbirlerine, “gelin tuğla yapıp iyice pişirelim” dediler. Taş yerine tuğla, harç yerine zift kullandılar. Sonra, “Kendimize bir kent kuralım” dediler, “Göklere erişecek bir kule dikip ün salalım. Böylece yeryüzüne dağılmayız”. Tanrı, insanların yaptığı kenti ve kuleyi görmek için aşağıya indi ve şöyle dedi: “Tek bir halk olup aynı dili konuşarak bunu yapmaya başladıklarına göre düşündüklerini gerçekleştirecek, hiçbir engel tanımayacaklar. Gelin, aşağı inip dillerini karıştıralım ki birbirlerini anlamasınlar” Böylece Tanrı, onları yeryüzüne dağıtarak kentin yapımını durdurdu. Bu

nedenle kente Babil adı verildi; çünkü Tanrı, bütün insanların dilini orada karıştırdı ve onları yeryüzünün dört bucağına dağıttı". (Tevrat, tekvin, 11, ss. 1–9).

Böylece, pekçok efsanede ve kutsal kitaplarda adı geçen Babil Kulesi, yeryüzündeki ulusların ve onların konuşmakta olduğu binlerce dilin nasıl ortaya çıktığıyla ilgili bir inanış unsurudur. İnsanlar, Tanrıya ulaşmak ve ona daha yakın olabilmek için, uyum içerisinde ve büyük bir istekle göğe yükselen bir kule inşa etmeye girişmişlerdir. Kule, çok geçmeden yükselmeye başlamış ve bunu gören Tanrı, kuleyi inşa eden her insana ayrı bir dil vermiş, onları dünyanın dört bir tarafına savurmuştur. İnsanlar birbirleriyle anlaşamadıkları için kulenin yapımı da durmuş ve dünya üzerinde çok sayıda ulus ve bu uluslara ait binlerce dil türemiştir.

Babil Kulesinin, Babil'deki Étemenanki zigguratı olduğu arkeologlar tarafından kanıtlanmış durumdadır. Onlara göre, Babil Kulesi ile ilgili hikâye gerçek bir yapının hatırasıydı. Tekvinde geçen pişmiş tuğla ve zift zigguratlarda kullanılan bir malzemeydi. Şehir olarak Babil geçmekte ve Babil'de bulunan ziggurat ise Étemenanki idi. Zigguratın yedi katlı olduğuna dair birçok delil de mevcuttur. Bunların arasında Herodot'un gezi bilgileri de dâhil olmak üzere, kralların yazıtları, silindir mühürler yer alır. Özellikle Yeni Babil döneminden kalma bir stel (dikili taş) üzerinde yedi katlı bir ziggurat ve yanında yer alan "Babil Etemenanki Zigguratı" yazısı (George, 2006, s. 7) da somut bir kanıt niteliğindedir.

Zigguratın tarihçesi ile ilgili bazı yorumlar yapılsa da tam olarak belirlemek mümkün değildir. Tevrat'ın Tekvin bölümünde bahsedilen pişmiş tuğla ve ziftin inşaatta kullanılması bir ipucu olabilir. Çünkü ziggurattan geriye kalan harabede tespit edilen pişmiş tuğla ve zift tekvin ile bir paralellik göstermektedir. Ancak pişmiş tuğla ve ziftin M. Ö. 3100'den itibaren kullanılmaya başlandığını hatırlayacak

olursak, zigguratın bu tarihten, yani Cemdet Nasr döneminden önce inşa edilmesi mümkün görünmemektedir. (Seely, 2001, s. 19; Walton, 1995, s. 63) Roaf ve George'un tahmini ise zigguratın Hammurabi döneminde yapılmış olmasıdır. (Roaf, 1995, s. 431; George, 2006, p, 20) Zigguratın, Hitit kralı Muşili (M. Ö. 1620–1590) tarafından M. Ö. 1595'te ve Asur kralı Senacherib tarafından M. Ö. 689'da, olduğu gibi bazı dönemlerde yıkıldığı sanılmaktadır. (George, 2006, s. 19–21) Asur kralları Asarhaddon ve Asurbanipal tarafından yeniden yapıldığı sanılmaktadır. (George, 2006, s. 3) Asarhaddon (kaynakta tablet numarası verilmemiştir);

*“Étemenanki zigguratını eskiden olduğu yerde, şu ölçülerle yaptırđım,
90 metre uzunluğunda ve 90 metre genişliğinde kurdurdum onu”.*
(Salvini, 2006, s. 118)

demektedir. Bu ifadeden, ziggurat yeniden inşa edilirken eski temelin kutsallığı anlayışının devam ettiği ve bu nedenle eski temele sadık kalınarak inşa edildiği anlaşılmaktadır. Babil kralları Nabopolassar (M. Ö. 625–605) ve II. Nebukadnezar tarafından ise inşa edilip, pişmiş tuğla ile kaplandığı bilinmektedir. (George, 2006, s. 3)

Ziggurat ile ilgili en değerli belge M. Ö. VII. ve VI. yüzyılda yazılmış Esagil tabletidir. Esagil tableti matematiksel bir metin aynı zamanda Étemenanki'nin ölçülerini de içermektedir. Ancak ölçüler I. binyıldaki zigguratın ölçüleridir. 1913 ve 1962 yıllarında Alman arkeologların yaptıkları kazılarda Hammurabi dönemindeki iki inşaat katmanına ulaştıklarını söylemelerine rağmen, genel plan hep aynı kalmıştır. Georg'a göre; Esagil tabletinin verdiği ölçüler Nabopolassar dönemindeki ölçülerdir. Esagil tabletinin ölçülerine bakılırsa 7 katlı olan zigguratın kenarları 90 m. genişliğinde, yerden yüksekliği ise aynı şekilde 90 m. idi. İlk katın yüksekliği 33 m. ikinci katın yüksekliği 18 m. altıncı kata kadar diğer katların yüksekliği 6 m. yedinci

katın yüksekliği ise 15 metredir. (Parrot, 1901, s. 21; Salvini, 2006, ss. 118–119) Taban katın ölçülerine bakılırsa, zigguratın kare planlı olduğu anlaşılmaktadır. Kerpiç duvarlar 15 m. kalınlığında zift ve pişmiş tuğla ile örölmüş bir katmanla kaplanmıştır. Güney cephesinde üç rampa merdiven yer almaktadır. Ortadaki ana merdiven 52 m. uzunluğunda, 9. 35 m. genişliğindedir. Yan merdivenlerin genişliği 8. 30 m. yüksekliği ise 33. 50 metreyi aşmaktaydı. (Salvini, 2006, s. 118–119)

Étemenanki zigguratu babil kulesi adıyla Mezopotamya literatüründe en çok yer verilen ziggurat olmakla birlikte aynı zamanda arkeolojik çalışmalarda da büyük ilgi görmüştür. Fakat bugün ziggurattan geriye hiçbir şey kalmamıştır. Büyük İskender (M. Ö. 356–323) 330’da Babil’e ulaştığında sadece zigguratın harabeleri ile karşılaşmıştır. Yeniden inşa etmek amacıyla mevcut harabeleri temizletti. Harabelerden çıkan kerpiçlerle şehrin kuzeydoğusunda yapay bir tepe oluşmuştur. Ancak inşaatı başlatamadan ölmüştür. Bu şekilde Étemenankiden kalan son izlerde silinmiştir. (George, 2006, s. 27; Salvini, 2006, s. 128)

2.11.2 Étemennigur Zigguratu (Ur Zigguratu)

Étemennigur zigguratu, kalıntıları günümüze kadar ulaşabilmiş ve en iyi korunmuş ziggurattır. “Temeli korku salan ev” anlamına gelen Ziggurat, bugün Tel El Mukayyer olarak bilinen ve Bağdat’ın yaklaşık 350 km. güneyinde, Fırat’ın 16 km. batısında yer alan antik Ur kentinde inşa edilmiştir. Ziggurat ile ilgili detaylı bilgiler, İngiliz arkeolog Leonard Woolley tarafından 1930–1933 yıllarında gerçekleştirilen kazılardan sonra ortaya çıkmıştır.

En büyük ziggurat inşaatçısı olarak bilinen III. Ur Hanedanının ilk kralı olan Ur Nammu’nun M. Ö. III. binyılın sonlarında Uruk’ta İnanna adına, Nippur’da Enlil adına ve Eridu’ da ise Enki adına ziggurat inşa ettiği bilinmektedir. Étemennigur zigguratu (Ek 20) da yine Ur Nammu tarafından tanrı Nanna (Sin) adına M. Ö. XXII.

yüzyılda inşa edilmiştir. (Crawford, 2010, s. 89; Mcİntosh, 2005, s. 83) Birbirinden küçülerek yükselen üç teras ve en üstte kült odası olmak üzere dört terastan oluşmaktadır.

Zigguratın ana gövdesi kerpiçten yapılmış, kerpiç duvar 2, 5 m. kalınlığında zift ile örülmüş pişmiş tuğla ile kaplanmıştır. Ur Nammu döneminde kullanılan pişmiş tuğla kare olup ölçüleri, 0. 29–0. 30 x 0. 07–0. 08 m. şeklindedir. Bu dönemden kalan pişmiş tuğlaların çoğunun üzerinde “Ur Nammu” baskısı mevcuttur. İç duvar çamur sıva ile örülmüştür. Kullanılan kerpiçlerin ölçüleri, 0. 25–0.16 x 0. 065–0. 070 m. dir. Dış duvarlara girinti ve çıkıntılar konulmuştur. Çıkıntılar 2. 60 m. eninde ve 0. 45 m. duvardan dışarı doğru çıkıntılıdır. Ziggurat, kuzeydoğu-kuzeybatı, güneybatı-güneydoğu olarak köşeleri geleneksel olarak dört ana yönü gösterecek şekilde (Ek 21) konumlanmıştır. (Woolley, 1939, ss. 98–99) Zigguratın en alt terasının boyutları, zeminde 62. 5 x 43 m. İlk teras 11 m. ikinci teras 5 m. üçüncü teras 5 m. dördüncü terasın yüksekliği ile ilgili herhangi bir iz bulunmazken, (Crawford, 2010, s. 89; Woolley, 1939, s. 98) Palmer’e göre; zemin 65 x 43 m. dir. İlk teras 9. 5 m. ikinci teras 2. 5 m. üçüncü teras 2. 3 m. dördüncü teras ise 4 m. yüksekliğindedir. (Palmer, 2012, s. 127) Bu ölçülere göre ziggurat, dikdörtgen planlı olarak tasarlanmıştır.

Yapının kuzeydoğu cephesinde kemerli giriş altında ve birinci teras hizasında birbirlerine dik açıyla buluşan üç rampa merdiven yer alır. Yan merdivenlerden biri kuzey köşesinden yükselmekteyken, diğer yan merdiven doğu köşesinden merkeze doğru yükselir. (Woolley, 1939, s. 98) Merdivenler birleştikten sonra yine tek merdiven olarak yukarıya doğru devam etmektedir. (Crawford, 2010, s. 90)

Ziggurat inşa edildikten sonra birçok kez yenilemiştir. Daha önce Elamlılar tarafından da yıkılmıştı ve Nabonidos zamanına kadar sadece iyi durumdaki birinci

terası mevcuttu. (Woolley, 1939, ss. 122–125) En son Nabonidos tarafından M. Ö. VI. yüzyılda yeniden inşa edilmiştir. Bugün mevcut olan kalıntılar bu döneme aittir. Nabonidos'un yaptığı yenileme özellikle zigguratın birinci terasında Ur Nammu inşaatının aynısıdır. Bu dönemde kullanılan kerpiçlerin üzerinde ise Nabonidos'a ait baskılar mevcuttur. (Woolley, 1939, ss. 100–101) Zigguratın birinci terası, 1960 yılında Irak hükümeti tarafından restore edilmiş ve restore edilmiş hali halen görülebilmektedir.

SONUÇ

Sümer teolojisi üzerine kurulu Mezopotamya inancı bilinen ilk çok tanrılı inançtır. Söz konusu inanç sistemine bakacak olursak, burada tek tanrılı dinlerde olduğu gibi inancı yaymak, taraftar bulmak ve anlatmak gibi faaliyetlere gerek duyulmamıştır. İnanç tamamen dünyevi bir inançtır. Yaşamın her alanını kapsamaktadır. Tanrılar tarafından cezalandırma ve ödüllendirme yaşam devam ederken bu dünyada gerçekleşir. Tanrılara ibadet yerine hizmet anlayışı vardır. İnsanlar tanrılar tarafından onlara hizmet etmek için yaratılmıştır. Tanrılarının barınması, giyim kuşama, yiyecek ve içeceklerinin sağlanması insanların göreviydi. İnsanlar bu görevi hizmet anlayışı içerisinde kusursuz olarak yerine getirmeliydiler. Bu hizmetlerinin karşılığında bol ürün, uzun ömür ve zafer gibi istekleri karşılanacaktı. Ancak hizmette kusur, hastalık, ölüm, yenilgi ve yoksulluk gibi istenmeyen durumlarla cezalandırılırdı. İnanç sisteminin özelliklerini şöyle sıralayabiliriz:

Çok tanrılıdır.

Tanrılara badet yerine hizmet sözkonusudur.

İnancı yaymak veya benimsetmek sözkonusu değildir.

İnanç dünyevidir, ödül ve ceza kişi hayattayken uygulanır.

Ölümden sonra yaşam yeraltında (geri dönüşü olmayan ülke) devam etmektedir.

İnanç yaşamın her alanına hâkimdir, yaşam döngüsü inanca bağlanmıştır ve her şey inanç ve uygulamaları etrafında şekillenmiştir.

İnanç, bilim, edebiyat ve sanattın esin kaynağıdır.

Tapınak, tanrılara hizmetin sağlandığı yerdi. Tanrının evi ve özel yaşam alanıydı. Her tanrının kendisine adanan bir tapınağı ve baş tanrı olduğu bir şehri vardı. Tapınaklar, Sumer dilinde “É”, Akadcada “bitu” ile telafuz edilirdi. Tapınağın

en kutsal bölümü kült odası yani tanrı heykelinin bulunduğu merkezi odaydı. Kült odası sadece görevli rahiplerin girebildiği bir alandı. Tanrı heykelinin önünde bir sunak bulunurdu. Sunak, tanrılara sunulacak kurban ve adaklar için kullanılırdı. Kült odasında tanrının günlük bakımı yapılır, değerli taşlar, altın ve gümüşle süslü giysilerle giydirilirdi. Günde iki veya üç öğün yemek sunulurdu. Tanrı, sonsuz güce sahip ve de ölümsüz olmasına rağmen insan gibi düşünülürdü. Tapınakların genel özellikleri şöyledir:

Tapınak tanrının evidir.

Tanrı ve halkın buluştuğu yerdir.

Başlangıçta şehrin yönetim merkezidir.

Kompleks şeklinde inşa edilir.

Ekonomik, sosyal, eğitim ve adli faaliyetleri vardır.

Mimariden çok işlevi ön plandadır.

Mimari açıdan tapınağa bakıldığında estetik bir görünümün olmadığı anlaşılır. Mezopotamyalıların estetikten çok pratik işleve önem verdiği açık ancak hiç estetik kaygılarının olmadığını da söylemek zordur. Öncelikle iklim ve coğrafyanın sunduğu malzeme göz önüne alınırsa, bunun doğal bir sonuç olduğu ortaya çıkar. Ana malzeme çamurdan yapılan kerpiçti ve tapınaklar kerpiç ile inşa ediliyordu. Bu da tapınaklara eski ve soluk bir görünüm veriyordu. Mezopotamyalılar bunun farkındaydı ve bu görünümü değiştirebilmek için duvarlarda niş, koni mozaikler, girinti ve çıkıntılara yer vermişlerdir.

Tapınakta kabul görmüş mimari plan üç bölümlü plandı. Bu plan, kült odasının uzun duvarlarına eklenen yapılarla birlikte ortaya çıkardı. Daha sonra tapınağa avlu eklenmiş ve tapınağın vazgeçilmez bölümü olmuştur. Anıtsal girişten avluya, avludan ya doğrudan ya da bir ön odadan geçilerek kült odasına girilirdi.

Tapınağa avlu eklendikten sonra tapınaklar birer kompleks haline geldi. Avlunun etrafında yaşam alanları, kütüphane, atölyeler, depolar ve dükkânlar inşa edildi. Bunlar, sivil hizmet birimleriydi çünkü tapınak tarım, hayvancılık ve ticaret alanlarında ekonomik faaliyet gösteren büyük bir kurumdu.

Kerpicingin çabuk aşınmasından dolayı tapınaklar kısa sürede bir toprak yığını haline gelebiliyorlardı. Dolayısıyla tapınak bu toprak yığını üstünde yeniden yapılıyordu. Her katman tapınağın biraz daha yükseğe yapılmasına yol açıyordu. Bu yükseklik geleneksel olarak zigguratların ortaya çıkmasında büyük etken oldu. Zigguratlar, Mezopotamya'nın karakteristik mimari tarzı olarak kabul edilir. İşlevleri konusunda henüz tatmin edici bir bilgi mevcut değildir ancak değişik fikirler ortaya atılmıştır. Genel anlamda en çok kabul gören fikir, zigguratların yer ile gök arasında bir bağlantı olduğudur. Ölümlülerin tanrıya ulaşması veya tanrının ziggurat aracılığıyla yeryüzüne inmesi bu şekilde tasarlanmıştır. Tapınakların mimari özellikleri kısaca şöyledir:

Ana yapı malzemesi kerpiçtir.

Yüksek bir kaide üzerinde inşa edilir.

Köşeler dört ana yönü gösterir.

Tekdüze kerpiç görüntüsü duvarlara girinti ve çıkıntı koyularak giderilir.

Şehrin en yüksek binasıdır.

Genel olarak üç bölümlü ve dikdörtgen plana sahiptir.

KAYNAKÇA

- Abusch, T. (2007). Witchcraft literature in Mesopotamia. İn G. Leick (Ed.), *The Babylonian world* (ss. 373–389). Newyork: Routledge.
- Albright, W. F. (1920). The Babylonian temple-tower and the altar of burnt-offering. *Journal Of Biblical Literature*. 30(3/4), 137–142.
- Ambos, C. (2010). Building rituals from the first millennium BC: the evidence from the ritual texts. İn M. J. Boda and J. Novotny (Eds.), *From the foundations to the crenellations: essays on temple building in the Ancient Near East and Hebrew Bible* (ss. 221–239). Münster: Ugarit-Verlag.
- Ambos, C. (2012). Temporary ritual structures and their cosmological symbolism in ancient Mesopotamia. İn D. Ragavan (Ed.), *Heaven on earth: temples, ritual, and cosmic symbolism in the ancient world* (ss. 245–258). Chicago: The University Of Chicago Press.
- Andrae, W. (1943, Eylül 20–25, 1937). Sümerlerin monumantal sanatları. *İkinci Türk Tarih Kongresi. IX. seri. No: 2*. 110–114.
- Annus, A. (2010). On the beginings and continuities of omen sciences in the ancient world. İn A. Annus (Ed.), *Divination and interpretation of signs in the ancient world* (ss. 119). Chicago: University Of Chicago Press.
- Ateş, H. ve Ünal, S. (2004). Devletin doğduğu yer: antik çağ ortadoğusu'nda idari hayat. *Bilgi*. 1(8), 21–42.
- Avilova, L. I. (2012, January). On the characteristic of temple complexes in the Near East in the 4th– 3rd millennia B. C. *Asian Culture and History*. 2(4), 2–15.
- Badawy, A. (1966). *Architecture in ancient Egypt and the Near East*. Cambridge: The M. I. T. Press.

- Bacskey, A. (2009, December). Magical elements of Mesopotamian medical texts. *Acta Antiqua*. 3(49), 269–280.
- Bahrani, Z. (2007). The Babylonian visual image. In G. Leick (Ed.), *The Babylonian world* (ss. 155–171). Newyork: Routledge.
- Battenfield, J. R. (1971, Spring). Atrahasis: a survey. *Grace Theological Journal*. 2(12), 3–22.
- Beaulieu, S. A. (2007). Late Babylonian intellectual life. In G. Leick (Ed.), *The Babylonian world* (ss. 473–487). Newyork: Routledge.
- Benzel, K. Graff, S. B. Rakic, Y. and Watts, E. W. (2010). *Art of the ancient Near East, a research for educator*. Newyork: Metropolitan Museum Of Art.
- Berlejung, A. (1997). The many faces of god: divine images and symbols in ancient Near Eastern religions. In K. V. D. Toorn (Ed.), *The image and the book; iconic cults, aniconism and the rise of book religion in Israel and the ancient Near East* (ss. 45–73). Leuven: Uitgeverij Peeters.
- Bottero, J. (2001). *Religion in ancient Mesopotamia*. (T.L. Fagan, Trans.). Chicago: The University Of Chicago Pres.
- Bottero, J. (2003). *Mezopotamya: yazı, akıl ve tanrılar*. (M.E. Özcan ve A. Er, Çev.). Ankara: Dost.
- Bricker, D. S. (2000, November). Innocent suffering in Mesopotamia. *Tyndale Bulletin*. 51(2), 193–214.
- Brown, H. C. (1906). *The historical bases of religions, primitive Babylonian and Jewish*. Boston: Herbert B. Turner Co.
- Bury, J. B. Cook, S. A. and Adcock, F. E. (Eds.). (1928). *Egypt and Babylonia to 1580 B. C.* (2nd. ed). Cambridge: Cambridge University Press.
- Can, Ş. (1994). *Klasik Yunan mitolojisi. İstanbul: İnkılâp Yayınları*.

- Cohen, M. E. (1993). *The cultic calendars of the ancient Near East*. Mariland: CDL Press.
- Collon, D. (2004). Eski yakınoğu'da rahip ve rahibe tasvirleri. (F. Sevinç. Çev.). *D.T.C.* 2(44), 79–110.
- Cooper, J. S. (2008). Divine kingship in Mesopotamia, a fleeting phenomenon. İn N. Brisch (Ed.), *Religion and power: divine kingship in in the ancient world and beyond* (ss. 81–103). Chicago: The University Of Chicago Press.
- Crawford, H. (2010). *Sümer ve Sümerler*. (N. Uzan, Çev.). Ankara: Arkadaş.
- Çığ, M. İ. (2005). Kur'an, İncil ve Tevratın Sümer'deki kökeni. (9. Baskı). İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Dalley, S. (2000). *Myths from Mesopotamia: creation, the flood, Gilgamesh, and others*. (Rev. Ed). Oxford: Oxford University Press.
- Delougaz, S. (1933). *I. Plano-konvex and the methods of their employment: II. the treatment of clay tablets in the field*. Chicago: The University Of Chicago Pres.
- Delougaz, S. (1940). *The temple Oval at Khafajah*. Chicago: The University Of Chicago Pres.
- Delougaz, S. and Lloyd, S. (1942). *Pre-Sargonid Temples in the Diyala Region*. Chicago: University of Chicago Press.
- Demirci, K. (2013). *Eski Mezopotamya dinlerine giriş: tanrılar, ritüel, tapınak*. İstanbul: Ayışığı.
- Diodorus, *Bibliothèque Historique*, II.
- Farber, W. (1995). Witchcraft, magic and divination in ancient Mesopotamia. İn J. Sasson (Ed.), *Civilization of the ancient Near East* (Vol. III). (ss. 1885–1910). New York: Charles Scribner's Sons.

- Foster, B. R. and Foster, K. S. (2009). *Civilization of ancient Iraq*. Princeton: Princeton University Press.
- Frankfort, H. and Jacobsen, T. (1932). *Tell Asmar and Khafaje: the first season's work in Eshnunna 1930/31*. Chicago: The University Of Chicago Pres.
- Frankfort, H. (1933). *Tell Asmar, Khafaje and Khorsabat: second preliminary report of the Iraq expedition*. Chicago: The University Of Chicago Pres.
- Frankfort, H. (1934). *Iraq excavations of the Oriental İnstitute 1932/33: third preliminary report of the Iraq expedition*. Chicago: The University Of Chicago Pres.
- Frankfort, H. and Jacobsen, T. (1935). *Oriental İnstitute discoveries in Irak 1933/34: fourth preliminary report of the Iraq expedition*. Chicago: The University Of Chicago Pres.
- Frankfort, H. (1936). *Progress of the work of the Oriental İnstitute in Iraq 1934/35: fifth preliminary report of the Iraq expedition*. Chicago: The University Of Chicago Pres.
- Frankfort, H, Lloyd, S. and Jacobsen, T. (1940). *The Gimilsin temple and the palace of the rulers at Tell Asmar*. Chicago: The University Of Chicago Pres.
- Frankfort, H. (1948). *Kingship and the gods: a study of ancient Near East religion as the integration of society & nature*. Chicago: The University Of Chicago Pres.
- Frankfort, H. (1952). State festivals in Egypt and Mesopotamia. *Journal Of The Warburg And Courtauld İnstitute*. 15(1/2), 1–12.
- Frankfort, H. (1989). *Uygurlığın Yakındoğu'da doğuğu*. (A. Şenel, Çev.). Ankara: İmge.

- Giedion, S. (1964). *The Eternal Present: The Beginnings of Architecture*. New York: Pantheon Books.
- Geller, M. J. (2007). Incantations within Akkadian medical texts . In G. Leick (Ed.), *The Babylonian world* (ss. 389–400). Newyork: Routledge.
- George, A. R. (2006). The Tower of Babel: archaeology, history and cuneiform texts. *Archiv für Orientforschung*. (51), 75–95.
- Godderis, A. (2007). The Old Babylonian economy. In G. Leick (Ed.), *The Babylonian world* (ss. 198–210). Newyork: Routledge.
- Goff, B. L. (1963). *Sybolds of prehistoric Mesopotamia*. New Haven: Yale University Press.
- Good, I. (2007). Cloth in the Babylonian world. In G. Leick (Ed.), *The Babylonian world* (ss. 141–155). Newyork: Routledge.
- Gökçek, G. Ve Akyüz, F. (2013). Sumer kanunları. *F. Ü. Ortadoğu Araştırmaları Dergisi*. 1(9), 2-8.
- Guinan, A. K. (2002). A severed head laughed: stories of divinatory interpretation. In L. Ciraolo and J. Siedel (Ed.), *Magic and divination in the ancient world* (ss. 7–40). Boston: Styx.
- Handcock, S. S. S. (1912). *Mesopotamian archaeology: an introduction to yhe archaeology of Babilonia and Assyria*. New York: G. S. Putnam's Sons.
- Heidel, A. (1949). *The Gilgamesh epic and Old Testament parallels*. (2. Ed.). Chicago: University of Chicago press.
- Heidel, A. (1951). *The Babylonian genesis: the story of creation*. (2. Ed.). Chicago: University of Chicago press.
- Herodotus, book 1.

- Hurowitz, V. A. (2003, January). The Mesopotamian god image, from womb to tomb. *Journal Of The American Oriental Society*. 123(1), 147–157.
- James, S. and Sluijs, M. A. V. (2008). Ziggurats, Colors, and Planets: Rawlinson Revisited. *Journal of Cuneiform Studies*. Vol. 60, ss. 57–79.
- Jean, C. (2002). Divination and oracles at the Neo-Assyrian palace: the importance of signs in royal ideology. In A. Annus (Ed.), *Divination and interpretation of signs in the ancient world* (ss. 267–277). Chicago: University Of Chicago Press.
- Joannes, F. (2000). *The age of empires: Mesopotamia in the first milenium B.C.* (A. Nevill, Trans.). Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Johns, C. H. W. (1904). *Babylonian and Assyrian laws, contracts and letters*. Newyork: Charles Scribner's Sons.
- Jursa, M. (2007). The Babylonian economy in the first millennium BC. In G. Leick (Ed.), *The Babylonian world* (ss. 224–236). Newyork: Routledge.
- Katz, D. (2005). Death they dispensed to mankind the funerary world of ancient Mesopotamia. *Historiae*. Vol. 2, 55–90
- Katz, D. (2007). Sumerian funerary rituals in context. In N. Laneri (Ed.), *Performing death: social analyses of funerary traditions in the ancient Near East and Mediterranean* (ss. 167–788). Chicago: University Of Chicago Press.
- Kılıç, Y. ve Duymuş, H. (2009). Eski Mezopotamya'da din kadınları (Rahibeler). *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*. 1, 159–184.
- Kılıç, Y. (2009, Temmuz). Eski Ön Asya toplumları arasında yazı ve dil etkileşimi. *P. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. 4, 122-151.
- Kim, J. B. and Human, D. J. (2008). Nagid: A re-examination in the light of the royal ideology in the ancient Near East. *HTS*. 64(3), 1475–1497.

- King, L. W. (1903). *Books on Egypt and Chaldaeae: Babylonian religion and mythology*. (Vol. 5). London: Trübner & Co LTD.
- Kirschbaum, E. C. (2004). *Asurlular*. (A. Yarbaş, Çev.). İzmir: İlya.
- Kleber, K. (2011). Neither salave nor truly free: the status of the dependents of Babylonian temple household. In L. Culbertson (Ed.), *Slaves and households in the Near East* (ss. 101–113). Chicago: University Of Chicago Press.
- Koch-Westenholz, U. (1995). *Mesopotamian astrology, an introduction to Babylonian and Assyrian celestial divination*. Copenhagen: Museum Tusculanum Press.
- Kozuh, M. (2010). Lamb, muton and goat in the Babylonian temple econom. *Journal Of The Economic And Social History*. Vol. 53, 531–578.
- Kramer, S. N. (1944). *Sumerian mythology: a study of spiritual and Literary Achievement in the Third Millennium B.C.* (Rev. ed.1961). Pennsylvania: University of Pennsylvania Press.
- Kramer, S. N. (1956). *History Begins at Sumer: thirty-nine firsts in recorded history*.(3rd.Rev. ed. 1981). Pennsylvania: University of Pennsylvania Press.
- Kramer, S. N. (1988). The temple in Sumerian literature. In Michael V. F. (Ed.), *Temple in society* (ss. 1–16). Viyona Lake: Eisenbrauns.
- Kramer, S. N. (2002). *Sümerler*. (Ö. Buze, Çev.). İstanbul: Kabcacı.
- Kuhrt, A. (1995). *Eski çağda Yakındoğu (M.Ö. 3000–330)*. D. Şendil (Çev.). (2. bs.). (cilt 1–2). İstanbul: İş Bankası.
- Küçükbezcı, H. G. (2011). Asur ticaret kolonileri çağında orta Anadolu’da dinsel yapı. *Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*. 5, 89–109.
- Landsberger, B. (1945). Sümerlerin kültür sahasındaki başarıları. *D. T. C.* 2(3), 137–158.

- Larner, G. (1986). The origin of prostitution in Ancient Mesopotamia. *Signs*. 11(2), 236–254.
- Leeuwen, R. C.V. (2010). Cosmos, temple, house: building and wisdom in ancient Mesopotamia and Israel. In M. J. Boda and J. Novotny (Eds.), *From the foundationsto the crenellations: essays on temple building in the Ancient Near East and Hebrew Bible* (ss. 339–422). Münster: Ugarit-Verlag.
- Leick, G. (1988). *A dictionari of ancient Near East architecture*. London: Routledge.
- Lloyd, S. (1947). *Twin rivers, a brief history of Irak from the earliest times to the present day*. (2nd ed.). London: Oxford University Press.
- Lloyd, S. (1978). *The archeology of Mesopotamia: from old Stone age to the Persian conquest*. London: Thames And Hudson.
- Loud, G. and Altman, C, B. (1938). *Khorsabat part II: the citdel and the town*. Chicago: University Of Chicago Press.
- Luckenbill, D. D. (1908, July). The Temples of Babylonia and Assyria. *The American Journal Of The Semitic Language And Literature*. 24(4), 191-322.
- Luckenbill, D. D. (1907, July). A study of the temple documents from yhe Cassite period. *The American Journal Of The Semitic Language And Literature*. 23(4), 280–322.
- Luckenbill, D. D. (1926). *Ancient records of Assyria and Babylonia* (Vol. 1). Chicago: University Of Chicago Press.
- Lundquist, J. M. (1982). The legitimizing role of the temple in the origin of the state. *Society of the Biblical literature 1982 seminar papers* (ss. 271–297). Houston: The Society Of The Biblical Literature
- Löhnert, A. (2007). The installation of priests according to Neo-Assyrian documents. *State Archives Of Assyria Bulletin*. Vol. XVI. 274–286.

- Mallowan, M. E. L. (1965). *Early Mesopotamia and Iran*. London: Thames And Hudson.
- McBride, W. B. (1977). Early import-export business operation in Mesopotamia. *Business And Economic History*. Vol. 6. 91–99.
- Mccall, H. (2011). *Mezopotamya mitleri*. (B. Baykara, Çev.). Ankara: Phoenix.
- McCown, D. E. and Haines, R. C. (1967). Nippur I temple of Enlil, scribal quarter, and soundings: excavation of the joint expedition to Nippur of the university museum of Philadelphia and the Oriental Institute of the Univesity of Chicago. Chicago: University Of Chicago Press.
- McIntosh, C. (2005). *Ancient Mesopotamia: new perspectives*. California: ABC Clio.
- McHale-Moore, R. (200). The mystery of Enheduanna's disk. *Journal Of The Ancient Near Eastern Society*. 27, 69–74.
- Mieroop, M.V. D. (1997). *The ancient Mesopotamian city*. Oxford: Oxford University Press.
- Mori, L. (2007). Land and land use: the middle Euphrates valley. In G. Leick (Ed.), *The Babylonian world* (ss. 39–54). Newyork: Routledge.
- Moscatti, S. (1985). *Mezopotamya sanatını tanıyalım*. (C. Çalıklar, Çev.). İstanbul: İnkılâs.
- Nakamura, C. (2004, January). Dedicating magic: Neo-Assyrian apotropaic figurines and the protection Assur. *World Archaeology*. 1(36). 11–25.
- Nemet-Nejat, K. R. (1998). *Dily life in ancient Mesopotamia*. London: Greenwood Press.
- Nemet-Nejat, K. R. (1999). Women in ancient Mesopotamia. In Bella V. (Ed.), *Women's roles in ancient civilizations: a reference guide* (ss. 85–114). London: Greenwood Press.

- Nissen, H. J. (2004). *Ana hatlarıyla Mezopotamya: Yakındoğu arkeolojisinin ilk dönemleri (İ. Ö. 9000–2000)*. (Z. İlkelen, Çev.). İstanbul: Arkeoloji Ve Sanat Yayınları.
- Noegel, S. B. (2010). Sign, sign everywhere sign: script, power and interpretation in the ancient Near East. In A. Annus (Ed.), *Divination and interpretation of signs in the ancient world* (ss. 143–163). Chicago: University Of Chicago Press.
- Oates, J. (2004). *Babil*. (F. Çizmeli, Çev.). Ankara: Arkadaş.
- Oiseth, A. R. (2007). *With roots in the Abzu and crown in the sky: temple construction in between myth and reality, a study of the Eninnu temple of the Gudea cylinders as divine house and cosmic link*. (Unpublished master's thesis). University of Oslo, Oslo.
- Olmstead, A. T. (1968). *History of Assyria*. (3rd im.). Chicago: The University Of Chicago Pres.
- Oppenheim, A. L. (1944, September). The Mesopotamian temple. *The Biblical archaeologist*. 3(7), 54–63.
- Oppenheim, A. L. (1956). The interpretation of dreams in the Ancient Near East. With a translation of an Assyrian dream book. *Transactions of the American Philosophical Society, New Series*. 3(46), 180–354.
- Oppenheim, A. L. (1977). *Ancient Mesopotamia: portrait of a dead civilisation*. (Rev. Ed.). Chicago: The University Of Chicago Press.
- Ökse, T. (2006, Kış). Eski Önasya'dan günümüze yeni yıl bayramları: bereket ve yağmur yağdırma törenleri. *Bilig*. 36, 47–68.
- Palmer, M. J. (2012). Expressions of a sacred space: temple architecture in the Near East (Unpublished PhD thesis). University of South Africa, Pretoria.

- Parker, B. J. (2011). The construction and performance of kingship in the Neo-Assyrian empire. *Journal Of Anthropological Research*. 67, 357–386.
- Parrot, A. (1901). *The Tower of Babel*. (1st English ed. 1955) (E. Hudson, Trans.). London: SCH Press.
- Pollock, S. (1999). *Ancient Mesopotamia: eden that never was*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Pollock, S. (2007). Death of household. In N. Laneri (Ed), *Performing death: social analyses of funerary tradition in the Ancient Near East and Mediterranean* (ss. 209–223). Chicago: University Of Chicago Press.
- Porter, B. N. (1996, June). Politics and Public Relations Campaigns in Ancient Assyria: *King Asarhaddon and Babylonia Proceedings of the American Philosophical Society*. 140(2), 164–174.
- Potts, D. T. (1997). *Mesopotamian civilization, the material foundations*. Newyork: Cornel University Press.
- Pritchard, J. B. (1969). *Ancient Near Eastern texts relating to the Old Testament*. Princeton: Princeton University Press.
- Radau, H. (1911). *Sumerian hymns and prayers to god Nin- Īb from the temple library of Nippur*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Rawlinson, H. C. (1861). On the Birs Nimrud or the great temple of Borsippa. *Journal Of The Royal Asiatic Society Of Great Britain And Ireland*. Vol. 18, 1–34.
- Reade, J. (1991). *Mesopotamia*. London: British Museum Press.
- Reiner, E. (1995). *Astral Magic in Babylonia*. Philadelphia: The American Philosophical Society.

- Roaf, M. (1995). Palaces and temples in ancient Mesopotamia. In J. M. Sasson (Ed.), *Civilizations of the ancient Near East* (Vol. III). (ss. 423–441). New York, US: Charles Scribner's Sons.
- Roaf, M. (1996). Mezopotamya ve Eski Yakındoğu. *Büyük Uygarlıklar Ansiklopedisi*, C 9, (Zülâl Kılıç, Çev.). İstanbul: İletişim.
- Robson, E. (1996). Building with bricks and mortar: quantity surveying in the Ur III and Old Babylonian periods. In K. R. Veenhof (Ed), *House and households in ancient Mesopotamia* (ss. 69–77). Leiden, Belgium: Nederlands Historisch-Archaeologisch Instituut.
- Rochberg, F. (2004). *The heavenly writing: divination, horoscopy and astronomy in Mesopotamian culture*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Rochberg, F. (2010). “If P, than Q”; form and reasoning in Babylonian divination. In A. Annus (Ed.), *Divination and interpretation of signs in the ancient world* (ss. 19–29). Chicago: University Of Chicago Press.
- Roux, G. (1966). *Ancient Iraq*. (2nd ed.). London: Penguin Books.
- Sallaberger, W. (2007). The palace and the temple in Babylonia. In G. Leick (Ed.), *The Babylonian world* (ss. 265–276). Newyork: Routledge.
- Salvini, B. A. (2006). *Babil*. (E. Uluatam, Çev.). Ankara: Dost.
- Schmökel, H. (1971). Sümer dini. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 1(19), 197–217.
- Seely, S. H. (2001). The date of the Tower Of Babel and some theological implication. *Westminster Theological Journal*. 63, 15–38.
- Sevin, V. (1991). Yeni Asur sanatı I: Mimarlık. Ankara: TTK.

- Silver, M. (2007). Redistribution and Markets in the Economy of Ancient Mesopotamia: Updating Polanyi. *Antiguo Oriente*. 5, 89–112
- Soudipour, A. H. (2007). An architectural and conceptual analysis of Mesopotamian temples from the Ubaid to the old Babylonian period (Unpublished master's thesis). Bilkent University, Ankara.
- Spence, L. (1917). *Myths and legends of Babylonia and Assyria*. Newyork: Frederic A. Stokes Com. Publishers.
- Stein, G. (2010). Local identities and interaction spheres: modeling regional variation in the Ubaid horizon. In R. A. Carter & G. Philip (Eds.), *Beyond the Ubaid: Transformation and integration in the late prehistoric societies of the Middle East* (ss. 23–45). Chicago: University Of Chicago Press.
- Swerdlow, N. M. (1998). *The Babylonian theory of planets*. Princeton: Princeton University Press.
- Şenel, A. (1982). İlkel topluluktan uygar topluma. Ankara: A. Ü. Siyasal Bilgiler fakültesi Yayınları.
- Tevrat, Tekvin, 11/ 1–9.
- Toorn, K. V. D. (1996). Domestic religion in ancient Mesopotamia. In K. R. Veenhof (Ed.), *House and households in ancient Mesopotamia* (ss. 69–77). Leiden, Belgium: Nederlans Historisch-Archaeologisch Instituut.
- Tosun, M. O. (1946). Sümer-Babil sanatının bazı önemli mitolojik tipleri üzerinde yeni arkeolojik ve filolojik araştırmalar. *D. T. C. I*(4), 13–21.
- Uncu, E. (2012). Demeter kültünde Mezopotamyalı ve Anadolulu unsurlar. *History Studies*. 1(4), 529–545.

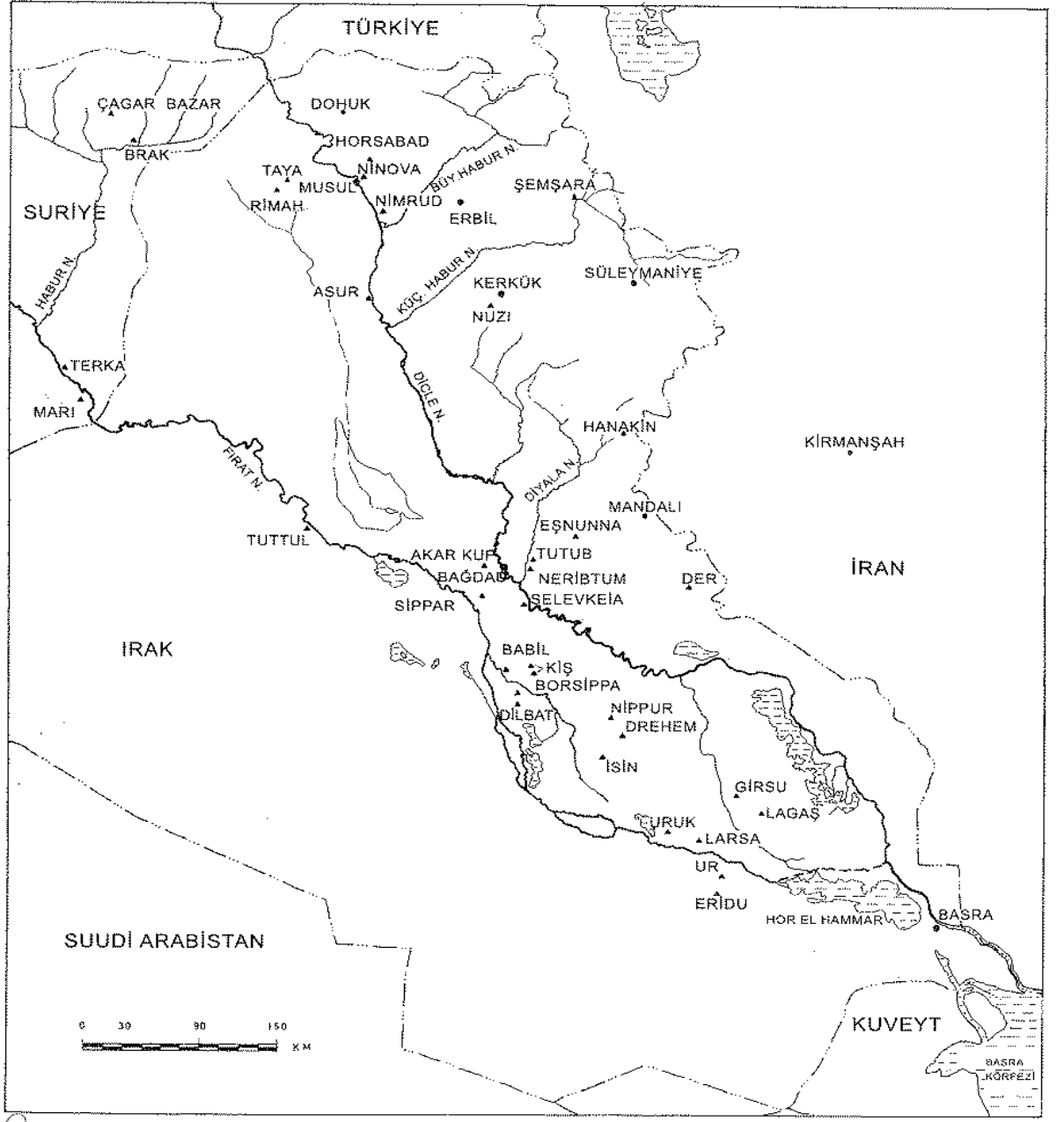

- Veldhuis, N. (2010). The theory of knowledge and the practice of celestial divination. In A. Annus (Ed.), *Divination and interpretation of signs in the ancient world* (ss. 77–92). Chicago: University Of Chicago Press.
- Walton, J. (1995). The Mesopotamian background of the Tower of Babel account and its implication. *Bulletin for Biblical research*. (5), 155–175.
- Wearzeggers, C. (2011a). The pious king: royal patronage of temples in the Neo-Babylonian Period. In E. Robson & K. Radner (ed), *Oxford handbook of cuneiform cultures* (ss. 725–751). Oxford: Oxford University Press.
- Wearzeggers, C. (2011b). The Babylonian priesthood in the long sixth century. *Bulletin of the Institute of Classical Studies*. 2(54), 59–70.
- Wiggermann, F.A. M. (1995). Theologies, priests and worship in ancient Mesopotamia. In J. Sasson (Ed.), *Civilization of the ancient Near East* (Vol. III, ss. 1885–1910). New York, US: Charles Scribner's Sons.
- Wiggermann, F.A. M. (2000). Lamaštu, daughter of Anu. A profile. In M. Stoll (Ed.), *Birth in Babylonia and the Bible its Mediterranean setting* (ss. 217–253). Groningen: STYX Publications.
- Wiggermann, F.A. M. (2007). The four winds and the origins of Puzuzu. In C. Wilcke, A. Zgoll and J. Hazenbos (Eds.), *Das geistige erfassen der welt im Alten Orient* (ss. 225–165). Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Winter, J. I. (2008). Touched by the gods: visual evidence for the divine status of rulers. In N. Brisch (Ed.), *Religion and power: divine kingship in in the ancient world and beyond* (ss. 81–103). Chicago: The University Of Chicago Press.
- Woolley, L. (1939). *Ur excavations: the ziggurat and its surroundings*. (Vol. V). Philadelphia: University Of Pensilvania.

- Woolley, L. (1965). *The Sumerians*. Newyork: W.W Norton Company. Inc.
- Woolley, L. (1976). *Ur excavations: The old Babylonian period*. (Vol. VII). London: British Museum Press.
- Wyatt, N. (2001). *Space and Time in the Religious Life of the Near East*. Sheffield: Sheffield Academic Press.
- Youkana, D.G. (1997). *Tell Es-Sawwan: The Architecture of the Sixth Millennium B.C*. London: NABU.
- Zetler, R. L. (1992). *The Ur III temple of Inanna at Nippur, the operation and organization of urban religious institutions in Mesopotamia in the late third milenium B.C*. Berlin: Dietrich Reimer Verlag.
- Zorzi, N. D. (2011). The omen series *Šumma Išbu*: internal structure and hermeneutic strategies. *Ambienti E Culture Del Vicino Oriente Antico*. Vol. 8, 43–75.

EKLER

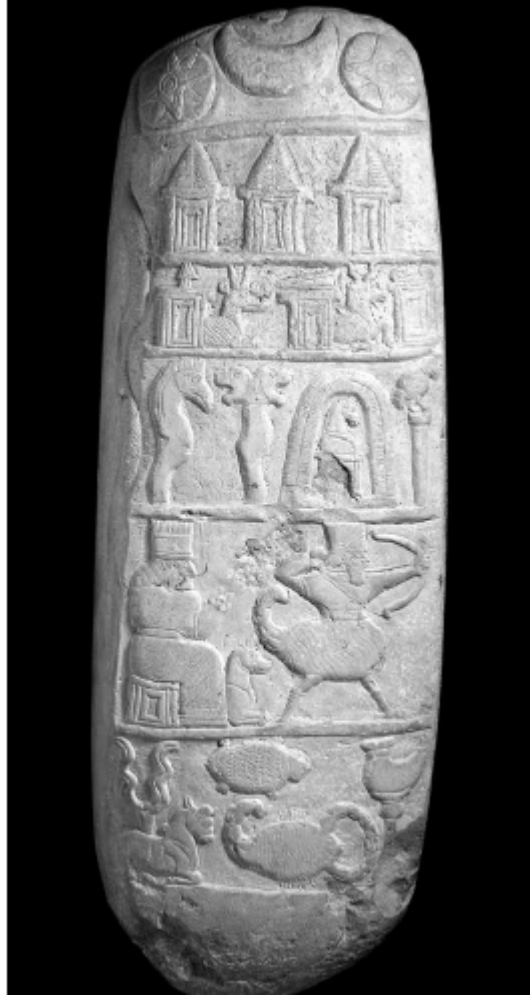
Ek 1. Eski Mezopotamya haritası. (Oates, 2004, 8)

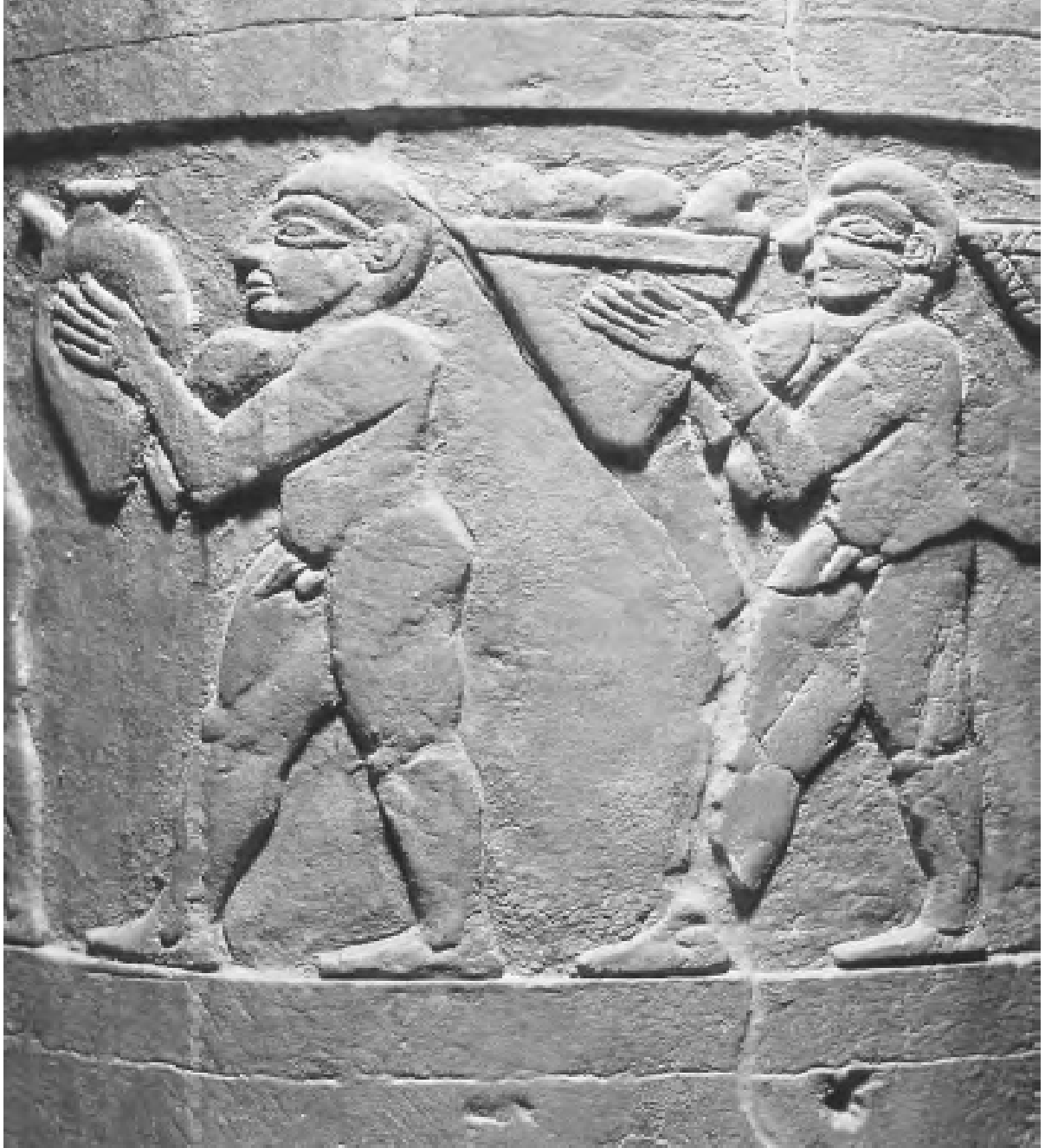
Ek 2. Abu tapınağında tapınımda bulunur şekilde bulunan heykeller. Chicago National Museum. (Frankfort, 1935: 56)

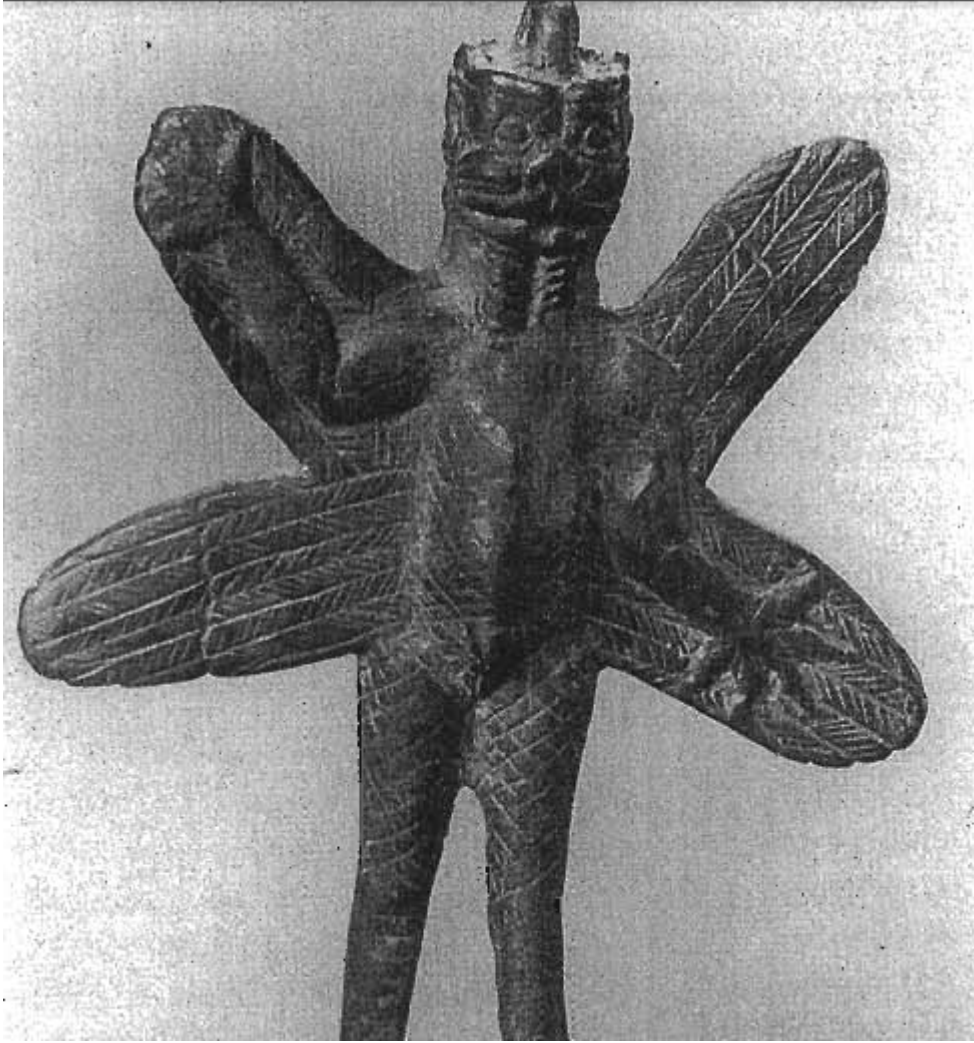
Ek 3. Üzerinde tanrı simgelerinin bulunduğu *Kudduru* (sınır taşı). British Museum.
(Bahrani, 2007: 164)

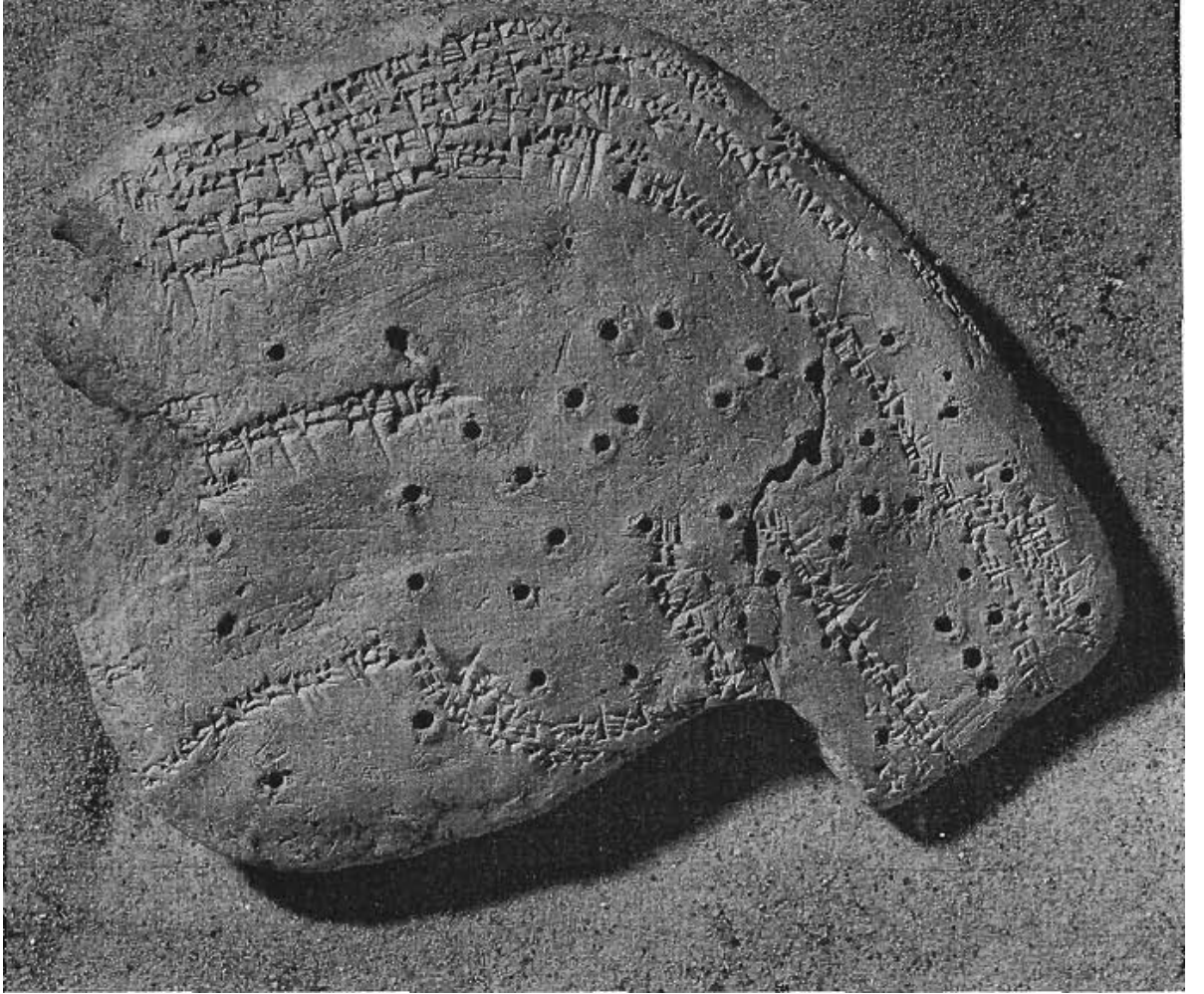
Ek 4. Uruk vazosu ve üzerinde tanrıça İnanna'ya (İştar) sunulmak üzere tapınağa taşınan adaklar. Berlin Müzesi. (McIntosh, 2005: 69)

Ek 5. Kötü ruh Puzuzu. Yeni Asur dönemi. Louvre Müzesi. (Farber, 1995, s. 1897)

Ek 6. Kehanette kullanılan koyun ciğerinin kilden yapılmış haritası. British Museum.
(Farber, 1995: 1905)

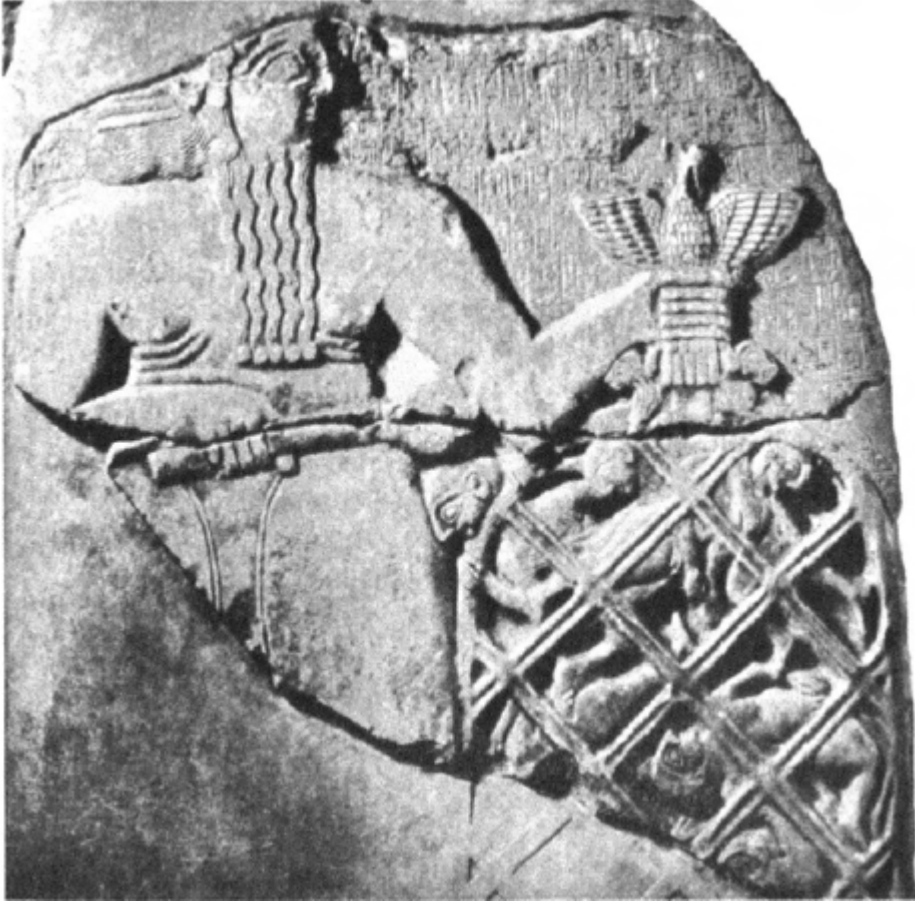
Ek 7. Hammurabi dikili taşı. Taşın alt bölümünde Hammurabi kanunları yazılmıştır. Üst bölümünde ise bir taht üzerinde oturmuş vaziyette tasvir edilen adalet tanrısı Şamaş, önünde ayakta duran Hammurabi'ye krallık alametini sunmaktadır. Louvre Müzesi. (Benzel, Graff, Rakic and Watts, 2010: 19)

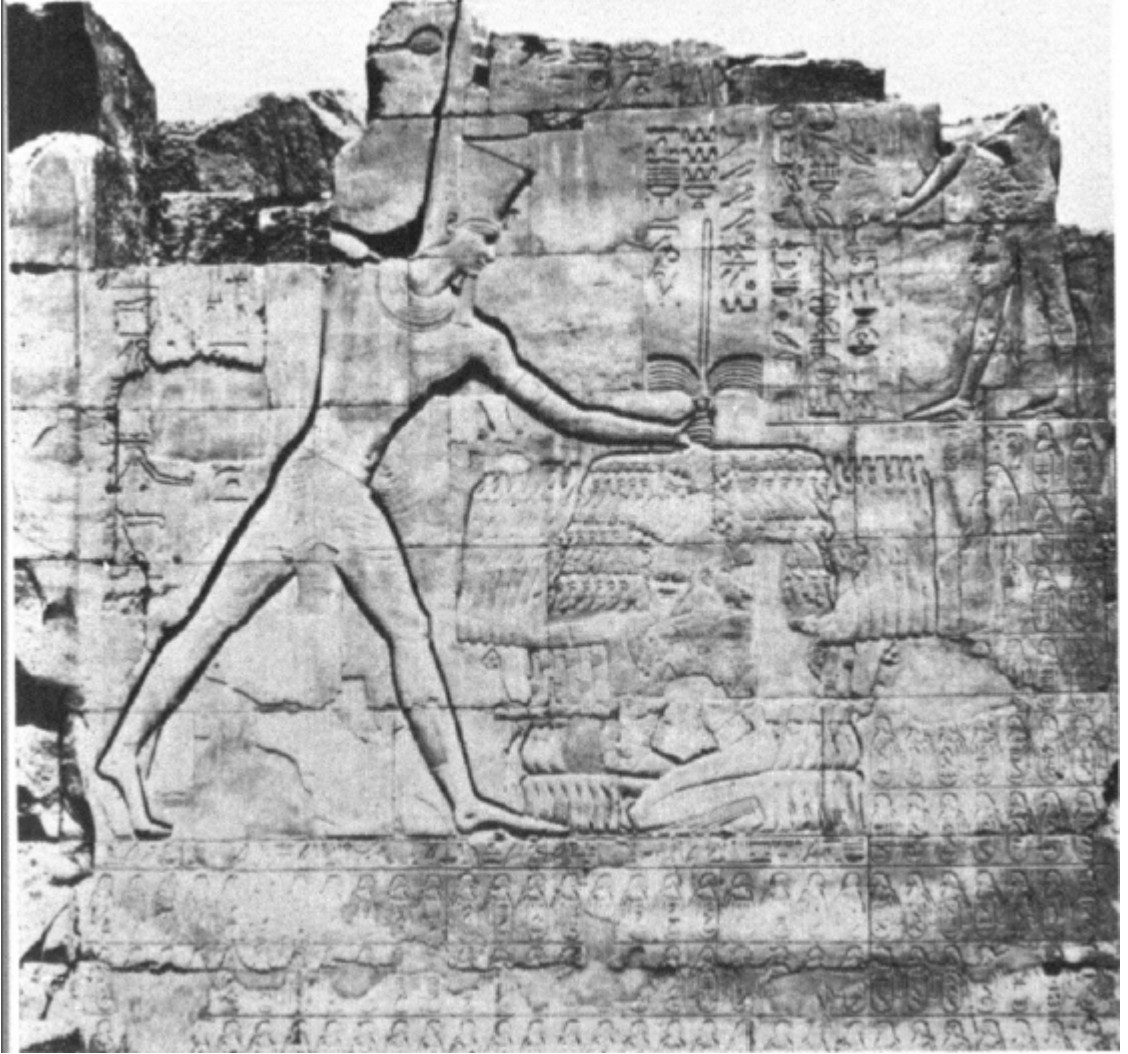
Ek 8. Naramsin zafer anıtı. Üzerinde askerlerinin önünde tanrılara has boynuzlu başlık giymiş Akad kralı Naramsin tasvir edilmiştir. Louvre Müzesi. (Frankfort, 1948, s. 346).

Ek 9. Sümer kralı Enannatum'a ait Akbabalar dikili taşı. Louvre Müzesi. (Frankfort, 1948, s. 346).

Ek 10. Mısır firavunu Tutmosis III düşmanlarını tek başına yok etmektedir. Karnak-Mısır. (Frankfort, 1948, s. 15)

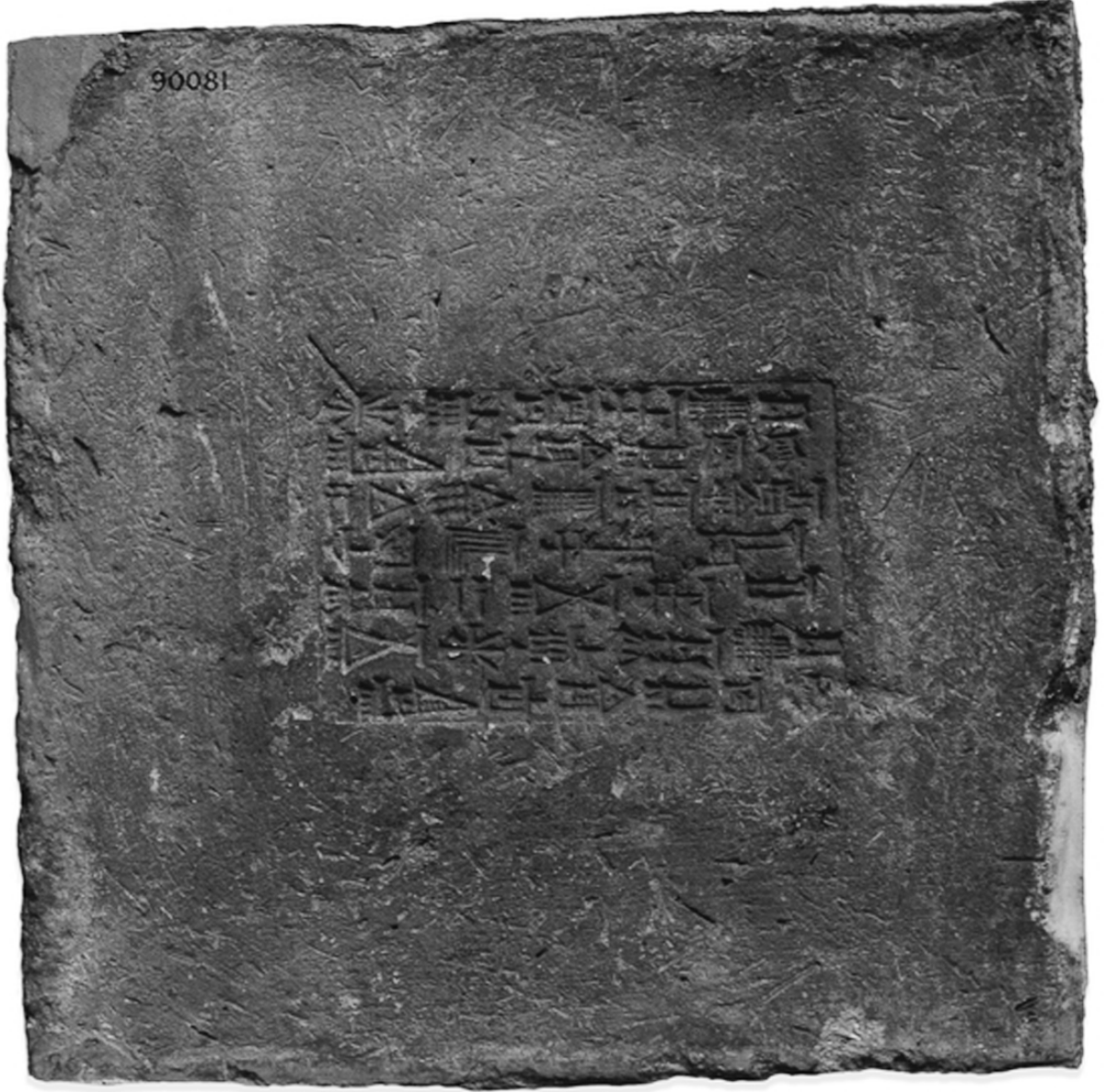
Ek 11. Soluk ve tekdüze görünümü kaybetmek için duvarlara konan girinti ve çıkıntılar. (Wooley, 1939: 179)

Ek 12. Sin (Nanna) Tapınağı kült odası. (Frankfort, 1936: 33)

Ek 13. II. Nebukadnezar dönemine ait baskılı kerpiç. Üzerinde kralın adı, unvanı, Yeni Babil Hanedanı unvanı ve kralın soyu yazılıdır. British Museum.
“Nebukadnezar, Babil kralı, Ezida ve Esagil’in bakıcısı, Nabopolassar’ın ilk oğlu, Babil kralı.” (Weirzeggers, 2011a: 727)

Ek 14. Asur kralı Asurbanipal'ın av sahnesi. Bir güç göstergesi olarak aslan öldürmektedir. British Museum. (Benzel, Graff, Rakic and Watts, 2010: 38)

Ek 15. Gudea silindirleri. Louvre Müzesi. (Oiseth, 2007: 25)

Ek 16. Gudea'nın, tanrı Ningirsu tarafından hazırlanan Eninnu tapınağı planı ile birlikte tasviri. Louvre Müzesi. (Oiseth, 2007: 98)

Ek 17. Asur Kralı Asurbanipal ilk kerpiç için kafasının üzerinde sepet dolusu toprak taşıyor. British Museum. (Bahrani, 2007: 156).

Ek 18. Oval tapınak. (Delougaz, 1940: 8)

Ek 19. Esagil Tapınağı ve sol tarafta Etemenanki Zigguratu'nun canlandırılmış (Rekonstrüksiyon) hali. (Frankfort, 1948: 353)

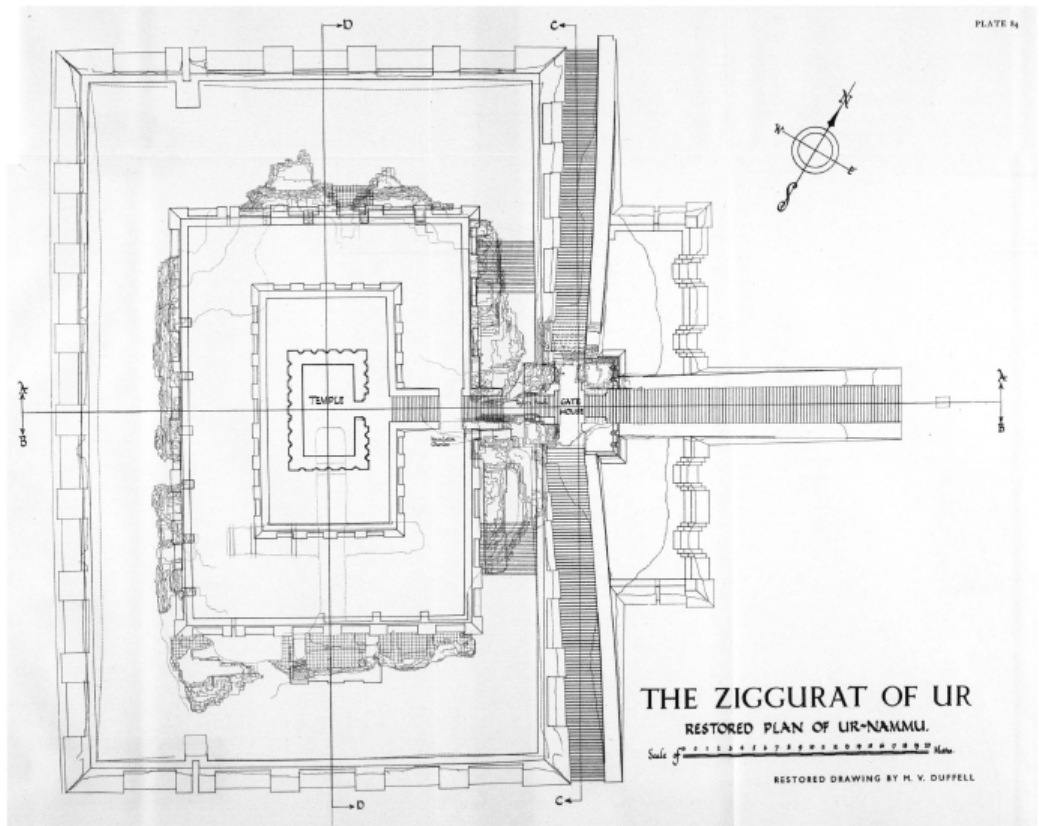

Ek 20. Etemennigur Zigguratu'nun Nabonidos döneminden kalan kalıntıları. (Wooley, 1939: 191)

THE ZIGGURAT
The NE. face

Ek 21. Etemennigur Ziggurati'nin planı. (Wooley, 1939: 235)

Ek 22. Eski Mezopotamya’da bulunan bazı tapınak isimleri¹

<u>Tapınak</u>	<u>Şehir</u>	<u>İnşa eden kral</u>	<u>Adanan tanrı</u>
<i>É-an-ki</i>	Girsu	Gudea	İnanna
<i>É-an-na</i>	Ur	Dungi	İnanna
<i>É-a-nu-ni-tum</i>	Babil	şarganişarali	Anunitum
<i>É-babbara</i>	Larsa	Urukagina	Şamaş
<i>É-bau</i>	Lagaş	Urukagina	Bau
<i>É-dam-gal-nun-na</i>	Nippur	Dungi	Damgalnuna
<i>É-di-kud-kalam-ma</i>	Babil	Nebukadnezzar	Şamaş
<i>É-dim-an-na</i>	Borsippa	Nebukadnezzar	Sin
<i>É-e-a</i>	Korsabat	Sergon	Ea
<i>É-edin-na</i>	Sippar	Nabopolassar	Bellit
<i>É-engur-ra</i>	Lagaş	Entemenna	Sin
<i>É-ga-tum-dug</i>	Lagaş	Urninna	Gatumdug
<i>É-gi-na-ab-tum</i>	Larsa	Gungunu	Şamaş
<i>É-giş-kin-ani-ki-a</i>	Ninova	Esarhaddon	İştâr
<i>É-har-sag-el-la</i>	Babil	Nebukadnezzar	Gula
<i>É-he-gir</i>	Girsu	Urukagina	Ningirsu
<i>É-hul-hul</i>	Harran	Asurbanipal	Sin
<i>É-kid-mu-ri</i>	Ninova	Asurbanipal	İştâr
<i>É-ki-ku-akıl-lı</i>	Lagaş	Gudea	Dunşagga
<i>É-kur</i>	Nippur	Şarganişarali	Enlil
<i>É-mah</i>	Babil	Asurbanipal	Ninmah
<i>É-mah-tıl-la</i>	Ezida	Nebukadnezzar	Nabu
<i>É-maş-maş</i>	Ninova	Şamsi Adad	İştâr
<i>É-nam-he</i>	Babil	Hammurabi	Adad

¹ Tapınakların isim listesi D. D. Luckenbil’in *The Temples of Babylonia and Assyria* adlı makalesinden alınmıştır. (Luckenbill, D. D. (1908, July). The Temples of Babylonia and Assyria. *The American Journal Of The Semitic Language And Literature*. 24(4), 191-322). Tapınak listesi Sumer, Babil ve Asur dönemlerindeki tapınaklardan oluşmaktadır. Alfabetik sıraya göre düzenlenmiştir.

<i>É-nannar</i>	Ur	Urengur	Nannar
<i>É-nergal</i>	Tarbisi	Anamgişdubba	Nergal
<i>É-nina</i>	Lagaş	Urnina	Nina
<i>É-pa-tu-ti-la</i>	Babail	Nabopolassar	Ninib
<i>É-sa-bad</i>	Babil	Nebukadnezzar	Gula
<i>É-sag-ila</i>	Babil	...	Marduk
<i>É-temen-ni-il</i>	Ur	Urengur	Nannar
<i>É-til-la</i>	Borsippa	Nebukadnezzar	Gula
<i>É-ul-mas</i>	Akad	Naramsin	İştar
<i>É-zid-da</i>	Borsippa	...	Nabu
<i>É-zi-kalam-ma</i>	Halep	Hammurabi	İnanna

ÖZGEÇMİŞ

Adı SOYADI: Rıza BELECEN

Doğum Tarihi ve Yeri: 10. 02. 1980, AĞRI.

Eğitim Durumu

Derece	Kurum	Mezuniyet yılı
--------	-------	----------------

Yüksek Lisans:	Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Tarih Anabilim Dalı.	2015
----------------	---	------

Lisans:	E. Ü. Turizm ve Otelcilik M.Y.O, Turist Rehberliği Bölümü.	
---------	--	--

2008

Lise:	Ordu Anadolu Otelcilik ve Turizm Meslek Lisesi.	1996
-------	---	------

Bildiği Yabancı Diller: İngilizce

Bilimsel Faaliyetleri:

İletişim

Yazışma adresi: Ergenekon Sit. Huzur Apt. No: 4. Güzelyurt Mah. Nevşehir.

E-posta Adresi: enmemani@hotmail.com.

Tel: 05433101512